
Maatschappelijk debat naar aanleiding van het PAS Arrest en de mogelijke invloed op het natuurbeleid

Discours- en sociale media analyse naar aanleiding van het PAS arrest

D.A. Kamphorst, J.L.M. Donders, T.A. de Boer & J.G. Nuesink

| WOt-technical report 207

WAGENINGEN
UNIVERSITY & RESEARCH

Maatschappelijk debat naar aanleiding van het PAS-arrest en de mogelijke invloed op het natuurbeleid

---

Dit Technical report is gemaakt conform het Kwaliteitsmanagementsysteem (KMS) van de unit Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu, onderdeel van Wageningen University & Research.

De WOT Natuur & Milieu voert wettelijke onderzoekstaken uit op het beleidsterrein natuur en milieu. Deze taken worden uitgevoerd om een wettelijke verantwoordelijkheid van de Minister van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit (LNV) te ondersteunen. We zorgen voor rapportages en data voor (inter)nationale verplichtingen op het gebied van agromilieu, biodiversiteit en bodeminformatie, en werken mee aan producten van het Planbureau voor de Leefomgeving zoals de Balans van de Leefomgeving.

Disclaimer WOt-publicaties

De reeks 'WOt-technical reports' bevat onderzoeksresultaten van projecten die kennisorganisaties voor de unit Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu hebben uitgevoerd.

Dit onderzoek is uitgevoerd in opdracht van het Planbureau voor de Leefomgeving (PBL). Het PBL is een inhoudelijk onafhankelijk onderzoeksinstituut op het gebied van milieu, natuur en ruimte, zoals gewaarborgd in de Aanwijzingen voor de Planbureaus, Staatscourant 3200, 21 februari 2012.

Dit onderzoeksrapport draagt bij aan de kennis die verwerkt wordt in meer beleidsgerichte publicaties zoals Natuurverkenning, Balans van de Leefomgeving en andere thematische verkenningen.

Het onderzoek is gefinancierd door het ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit (LNV).

Maatschappelijk debat naar aanleiding van het PAS-arrest en de mogelijke invloed op het natuurbeleid

Discours- en socialemedia-analyse naar aanleiding van het PAS-arrest

Dana Kamphorst¹, Josine Donders¹, Tineke de Boer¹ en Nienke Nuesink¹

¹ Wageningen Environmental Research

BAPS-projectnummer WOT-04-010-037.15

Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu

Wageningen, oktober 2021

WOT-technical report 207

ISSN 2352-2739

DOI: 10.18174/547930

Referaat

Kamphorst, D.A., J.L.M. Donders, T.A. de Boer & J.G. Nuesink (2021). *Maatschappelijk debat naar aanleiding van het PAS-arrest en de mogelijke invloed op het natuurbeleid; Discours- en sociale media-analyse naar aanleiding van het PAS-arrest*. Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu, WOT-technical report 207. 102 blz.; 10 fig.; 6 tab.; 143 ref; 1 Bijlage.

Als gevolg van de RvS-uitspraak op 29 mei 2019 over het Programma Aanpak Stikstof (PAS) kwam een maatschappelijk debat op gang over de stikstofproblematiek, zowel in reguliere als op sociale media. Voor het PBL hebben we maatschappelijke discourses geconstrueerd over de stikstofproblematiek, welke betekenis natuur hierin krijgt en wat het stikstofdebat betekent voor de steun voor natuurbeleid. We hebben verschillende discourses gevonden over het stikstofdebat: twee natuurgerichte discourses: 'Natuur voorop' en 'Rek in de Vogel- en Habitatrichtlijn', twee landbouwgerichte discourses: 'Perspectief voor de landbouw' en 'Kansen voor natuurinclusieve landbouw' en twee andere: 'Economische ontwikkeling voorop' en 'Er is geen stikstofprobleem'. De discourses variëren in omvang en de omvang verschilt op sociale en reguliere media. De discourses kijken verschillend naar natuur. De steun voor het kabinetsbeleid verschilt; de meeste weerstand is te vinden bij de discourses 'Natuur voorop' en 'Perspectief voor de Landbouw'.

Trefwoorden: stikstofdebat, stikstofproblematiek, discoursanalyse, sociale media-analyse

Abstract

Kamphorst, D.A., J.L.M. Donders, T.A. de Boer & J.G. Nuesink (2021). *Public debate on the PAS ruling and its possible influence on nature policy: Discourse and social media analysis of response to the PAS ruling*. Wageningen, The Statutory Research Task Unit for Nature & the Environment (WOT Natuur & Milieu), Wot-technical report 207. 102 p.; 10 Figs.; 6 Tabs.; 143 Refs; 1 Annex.

The judgment by the Council of State on 29 May 2019 on the Integrated Approach to Nitrogen (PAS) policy programme sparked a public debate about the nitrogen problem, both on social media and in the traditional media. For the Netherlands Environmental Assessment Agency (PBL) we reconstructed social discourses on the nitrogen problem and analysed the part nature plays in these discourses and what the nitrogen debate means for the support for nature policy. We found various discourses about the nitrogen debate: two nature discourses – 'Nature first' and 'Flexibility in the Birds and Habitats Directives'; two agriculture discourses – 'Prospects for farming' and 'Opportunities for nature-inclusive farming'; and two others – 'Economic development first' and 'There is no nitrogen problem'. The discourses vary in size and their sizes differ between social media and the traditional media. They take different views of nature. Support for government policy differs; most resistance is found in the discourses 'Nature first' and 'Prospects for farming'.

Keywords: nitrogen debate, nitrogen problem, discourse analysis, social media analysis.

Foto omslag: ANP / Hollandse Hoogte, Lex van Lieshout

© 2021

Wageningen Environmental Research

Postbus 47, 6700 AA Wageningen

Tel.: (0317) 48 07 00; e-mail: dana.kamphorst@wur.nl

Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu (unit binnen de rechtspersoon Stichting Wageningen Research), Postbus 47, 6700 AA Wageningen, T 0317 48 54 71, info.wnm@wur.nl, www.wur.nl/wotnatuurenmilieu.

WOT Natuur & Milieu is onderdeel van Wageningen University & Research.

Dit rapport is gratis te downloaden van <https://doi.org/10.18174/547930> of op www.wur.nl/wotnatuurenmilieu. De WOT Natuur & Milieu verstrekt *geen* gedrukte exemplaren van rapporten.

- Overname, verveelvoudiging of openbaarmaking van deze uitgave is toegestaan mits met duidelijke bronvermelding.
- Overname, verveelvoudiging of openbaarmaking is niet toegestaan voor commerciële doeleinden en/of geldelijk gewin.
- Overname, verveelvoudiging of openbaarmaking is niet toegestaan voor die gedeelten van deze uitgave waarvan duidelijk is dat de auteursrechten liggen bij derden en/of zijn voorbehouden.

Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu aanvaardt geen aansprakelijkheid voor eventuele schade voortvloeiend uit het gebruik van de resultaten van dit onderzoek of de toepassing van de adviezen.

Woord vooraf

Dit rapport bevat een discours- en socialemedia-analyse van het maatschappelijke debat over de stikstofproblematiek, dat ontstond naar aanleiding van de Raad van State-uitspraak over het Programma Aanpak Stikstof (PAS) op 29 mei 2019. Door een analyse van bronnen in reguliere (geschreven) media en uitingen van belangenorganisaties, hebben we onderzocht welke maatschappelijke discourses ontstaan over de stikstofproblematiek en welke betekenis natuur hierin krijgt. Vervolgens hebben we onderzocht of we de discourses konden herkennen op sociale media, via een analyse van socialemediaberichten met het softwareprogramma Coosto en wat het stikstofdebat betekent voor de steun voor (stikstofgerelateerd) natuurbeleid. Onze analyse hebben we gebaseerd op bronnen die grofweg verschenen in de periode juni 2019 t/m april 2020.

We bedanken onze opdrachtgevers, Marlies Sanders (WUR), Didi van Doren (PBL) en Hendrien Bredenoord (PBL) voor hun suggesties en commentaren, die het rapport ten goede zijn gekomen. Tevens bedanken we Wiebren Kuindersma (WUR) voor de review van een conceptversie van dit rapport.

De auteurs

Dana Kamphorst, Josine Donders, Tineke de Boer en Nienke Nuesink

---

Inhoud

Woord vooraf	5
Samenvatting	9
Summary	13
1 Inleiding	17
1.1 Aanleiding	17
1.2 Achtergrond	17
1.3 Doel en onderzoeksvraag	18
1.4 Aanpak en methode	19
1.5 Afbakeningen en kanttekeningen	22
1.6 Leeswijzer	23
2 Gebeurtenissen en debat naar aanleiding van het PAS-arrest	25
2.1 Introductie	25
2.2 Gebeurtenissen	25
2.3 Korte schets van het online debat over het PAS en stikstof	30
3 Maatschappelijke discourses in de reguliere media	33
3.1 Introductie	33
3.2 Beschrijving van de discourses	33
3.2.1 'Natuur voorop'	33
3.2.2 'Rek in de Vogel- en Habitatrichtlijn'	35
3.2.3 'Perspectief voor de landbouw'	37
3.2.4 Economische ontwikkeling voorop	40
3.2.5 Kansen voor natuur inclusieve landbouw	42
3.2.6 Er is geen stikstofprobleem	44
3.3 Relaties tussen de discourses	46
4 Debat over de stikstofproblematiek op sociale media	49
4.1 Introductie	49
4.2 Zoekopdrachten op sociale media	49
4.2.1 Natuur voorop	49
4.2.2 Rek in de Vogel- en Habitatrichtlijn	54
4.2.3 Economische ontwikkeling voorop	56
4.2.4 Perspectief voor de landbouw	59
4.2.5 Kansen voor natuurinclusieve landbouw	61
4.2.6 Er is geen stikstofprobleem	63
4.3 Pieken in het socialemediadebat, sentimenten en voor- en tegenstanders	65
5 Synthese: discourses in reguliere en sociale media	69
5.1 Introductie	69
5.2 Omvang en accenten discourses in reguliere en sociale media	69
6 Natuurbeleid en stikstof	73
6.1 Introductie	73
6.2 Stikstofgerelateerd natuurbeleid	73

6.3	Reacties op kabinetsmaatregelen vanuit de discourses	75
6.4	Invloed op discussies binnen het natuurbeleid	77
7	Conclusies en reflectie	81
7.1	Introductie	81
7.2	Beantwoording van de onderzoeksvragen	81
7.3	Reflectie	85
	Literatuur	89
	Verantwoording	97
	Bijlage 1 Overzicht zoekopdrachten Coosto	99

Samenvatting

Achtergrond, aanleiding en doel

Op 29 mei 2019 doet de Raad van State (RVS) uitspraak over het Programma Aanpak Stikstof (PAS), een programma dat ruimte bood om economische ontwikkeling te combineren met natuurherstel in stikstofgevoelige Natura 2000-gebieden in Nederland. De Raad van State oordeelt dat het geven van toestemming aan mogelijk schadelijke activiteiten, vooruitlopend op toekomstige positieve gevolgen van maatregelen voor de natuur, niet is toegestaan. Als gevolg van de RvS-uitspraak mag het PAS niet langer als kader voor vergunningverlening worden gebruikt. Er ontstaat veel maatschappelijke dynamiek en debat over de stikstofproblematiek, zowel in de reguliere als op sociale media. Het Planbureau voor de Leefomgeving (PBL) wil voor haar *Balans voor de Leefomgeving (2020)* graag onderzoek naar de maatschappelijke discourses die ontstaan over de stikstofproblematiek n.a.v. het PAS-arrest en wat dit kan betekenen voor de maatschappelijk steun voor het natuurbeleid.

In dit rapport doen we verslag van dit onderzoek naar de maatschappelijke discourses die ontstaan over de stikstofproblematiek in reguliere en sociale media, in de periode mei 2019-mei 2020, de betekenis die natuur krijgt binnen dit debat en de steun voor het stikstofgerichte natuurbeleid binnen deze discourses.

Aanpak

We hebben met behulp van literatuur en expert judgement een discoursanalyse uitgevoerd, aan de hand van 125 bronnen (artikelen in reguliere media en uitingen van belangenorganisaties) in de periode mei 2019-mei 2020, om de maatschappelijke discourses die ontstaan in het stikstofdebat na het PAS-arrest te reconstrueren. Daarnaast hebben we via het programma Coosto – sociale media managementsoftware – circa 3.000 berichten op sociale media geanalyseerd. Er zijn onder andere per discours zoekopdrachten uitgevoerd met behulp van de Coosto-software over de periode mei 2019-19 februari 2020, waarmee het debat op sociale media in beeld is gebracht.

Resultaten

We hebben zes maatschappelijke discourses geconstrueerd over de stikstofproblematiek. De meeste hiervan bestonden al voor het PAS-arrest, sommige latent, ze leven nu (weer) op, ze worden sterker of krijgen een nieuwe draai. We vinden twee discourses in het stikstofdebat die primair natuurgerelateerd zijn. Het eerste discours is *Natuur voorop*, dat ervan uitgaat dat te veel stikstof een van de belangrijkste oorzaken van de achteruitgang van de natuur is. De juridische uitgangspunten van het Europese Vogel- en Habitatrichtlijnbeleid moeten veel strikter worden nageleefd volgens dit discours: vergunningen pas verlenen als er zekerheid bestaat dat er geen schade voor de natuur zal zijn. Volgens dit discours moet de stikstofuitstoot drastisch omlaag om de natuur te herstellen, onder andere door krimp van de veestapel. Het tweede natuurgerelateerde discours is *Rek in de Vogel- en Habitatrichtlijn*, dat een relatief korte periode een rol speelt in het debat (grotendeels oktober-december 2019). Hierin wordt betoogd dat een herziening van Natura 2000-gebieden kan helpen om de stikstofproblematiek op te lossen. De wens om het aantal Natura 2000-gebieden te verminderen, voert de boventoon in dit discours, maar ook het vergroten van Natura 2000-gebieden wordt als oplossing gezien, omdat met grotere gebieden robuustere natuur ontstaat.

Twee discourses gaan vooral over de landbouw. Het discours *Perspectief voor de landbouw* gaat ervan uit dat het huidige landbouwsysteem erg belangrijk is voor de Nederlandse economie en de voedselvoorziening. Vanuit dit discours worden de belangen van het huidige landbouwsysteem in het stikstofdebat verdedigd, met name behoud van het ontwikkelperspectief van de landbouw: geen gedwongen krimp van landbouw of veestapel, geen aantasting van al vergunde rechten en eigendommen. Vanuit dit discours ziet men de oplossing vooral in de technologische innovatie in de landbouw, die daardoor kan blijven ontwikkelen. Vanuit het andere landbouw-discours, *Kansen voor natuurinclusieve landbouw*, wordt naar aanleiding van het PAS-arrest juist betoogd dat de landbouw moet omvormen naar een systeem met gesloten kringlopen en natuurinclusieve bedrijfsvoering, met

minder vee. Het huidige landbouwsysteem overbelast volgens dit discours ons ecosysteem. Ook is er binnen dit discours aandacht voor de noodzaak tot omvorming van landbouwbedrijven specifiek rond de Natura 2000-gebieden.

Het discours *Economische ontwikkeling voorop* ziet de stikstofproblematiek na het PAS-arrest vooral als een probleem voor de Nederlandse economie: vergunningen worden niet meer verleend, de bouw ligt stil en talloze grote en kleine economische projecten kunnen niet doorgaan. Volgens dit discours heeft het op gang brengen van economische ontwikkeling prioriteit. Het zo snel mogelijk creëren van stikstofruimte, maar ook het invoeren van drempelwaarden, waarmee projecten met een minimale stikstofuitstoot door kunnen gaan, worden als oplossingen gezien. Met name het kabinet, en enkele vertegenwoordigende partijen in dit discours, dragen ook het standpunt uit dat natuurherstel een belangrijke voorwaarde is voor economische ontwikkeling.

Het laatste discours, *Er is geen stikstofprobleem*, deelt de algemene visie niet dat stikstof een probleem is voor de natuur; stikstof is goed voor plantengroei. Het werkelijke probleem volgens dit discours is dan ook een administratief probleem: de focus op specifieke in Europees verband afgesproken zeldzame soorten (terwijl ook stikstof-minnende soorten zoals brandnetels natuur zijn), maar ook dat Nederland veel te strenge normen hanteert. Het stikstofprobleem wordt volgens dit discours aan de samenleving opgedrongen door het kabinet en door milieuorganisaties. Vanuit dit discours wordt erop aangedrongen dat het kabinet de samenleving niet langer lastigvalt met de stikstofproblematiek.

De discourses die we hebben geconstrueerd op basis van artikelen in de reguliere media zijn ook te herkennen in discussies op sociale media. De omvang van de verschillende discourses op reguliere en sociale media verschilt. De discourses *Perspectief voor de Landbouw* en *Economische ontwikkeling voorop* nemen zowel in de reguliere als op sociale media een grote plek in. *Er is geen stikstofprobleem* is erg klein in de reguliere media, maar groot op sociale media. De natuurgerichte discourses zijn niet dominant in het hele debat, ook al is de stikstofcrisis ontstaan in het natuurbeleid en aangezwengeld door milieuorganisaties. In de zoekopdrachten op sociale media via Coosto overlappen de discussies rond de verschillende discourses meer dan in de reguliere media, omdat voor- en tegenstanders daar met elkaar in discussie gaan. Ook vermengt het stikstofdebat zich met andere maatschappelijke discussies, zoals klimaat, immigratie, bevolkingsdruk of woningnood.

In Tabel S.1 zijn de discourses samengevat.

Tabel S.1 Samenvatting van de discourses, inschatting van de omvang in reguliere en sociale media en accenten op sociale media.

Discours	Samenvatting	Wat is het probleem? (i.r.t. de stikstofcrisis, incl. oorzaken)	Oplossings-richtingen (voor de stikstofcrisis)	Actoren	Omvang reguliere media	Omvang sociale media	Accenten op sociale media
Natuur voorop	Om de natuur te herstellen, moet de stikstofuitstoot drastisch omlaag.	Te veel stikstof is een van de belangrijkste oorzaken van de achteruitgang van de natuur.	Natuurherstel, reductie stikstofuitstoot, krimp veestapel. De huidige VHR regels voldoen. Natuurgebieden verbinden.	Natuur- en milieu-organisaties, zoals MOB, Natuurmonumenten, (ecologische) wetenschappers, enkele politieke partijen.	Middel-groot	Klein	Herstel van de natuur moet prioriteit krijgen boven andere belangen. Krimp van de veestapel is een groot debat op sociale media, maar niet vaak gemotiveerd vanuit natuur.
Rek in de Vogel- en Habitat-richtlijn	De stikstofproblematiek is aanleiding om keuzes i.r.t. de VHR te heroverwegen.	De vele (kleine) Natura 2000 gebieden zijn niet realistisch in het drukbevolkte Nederland; vergroten van gebieden kan bijdragen aan robuuste natuur.	Herziening implementatie keuzes VHR: minder, samenvoegen, herindelen of vergroten Natura 2000-gebieden.	Landbouwpartijen / wetenschappers (minder natuurgebieden), natuur-organisaties/ juristen (grotere natuurgebieden).	Klein	Klein	Is meer of minder natuur wenselijk in Nederland? Vooral voorstanders van minder natuur.

Discours	Samenvatting	Wat is het probleem? (i.r.t. de stikstofcrisis, incl. oorzaken)	Oplossings-richtingen (voor de stikstofcrisis)	Actoren	Omvang reguliere media	Omvang sociale media	Accenten op sociale media
Perspectief voor de landbouw	Het huidige landbouwsysteem is belangrijk voor economie en voedselvoorziening en moet ontwikkelperspectief houden.	De land- en tuinbouw is niet de (grootste) oorzaak van de stikstofimpasse. De stikstofproblematiek is een risico voor de landbouwsector.	Geen generieke krimp veestapel; behoud van vergunde rechten; technologische oplossingen en innovatie.	Landbouworganisaties, zoals LTO, en de partijen verenigd in het Landbouw Collectief.	Groot	Groot	Verdediging van de belangen en waarde van de landbouw. Ze willen geen krimp van de landbouw en vinden dat boeren niet eerlijk worden behandeld.
Kansen voor natuur inclusieve landbouw	De landbouw moet omvormen naar een systeem met gesloten kringlopen.	Het huidige landbouw-systeem overbelast ons ecosysteem.	Omvorming landbouw natuurinclusieve bedrijfsvoering, o.a. in gebiedsgerichte aanpak rond Natura 2000-gebieden.	Landbouworganisaties, zoals BoerenNatuur en Natuurorganisaties.	Klein	Middel-groot	Een omslag van de landbouw is volgens voorstanders noodzakelijk: kringlooplandbouw en natuur inclusieve landbouw zijn een oplossing voor de stikstofproblematiek.
Economische ontwikkeling voorop	Economische ontwikkeling op gang brengen, heeft prioriteit.	Door de stikstofproblematiek is de economie tot stilstand gekomen.	Bronmaatregelen, drempelwaarden. Natuurherstel is voorwaarde voor economische ontwikkeling.	Partijen die economische sectoren vertegenwoordigen.	Groot	Middel-groot	'Nederland op slot'; vergunningverlening en de economie moeten met urgentie weer op gang komen; boosheid dat het kabinet en stikstof de economie zo stilleggen, of dat bepaalde sectoren worden ontzien.
Er is geen stikstofprobleem	Er is geen stikstofprobleem, maar een administratief probleem.	Stikstof is goed voor plantengroei. Maatregelen zijn opgedrongen door het kabinet en milieuclubs.	Boeren, bouwers, en andere sectoren niet langer lastig vallen met de stikstofproblematiek.	Enkele landbouwpartijen, enkele politieke partijen.	Zeer klein	Groot	Stikstof is geen probleem voor natuur; de stikstof-crisis is een voorwendsel om andere doelen te realiseren, zoals krimp van de boerenstand of huizenbouw.

Natuur wordt vooral op sociale media als onderwerp beperkt besproken in het stikstofdebat. Natuur komt in een brede Coosto-zoekopdracht naar PAS en stikstofgerelateerde woorden maar in 14 procent van de berichten op sociale media voor. De betekenis die natuur krijgt in de discoursen is divers. In het discours *Natuur voorop* wordt de stikstofcrisis geframed als een probleem voor de natuur, en tegelijkertijd ook als een kans om de natuur echt te gaan herstellen. In het discours *Rek in de Vogel- en Habitatrichtlijn* heeft natuur (en vooral Natura 2000-gebieden) de betekenis van een juridische categorie die mogelijk met regelgeving is aan te passen. De discussie over natuur gaat hier veelal over de mate waarin herzieningen, zoals minder, samenvoegen, herindelen of vergroten van Natura 2000-gebieden, kunnen bijdrage aan het oplossen van de stikstofproblematiek. In het discours *Perspectief voor de landbouw* speelt natuur als onderwerp van discussie maar een kleine rol. Het belang van boeren voor de natuur komt beperkt aan de orde; wel is de waarde van (ook reguliere) boeren voor het platteland een belangrijk thema. Ook in het discours *Economische ontwikkeling voorop* speelt natuur als onderwerp van discussie geen grote rol en neemt natuur in het zoeken naar oplossingen over de hele linie geen grote plek in. Het belang van natuurherstel wordt in dit discours door het kabinet en enkele partijen wel benadrukt als voorwaarde om economische ontwikkeling weer op gang te kunnen brengen. In het discours *Kansen voor natuurinclusieve landbouw* is natuur vooral een integrale waarde van het boerenbedrijf, die de afhankelijkheid van bijvoorbeeld kunstmest kan verkleinen. In het discours *Er is geen stikstofprobleem* is de visie op natuur dat natuur zijn gang moet kunnen gaan. Dat wil zeggen dat natuur die zich ontwikkelt als gevolg van stikstof ook goede natuur is. Dit is een visie op natuur die sterk tegenover het discours *Natuur voorop* staat.

Het PAS-arrest en het stikstofdebat beïnvloeden het natuurbeleid en door het stikstofdebat komen discussies op gang die naar verwachting verder in het natuurbeleid een rol zullen spelen. *Nederland op slot* en de noodzaak om op een andere manier dan in het PAS om te gaan met het vinden van een balans tussen natuur en economie, komen volop terug in het debat (discours *Economische ontwikkeling voorop*). Het belang van stikstofreductie en natuurherstel als voorwaarde voor economische ontwikkelingen heeft meer urgentie gekregen. De belangenafweging tussen natuur en landbouw is daarnaast weer in de schijnwerpers komen te staan, o.a. met de discussie over krimp van de veestapel en de vrijwilligheid van maatregelen. Deze discussies zullen waarschijnlijk de komende tijd een rol blijven spelen in het natuurbeleid rond het uitkopen van agrarische bedrijven. Met het discours *Rek in de VHR* komt de discussie in het natuurbeleid weer op of het kabinet moet proberen de gemaakt keuzes bij de aanwijzing van Natura 2000-gebieden te herzien. Het belang van verbindingen tussen natuurgebieden om de natuurkwaliteit voldoende te versterken, wordt vanuit het discours *Natuur voorop* teruggebracht in het debat binnen het natuurbeleid. Onder invloed van het discours *Economische ontwikkeling voorop*, is een nieuw thema als gevolg van de stikstofcrisis het omgaan met de stikstofruimte die vrijkomt uit de landbouw. Kan die bijvoorbeeld worden ingenomen door andere sectoren zoals woningbouw, en wat dit kan betekenen voor het platteland? Voor het natuurbeleid is de uitdaging om deze ontwikkeling in goede banen te leiden.

Binnen elk discours worden verschillende accenten gelegd wat er moet gebeuren om een uitweg te vinden voor de stikstofproblematiek. Het kabinet kiest voor een gemengde aanpak van natuurherstel en bronmaatregelen. De kabinetsmaatregelen worden maar beperkt gesteund vanuit de verschillende discoursen. Hoewel er steun is voor deelmaatregelen gaat het, bijvoorbeeld volgens partijen vanuit de discoursen *Kansen voor natuurinclusieve landbouw* en *Economische ontwikkeling voorop*, niet snel genoeg en is het niet voldoende. Met name vanuit *Perspectief voor de landbouw* en *Natuur voorop* worden de kabinetsmaatregelen als onvoldoende gezien, wordt de juridische houdbaarheid van voorgestelde maatregelen betwijfeld en komt het signaal van partijen dat ze ook in de toekomst zullen gaan procederen.

Summary

Background, context and aim

On 29 May the Council of State passed judgment on the Integrated Approach to Nitrogen (PAS) programme that created policy flexibility for combining economic development with habitat restoration in nitrogen-sensitive Natura 2000 sites. The Council of State ruled that approving potentially harmful activities in anticipation of future positive consequences of nature conservation or restoration measures is not permissible. As a consequence of this ruling, the PAS may no longer be used as a basis for issuing development permits or other forms of consent. This has led to much public concern and debate about the nitrogen problem, both in the traditional media and on social media. For its *Assessment of the Dutch Human Environment* (2020) the Netherlands Environmental Assessment Agency (PBL) wanted a study of the social discourses on the nitrogen problem that have arisen in reaction to the PAS ruling and what they may mean for public support for nature policy.

In this report we discuss our research into the social discourses on the nitrogen problem in the traditional and social media in the period from May 2019 to May 2020, the position of nature in this debate and public support for nitrogen-related nature policies within these discourses.

Methodology

Drawing on the literature and expert judgement, we carried out a discourse analysis of 125 sources (articles in the traditional media and utterances by interest groups) in the period from May 2019 to May 2020 to reconstruct the social discourses arising in the public debate following the PAS ruling. In addition, using the Coosto social media management software we analysed around 3,000 posts on social media. For each discourse this also included Coosto searches for the period May 2019 to February 2020 to build up a picture of the debate on social media.

Results

We reconstructed six social discourses on the nitrogen problem. Most of these already existed before the PAS ruling, some were latent and are picking up again, while others are becoming more strident or are taking a new direction. We found two discourses in the nitrogen debate that are primarily about nature. The first discourse is called *Nature first* and assumes that too much nitrogen is one of the main causes of the decline of nature. According to this discourse the legal principles underlying the Birds and Habitats Directives must be enforced more strictly: permits should only be issued when it is certain there will be no harm to nature. This discourse says that nitrogen emissions must be drastically reduced to allow nature to recover, a key means for doing this being a reduction in livestock numbers. The second nature discourse is *Flexibility in the Birds and Habitats Directives*. It played a part in the debate for a relatively short time (roughly from October to December 2019), arguing that revising the Natura 2000 policy could help to resolve the nitrogen problem. The main thread in this discourse argued for reducing the number of Natura 2000 sites, but expanding Natura 2000 sites was also seen as a solution because larger areas can support more robust ecosystems.

Two discourses are mainly concerned with agriculture. The *Prospects for farming* discourse assumes that the current agricultural system is vitally important for the Dutch economy and food supply. This discourse defends the interests of the agricultural system in the nitrogen debate, particularly the retention of development prospects for farming: there must be no mandatory reduction in livestock numbers or agricultural activities and no erosion of permitted rights and ownership. In this discourse the solution is said to lie primarily in technological innovation in agriculture, which will permit continued agricultural development. In contrast, the other agricultural discourse, *Opportunities for nature-inclusive farming*, argues in response to the PAS ruling that agriculture must convert to a closed loop or circular system and nature-inclusive farming practices with fewer animals. This discourse says that the current agricultural system places excessive burdens on ecosystems. It also points to the need to transform farming practices on farms in the vicinity of Natura 2000 sites.

The *Economic development first* discourse sees the nitrogen problem after the PAS ruling as a problem for the Dutch economy as a whole: permission can no longer be given for new development, construction has been brought to a standstill and numerous economic projects, big and small, cannot go ahead. According to this discourse the priority is to get the economy going again. Solutions to the problem can be found by creating policy leeway to permit nitrogen emissions and to introduce threshold values that would allow projects with minimal nitrogen emissions to proceed. The Dutch Government in particular and several representative parties to this discourse also promote the position that the recovery and restoration of nature is an important condition for economic development.

The final discourse, *There is no nitrogen problem*, does not subscribe to the general view that nitrogen is a problem for nature, arguing that nitrogen is good for plant growth. The real problem, according to this discourse, is administrative: the focus on specific rare species agreed at the European level (whereas nitrogen-loving species such as stinging nettles are also nature), but also that the Netherlands maintains standards that are far too strict. The discourse claims the nitrogen problem has been forced upon society by the Government and environmental organisations. It urges the Government to stop burdening society with this nitrogen problem.

The discourses that we have reconstructed from articles in the traditional media can also be recognised in discussions on social media. The different discourses in the traditional and social media vary in size. The *Prospects for farming* and *Economic development first* discourses are prominent in both the traditional and social media. *There is no nitrogen problem* is very small in the traditional media, but is a major discourse on social media. The nature discourses are not dominant in the whole debate, even though the nitrogen crisis originated in nature policy and was promoted by environmental organisations. In the Coosto social media searches the discussions around the various discourses overlap more than in the traditional media, because on social media the opposing parties in the discourses are in discussion with each other. Also, the nitrogen debate has become mixed up with other public debates on topics such as the climate, immigration, population pressure and the housing shortage. The discourses are summarised in Table S.1.

Table S.1 Summary of the discourses, their estimated size in the traditional and social media, and the main topics of debate on social media.

Discourse	Summary	What is the problem? (in relation to the nitrogen crisis, incl. causes)	Suggested solutions (to the nitrogen crisis)	Players	Size in traditional media)	Size on social media	Main topics of debate on social media
Nature first	For nature to recover, nitrogen emissions must be drastically reduced.	Too much nitrogen is one of the main causes of the decline of nature.	Restoration of nature, reduction in nitrogen emissions, reduction in livestock numbers. The current B&HD rules are adequate. Link natural areas together.	Nature conservation and environmental organisations, such as MOb, Natuurmonumenten, ecologists, scientists, some political parties	Medium	Small	The restoration of nature must take priority over other interests. Reducing livestock numbers is a major debate on social media, but often not for reasons of nature conservation.
Flexibility in the Birds & Habitats Directives	The nitrogen problem prompts reconsideration of decisions under the B&HD.	Many (small) Natura 2000 sites is not realistic in densely populated Netherlands; increasing the size of these sites can make ecosystems more robust.	Review how B&HD are implemented: reduce the number of Natura 2000 sites, join them together, redraw their boundaries or enlarge them.	Agricultural players/scientists (fewer natural areas), nature conservation organisations/jurists (larger natural areas).	Small	Small	Should we have more or less nature in the Netherlands? Mainly proponents of less nature.

Discourse	Summary	What is the problem? (in relation to the nitrogen crisis, incl. causes)	Suggested solutions (to the nitrogen crisis)	Players	Size in traditional media)	Size on social media	Main topics of debate on social media
Prospects for farming	The current agricultural system is important for the economy and food supply and must be allowed to develop.	Agriculture is not the main cause of the nitrogen impasse. The nitrogen problem presents a risk to the agricultural sector.	No across-the-board reduction in livestock numbers; retain permitted rights; technological solutions and innovation.	Agricultural organisations such as LTO and those represented in the Landbouw Collectief.	Large	Large	Defending the interests and value of farming. They want no reduction in agricultural activities and think farmers are not being treated fairly.
Opportunities for nature-inclusive farming	Agriculture must transition to a circular system.	The current agricultural system places excessive burdens on ecosystems.	Conversion to nature-inclusive farming, particularly in areas surrounding Natura 2000 sites.	Agricultural organisations, such as BoerenNatuur and Boerenraad; nature conservation organisations.	Small	Medium	Proponents believe an agricultural transition is needed: circular agriculture and nature-inclusive farming are solutions to the nitrogen problem.
Economic development first	Get the economy going has priority.	The nitrogen problem has brought the economy to a standstill.	Source control measures, thresholds. Nature restoration is a condition for economic development.	Players representing economic sectors.	Large	Medium	'The Netherlands shut down'; development must be permitted and the economy has to get going again; anger that the Government and nitrogen have brought the economy to a standstill, or that certain sectors are exempt.
There is no nitrogen problem	There is no nitrogen problem, but rather an administrative problem.	Nitrogen is good for plant growth. Measures have been forced on us by the Government and environmental groups.	Stop harassing farmers, builders and other economic sectors with the nitrogen problem.	A few agricultural groups and political parties.	Very small	Large	Nitrogen is not a problem for nature; the nitrogen crisis is pretext for pursuing other aims, such as reducing the number of farmers or building more houses.

On social media in particular, nature as a topic does not come up much in the nitrogen debate. In a broad Coosto search for PAS and nitrogen-related words, nature comes up in just 14% of the social media posts. What is meant by nature differs widely in the various discourses. In the *Nature first* discourse the nitrogen crisis is framed as a problem for nature, but at the same time it is seen as an opportunity for nature to recover properly. In the *Flexibility in the Birds and Habitats Directives* discourse, nature (in this case meaning mainly Natura 2000 sites) is a legal category that is hard to change or adapt through the use of regulations alone. The discussion about nature here is mainly concerned with the degree to which revisions, such as reducing the number of Natura 2000 sites, joining them together, redrawing their boundaries or enlarging them, can contribute towards resolving the nitrogen problem. In the *Prospects for farming* discourse, nature as a topic plays a minor role in the discussion. Farmers' interests in nature are hardly touched upon; on the other hand, the value of farmers for the countryside (including conventional farmers) is an important theme. In the *Economic development first* discourse nature plays a minor role in the discussion and is not a significant element in the search for solutions across the board. In this discourse the Government and several other players do, however, stress the importance of nature restoration as a condition for getting the economy going again. In the *Opportunities for nature-inclusive farming* discourse the value of nature is primarily an integral part of the farm enterprise and can reduce dependency on artificial fertilisers, for example. In the *There is no nitrogen problem* discourse the view taken of nature is that it should be left alone to do its own thing. In other words, the nature that develops as a result of nitrogen deposition is equally good nature. This vision of nature is starkly opposed to that in the *Nature first* discourse.

The PAS ruling and the nitrogen debate influence nature policy and the PAS ruling has stimulated discussions that are expected to play a role in the further development of nature policy. 'The Netherlands shut down' and the need to take other approaches than the PAS to find the right balance between nature and economy are frequent topics of discussion in the debate (*Economic development first* discourse). The need for nitrogen reduction and nature restoration as a condition for economic development has become more urgent.

The balance of interests between nature and agriculture has again been thrown into the spotlight, in part by the debate on reducing livestock numbers and how voluntary any measures should be. These discussions will probably continue to play a part in nature policies that involve the buying out of farmers. In the *Flexibility in the Birds and Habitats Directives* discourse, the discussion about nature policy again centres on whether or not the Government should try to revise the designation of Natura 2000 sites. The *Nature first* discourse reintroduces into the debate about nature policy the importance of linking natural areas together to make them robust enough. Under the influence of the *Economic development first* discourse a new theme arising from the nitrogen crisis is how to make use of the agricultural nitrogen emission rights that become available when no longer used by farms. For example, could they be used by other economic sectors, such as housebuilding, and what would that mean for the countryside? For nature policy the challenge is to channel such developments in the right direction.

Within each discourse, different emphasis is put on what should be done to find a way out of the nitrogen problem. The Government has decided on a mix of nature restoration and source control measures, but these enjoy limited support in the various discourses. Although there is support for certain sub-measures, some players, such as those active in the *Opportunities for nature-inclusive farming* and *Economic development first* discourses, feel that they are not having a quick enough effect and are insufficient. In the *Prospects for farming* and *Nature first* discourses in particular the Government's measures are not thought to go far enough, the legal tenability of the proposed measures is considered doubtful, and various players have indicated that in future they may take legal action.

---

1 Inleiding

1.1 Aanleiding

Sinds de Raad van State (RVS) uitspraak op 29 mei 2019 over het Programma Aanpak Stikstof (PAS), is er in de maatschappij veel aandacht voor de stikstofproblematiek. In de reguliere en sociale media worden de gevolgen van het afschaffen van het PAS, dat ruimte bood om economische ontwikkeling te combineren met natuurherstel in stikstofgevoelige Natura 2000-gebieden in Nederland, uitgebreid besproken. De zoektocht naar maatregelen om met de stikstofproblematiek om te gaan, leidt tot discussies over wie op welke wijze bij moet dragen aan het verlagen van de stikstofdruk. Er volgen boerenprotesten en er ontstaat een levendig (online)debat over stikstofmaatregelen, hervorming van de landbouw, natuurherstel en het effect van de stikstofcrisis op de economie. Boeren, politici, wetenschappers, (belangen)organisaties, juristen, maar ook vele individuele deelnemers aan sociale media dragen bij aan dit debat.

De stikstofuitspraak kan consequenties hebben voor het natuurbeleid en de maatschappelijke aandacht ervoor is groot. Daarom is het interessant voor het Planbureau voor de Leefomgeving (PBL) om naar aanleiding van het PAS-arrest te kijken naar het maatschappelijke debat, inclusief het onlinedebat, over de stikstofproblematiek. Het PBL wil inzicht in welke maatschappelijke discourses ontstaan over de stikstofproblematiek en wat dit kan betekenen voor de steun voor het natuurbeleid.

Voor de *Balans voor de Leefomgeving 2020* van het PBL is daarom dit project gestart. Door middel van een discoursanalyse van 125 maatschappelijke bronnen (met name reguliere media en uitingen van belangenorganisaties) in de periode mei 2019 t/m april 2020 en een analyse van ruim 3000 socialemediaberichten die we gevonden hebben via het online (sociale) mediasoftwareprogramma Coosto in de periode juni 2019-april 2020, hebben we geprobeerd inzicht te krijgen in het debat over stikstof, de betekenis die natuur hierbinnen krijgt en hoe dit (de steun voor) het natuurbeleid kan beïnvloeden.

1.2 Achtergrond

Het Programma Aanpak Stikstof (PAS)

Op 1 juli 2015 trad het Programma Aanpak Stikstof (PAS) 2015-2021, ingebed in de Wet Natuurbescherming (Nbw), in werking. Het PAS zette in op het verbeteren van natuur en het ruimte geven aan economische ontwikkelingen in de 124 stikstofgevoelige Natura 2000-gebieden in Nederland, die zijn beschermd onder de Europese Vogel- en Habitatrichtlijnen (VHR). Het PBL (2014, p. 8) schetst de context van de totstandkoming van het PAS: "In 124 van de 164 in ons land aangewezen Natura 2000-gebieden is sprake van een te hoge stikstofdepositie. Vooral hierdoor is het sinds 2008 voor ondernemers rondom een met stikstof overbelast Natura 2000-gebied steeds lastiger geworden een vergunning te krijgen in het kader van de Natuurbeschermingswet". (Zie bijv. PBL, 2014 voor een uitgebreide bespreking van de uitgangspunten van het PAS.)

De overheid volgde met het PAS twee sporen (PBL, 2014, p. 28): 1) "Een impuls geven aan de afname van de stikstofdepositie via bronmaatregelen (rijksoverheid) en het nemen van herstelmaatregelen in de natuur (met name de verantwoordelijkheid van provincies), en 2) economische activiteiten waarbij stikstof vrijkomt weer mogelijk maken rondom stikstofgevoelige Natura 2000-gebieden" (PBL, 2014, p. 28). Het PAS besloeg een periode van 18 jaar om de VHR-doelen voor stikstofgevoelige natuur te waarborgen, waarin in de eerste periode (2015-2020) de natuur in stikstofgevoelige Natura 2000-gebieden niet verder achteruit mocht gaan en in de tweede periode (2021-2032) duurzaam voortbestaan van stikstofgevoelige natuur gerealiseerd zou worden (PBL, 2014).

In december 2016 vochten de coöperatie Mobilisation for the Environment en vereniging Leefmilieu, in samenwerking met Werkgroep Behoud de Peel, het PAS juridisch aan via het vergunningentraject. Ze dienden beroepen in bij de Raad van State tegen vergunningen aan veehouderijen die verleend waren in het kader van het PAS. De eerste zes van die beroepen zijn in december 2016 door de Raad van State als pilotzaken voor het PAS behandeld. Naar aanleiding van prejudiciële vragen van de Afdeling bestuursrechtspraak van de Raad van State, oordeelde het Europese Hof van Justitie op 7 november 2018 dat de wetenschappelijke onderbouwing die ten grondslag ligt aan het PAS en de maatregelen waarop deze onderbouwing is gebaseerd, voldoende zekerheid moeten bieden dat de natuurwaarden van de Natura 2000-gebieden geen schade ondervinden van deze activiteiten. In het Arrest van het Europese Hof staat dat het aan de nationale rechter is om te beoordelen of de onderbouwing en daaraan ten grondslag liggende maatregelen aan de eisen voldoen¹.

Het PAS-arrest

De Afdeling bestuursrechtspraak van de Raad van State heeft op 29 mei 2019 uitspraak gedaan over het PAS in relatie tot vergunningen aan veehouderijen. De RvS concludeert dat de beoordeling die aan het PAS ten grondslag ligt de natuurwaarden van de Natura 2000-gebieden onvoldoende beschermt (zie ook Sanders et al, 2020). RvS (2019) geeft de volgende toelichting: "Op basis van het PAS wordt, vooruitlopend op toekomstige positieve gevolgen van maatregelen voor beschermde natuurgebieden, alvast toestemming gegeven voor activiteiten die mogelijk schadelijk zijn voor die gebieden. Zo'n toestemming 'vooraf' mag niet. Het PAS is daarmee als beleidskader voor de Wet Natuurbescherming komen te vervallen; het PAS wordt niet langer als kader gebruikt voor toestemmingverlening voor vergunningen. Daarnaast mogen activiteiten niet vergunningsvrij worden toegestaan wanneer "voor deze activiteiten niet vooraf vaststaat dat uitgesloten is dat zij natuurgebieden in de omgeving aantasten". Dit laatste ging specifiek om vergunningsvrij weiden van vee en het bemesten van grond, terwijl die activiteiten wel stikstof uitstoten. De uitspraak zou geen gevolgen hebben voor vergunningen die al definitief waren, maar circa 180 vergunningen die op dat moment nog in behandeling waren, kwamen 'on hold' te staan. Het ging voornamelijk om natuurvergunningen voor veehouderijen, maar ook zaken over bestemmingsplannen voor bijvoorbeeld nieuwe wegen en bedrijventerreinen.

In de maanden na het PAS-arrest ontstaat de zogenaamde 'stikstofcrisis'. Over deze crisis wordt een maatschappelijk debat gevoerd in zowel de reguliere media als op sociale media, met (boeren)protesten, publicaties vanuit verschillende belangengroepen over de beste weg voorwaarts, adviezen, Kamerdebatten en presentaties van kabinetsmaatregelen op verschillende terreinen, zowel op de korte als lange termijn. Dit debat, en hoe verschillende maatschappelijke groepen de stikstofproblematiek duiden, is het object van deze studie.

1.3 Doel en onderzoeksvraag

Het doel van het project is inzicht te geven in de maatschappelijke discourses over de stikstofproblematiek die ontstaan in het maatschappelijk debat n.a.v. het PAS-arrest, waaronder het socialemediadebat, en wat dit kan betekenen voor de te verwachten steun voor natuurbeleid.

De volgende onderzoeksvraag zal worden beantwoord:

Hoe wordt er in publieke discussies in de reguliere media, zoals kranten en nieuwssites, en in sociale media in Nederland gesproken over de stikstofproblematiek en over natuur binnen dat debat, sinds het PAS-arrest van 29 mei 2019? En wat kunnen we op basis hiervan verwachten ten aanzien van de maatschappelijk steun voor natuurbeleid?

Subvragen:

- Welke gebeurtenissen kunnen we onderscheiden in het maatschappelijke stikstofdebat in de periode juni 2019-zomer 2020?

---

¹ Voor deze alinea is gebruik gemaakt van een interne notitie van Fransje Langers, in het kader van het PBL project 'Nederlands natuurbeleid in internationale context' (zie Sanders et al, 2020).

- Welke verschillende maatschappelijke discourses zijn te herkennen in de discussies over de stikstofproblematiek in de reguliere media? En in hoeverre zijn deze discourses ook te herkennen in discussies op sociale media?
- Welke betekenis krijgt natuur daarbinnen?
- In hoeverre worden de kabinetsmaatregelen gesteund vanuit de discourses?
- Wat is de invloed van het stikstofdebat op (discussies binnen) het natuurbeleid?

1.4 Aanpak en methode

Het project bestaat uit drie onderdelen: 1) het construeren en analyseren van maatschappelijke discourses die ontstaan in het stikstofdebat in de reguliere media, met behulp van literatuur en expert judgement, 2) een socialemedia-analyse van het (online)debat over de stikstofproblematiek, inclusief de positie van natuur daarbinnen, en 3) een inschatting van de invloed op het natuurbeleid en de te verwachten steun voor de voorgestelde maatregelen vanuit de discourses.

Ad. 1 Discoursanalyse

Om inhoudelijk inzicht te krijgen in de maatschappelijke discussies en opvattingen die ontstaan over de stikstofproblematiek, is een discoursanalyse geschikt. De discoursanalyse is erop gericht om visies op de stikstofproblematiek sinds het PAS-arrest (inclusief discussies over natuur) en de argumenten erachter te destilleren uit relevante bronnen. Discourses kunnen worden omschreven als "een cluster van opvattingen waarmee betekenis wordt gegeven aan denken en praten, maar ook aan handelen in de praktijk" (Buijs et al., 2012, p. 25). Een discours is een "manier van 'ramen' van de werkelijkheid door taal- en handelingspraktijken" (Kamphorst en Donders et al., 2012, p.10). Het is een kwalitatieve, interpretatieve analyse van de inhoud van de geselecteerde bronnen en biedt zicht op: welke opvattingen zien we? Wat zijn de rode lijnen? Welke actoren en coalities horen daarbij? De documentanalyse leidt tot een verzameling van opvattingen van verschillende maatschappelijke actoren. Hieruit zijn (ideaaltypische) discourses geconstrueerd, door clustering van de uitspraken die inhoudelijk overeenkomstig zijn (zie ook Buijs et al., 2012).

Bij de discoursanalyse bouwen we voort op de (methodische) uitgangspunten van Buijs et al. (2012) en Kamphorst en Donders et al. (2012). Binnen een discoursanalyse worden verschillende argumenten met elkaar in verband gebracht. De argumenten kunnen bijvoorbeeld betrekking hebben op gedeelde waarden en op de relatie tussen de oorzaken van de stikstofproblematiek en wat er nu moet gebeuren (oplossingsrichtingen) in het natuurbeleid of juist in andere sectoren. We kijken daarbij wat voor argumenten worden gebruikt, bijvoorbeeld juridische, wetenschappelijke of inhoudelijke argumenten. De documentanalyse is, in navolging van de gebruikte methodes in Buijs et al. (2012) en Kamphorst en Donders (2012), uitgevoerd door vooraf een lijst van aandachtspunten samen te stellen, aan de hand waarvan de belangrijkste discussielijnen, argumenten en standpunten in de bronnen zijn geclusterd en geanalyseerd (zie tekst box 1).

BOX 1. Aandachtspunten voor het vaststellen van maatschappelijke discourses over de stikstofproblematiek en de relatie met natuurbeleid n.a.v. het PAS-arrest

1. Centrale waarden
2. Visie op de stikstofproblematiek
Wat is de kern en de oorzaak van het probleem? Voor wie is het een probleem?
3. Visie op de oorzaken van de stikstofproblematiek
De langetermijnoorzaken van de stikstofproblematiek. Welke maatschappelijke sectoren zijn de veroorzakers volgens de verschillende visies? Wie krijgt (niet) de schuld?
4. Visie op oplossingen voor de stikstofproblematiek
Waar worden de oplossingen in gezocht? Wie is aan zet? Wat moet er nu gebeuren? Binnen of buiten het natuurbeleid?
5. Visie op natuur en positie natuurbeleid te midden van andere belangen
Welke betekenis krijgt natuur? Wat betekent de stikstofproblematiek voor natuurbeleid? Is het natuurbeleid nu zelf aan zet of juist de andere sectoren?

Een discoursanalyse is het kwalitatief en systematisch analyseren van documenten. Om maatschappelijke discourses te construeren die we naar aanleiding van het PAS-arrest zien ontstaan in het maatschappelijke debat, hebben we een analyse uitgevoerd van 125 bronnen in de periode augustus 2019 t/m april 2020. We hebben ervoor gekozen om eerst artikelen uit reguliere media te selecteren en deze te analyseren om het maatschappelijk debat te duiden. We hebben gekozen voor de volgende reguliere bronnen: artikelen in dagbladen, nieuwswebsites, uitingen van verschillende belangenorganisaties actorgroepen (zoals LTO en natuur(belangen)organisaties), en verschillende vakpublicaties. We hebben gekozen voor alleen geschreven bronnen die online beschikbaar waren.

Het aantal beschikbare bronnen was dermate groot dat aan selectie niet te ontkomen viel. Onze database – een Excelbestand met 125 bronnen – bevat een kleine selectie van het totaal aantal reguliere berichten in het stikstofdebat. De database is tot stand gekomen door bijna dagelijks verschillende nieuwmedia te checken, zoals *NOS*, *RTL Nieuws*, *AD*, *de Volkskrant*, *NRC*, *nu.nl*, *Trouw*, etc. Wanneer er een stikstofgerelateerd bericht was, is dat opgenomen in het Excelbestand.

Uitgangspunt was om het verloop van het debat aan de hand van de gebeurtenissen in beeld te brengen en daarbinnen een focus op natuur en natuurbeleid. Bij belangrijke gebeurtenissen is (ten minste) één bericht opgenomen, en rond het thema natuur en natuurbeleid extra berichten. Bij veel gebeurtenissen verschenen er artikelen in meerdere dagbladen en nieuwswebsites. Daaruit werd dan at random gekozen; wel is geprobeerd alle genoemde bronnen aan bod te laten komen in de database. Soms is bij een bepaalde gebeurtenis extra gezocht op verschillende nieuwmedia om daarmee verschillen in framing te kunnen achterhalen. Binnen deze opdracht kon dit niet bij alle gebeurtenissen. Vervolgens is aanvullend (vaak via Google) gericht naar bronnen gezocht aan de hand van een bepaald woord, onderwerp, gebeurtenis of titel van een publicatie. Ter verdieping is ook verder gezocht op uitingen van specifieke belangenorganisaties.

De volgende methodische stappen zijn onderscheiden.

1. Analyse van berichten uit reguliere media. Een brede verkenning van reguliere bronnen die zijn verschenen tussen 12 augustus en 31 december 2019 heeft geleid tot een eerste conceptversie van discourses en actoren en coalities die bij deze discourses horen.
2. Reflectie en aanvulling door experts uit een Klankbordgroep (KGB). De conceptdiscourses zijn voorgelegd aan de KGB van dit onderzoek, bestaande uit experts op het gebied van natuurbeleid van WUR en PBL. Hun reacties, aanvullingen, verfijning en enkele voorstellen voor herindeling zijn verwerkt, zodat we kwamen tot voorlopige discourses.
3. Verdieping en update d.m.v. analyse van nieuwe berichten uit reguliere media. De uitbreiding en verdieping van de discoursanalyse vonden plaats door verder te zoeken in aanvullende reguliere bronnen, bijvoorbeeld aan de hand van uitingen van verschillende actoren (sneeuwbaaleffect). De discourses op basis van de reguliere bronnen zijn verder geüpdatet aan de hand van nieuwe gebeurtenissen en berichten t/m april 2020, waarmee de beschrijving van de discourses verder uitkristalliseerde.
4. Opstellen van de definitieve discourses. De discoursanalyse is afgerond met een beschrijving van de gevonden discourses: de kenmerken, een inschatting van de omvang van het discours, de partijen die dit discours delen, de betekenis van natuur en aandacht voor de positie van natuur(beleid) te midden van andere sectoren. De omvang van het discours is ingeschat aan de hand van de veelheid uitingen van partijen rond een discours en in de media en de periode van deze uitingen; vanuit sommige discourses zijn gedurende de hele stikstofcrisis uitingen vertegenwoordigd in de media (vanuit andere discourses is er maar een korte periode aandacht in de media en zijn er in totaal minder uitingen).

Ad. 2 Sociale media analyse

Met het programma Coosto – sociale media managementsoftware – is een analyse uitgevoerd van het debat op sociale media over de stikstofproblematiek na het PAS-arrest. Met het programma krijgen we via een zoekfunctie toegang tot gegevens van sociale media, maar ook van reguliere media, en kunnen we berichten uit een per zoekopdracht gegenereerde database in Coosto halen en analyseren. De Coosto-media-analyse is een linguïstische, kwantitatieve analyse van data en levert met name kwantitatieve gegevens op.

Coosto werkt met zoekopdrachten. Via het invoeren van gekozen zoektermen, bijvoorbeeld de woorden 'stikstof', 'PAS', 'natuur', 'veehouderij' etc. en het toevoegen van een tijdsperiode, zoekt het programma socialemediaberichten met die trefwoorden in de gekozen tijdsperiode. Uit de gevonden berichten kan een databestand van at random 1000 berichten worden gedownload, die inhoudelijk kunnen worden geanalyseerd. Per zoekopdracht geeft Coosto daarnaast een grafische weergave van de activiteit (aantal berichten) in de tijd. Daarbij wordt ook het sentiment weergegeven. Dit sentiment wordt door het programma automatisch bepaald aan de hand van door Coosto als positief of negatief aangemerkte woorden.²

We hebben ons voor de bronnen bij de online socialemedia-analyse laten leiden door de ingangen die het programma Coosto biedt: Twitter, Facebook, LinkedIn, YouTube, Instagram, Pinterest, Review, Forum, Blog, Radio, Televisie. Berichten van Facebookpagina's zijn alleen meegenomen voor zover het open Facebookpagina's betreft. Coosto heeft geen toegang tot besloten Facebookpagina's. Daarnaast zijn ook buiten Coosto om enkele socialemediadiscussies geanalyseerd, waaronder opinie-sites Geen Stijl, Joop, FOK.nl, en reacties op nu.nl-berichten. We hebben verschillende zoekopdrachten uitgevoerd in Coosto; een verkennende zoekopdracht en meerdere zoekopdrachten op basis van de voorlopige discoursen. Coosto put ook uit online nieuwsbronnen. Deze zijn alleen bij de verkennende zoekopdracht meegenomen (zie hieronder). Retweets zijn uitgesloten bij de zoekopdrachten.

Een verkennende zoekopdracht om de context te schetsen

Als eerste is met behulp van Coosto een brede zoekopdracht gedraaid met zoektermen die zijn gerelateerd aan PAS en stikstof, in de periode mei 2019-27 mei 2020, om in beeld te brengen hoeveel berichten er over het onderwerp te vinden zijn, welke pieken er zijn te vinden in de tijd, en hoe vaak het woord natuur hierbij wordt gebruikt. Voor deze brede zoektocht hebben we zowel sociale- als nieuwsmedia meegenomen. De uitkomst van deze zoektocht staat in hoofdstuk 2.

Zoekopdrachten op sociale media op basis van de voorlopige discoursen

Om te achterhalen of de maatschappelijke discoursen ook op sociale media te herkennen zijn en welke discussies daar prominent zijn, zijn circa 3000 berichten op sociale media in de periode mei 2019 t/m 19 februari 2020 geanalyseerd. Hiervoor zijn zoekopdrachten uitgevoerd met het programma Coosto op basis van kernwoorden die we hebben geïdentificeerd bij de voorlopige discoursen. Bij sommige discoursen zijn enkele zoekopdrachten gedraaid om onderscheid te kunnen maken tussen verschillende inhoudelijke onderwerpen binnen een discours (zie Bijlage 1 voor een overzicht van de zoekopdrachten en zoektermen en de basisgegevens, bijvoorbeeld de hoeveelheid berichten die dit opleverde). Bij iedere zoekopdracht is een Exceltabel gedownload met at random maximaal 1000 berichten of minder, wanneer de zoekopdracht in totaal minder dan 1000 berichten opleverde. Deze berichten zijn (deels) geanalyseerd. Ze zijn onder andere door de onderzoekers gelabeld als voor- of tegenstander van het discours op basis van de inhoud van het bericht. In ieder Excelbestand is minimaal bij 'piekdata' naar de strekking van de berichten gekeken. Ook is op verschillende woorden in de berichten gezocht en zijn de berichten die daarbij naar voren kwamen inhoudelijk bekeken.

Per zoekopdracht hebben we een analyse gedaan van:

- Pieken in de tijd. Deze pieken worden gegenereerd door Coosto; per piek is een inhoudelijke analyse gedaan van de bijbehorende gebeurtenis en de strekking van de berichten.
- Welke betekenis krijgen belangrijke woorden op sociale media? Er is op kenmerkende woorden of woordcombinaties gezocht en gekeken naar de strekking van de berichten.
- Wie zijn de belangrijkste 'voorstanders' van het discours en wat zijn hun verhalen? Door de onderzoekers is gekeken of berichten een uiting zijn van een 'voorstander' van het discours. (NB Dit is niet hetzelfde als het sentiment dat Coosto genereert. Coosto bepaalt het sentiment van berichten

---

² "Coosto bepaalt het sentiment door de tekst te scannen op woorden en zinsdelen die een positief of negatief gevoel uitdrukken. Hierbij houdt Coosto rekening met taalkundige constructies, zoals ontkenningen en bepaalde vormen van idioom. [...] Bij een zoekopdracht met zoekwoorden scant Coosto de tekst **rondom** de voorkomens van de zoekwoorden. Hierdoor kan het sentiment van hetzelfde bericht bij verschillende zoekopdrachten afwijken. De Sentiment analyse van Coosto is volkomen geautomatiseerd; er komt geen menselijke beoordeling aan te pas. Hierbij kunnen er fouten gemaakt worden. Fenomenen zoals ironie zijn voor een computer bijzonder moeilijk te detecteren. [...] Coosto merkt een grote categorie berichten aan als neutraal. Hieronder vallen berichten die geen sentiment uitstralen, berichten waarvan het sentiment gemengd is en berichten waarover Coosto niet voldoende zekerheid heeft" (<https://www.coosto.com/nl>).

-
- op basis van negatieve of positieve uitingen. Dit is echter niet noodzakelijk een aanduiding of een bericht van een tegenstander of voorstander. Ook een voorstander kan zich negatief uitlaten.)
- Beeld van de omvang van het discours in de zoekopdracht: dit is ingeschat door het aantal berichten van voorstanders onder de geanalyseerde berichten te kwantificeren en deze te relateren aan het totaal aantal berichten in de zoekopdracht.
  - Tegengeluiden en andere geluiden: inhoudelijk is gezocht naar uitingen van tegenstanders en naar berichten die over andere onderwerpen gaan binnen de zoekopdracht.

Samenhang discourse analyse en Coosto

De socialemedia-analyse leidde tot een inschatting van de omvang van het discours op sociale media en tot het identificeren van accenten op sociale media bij de discourses. De socialemedia-analyse is ook benut om de keuze te maken of we de voorlopige discourses voldoende herkenden en konden onderbouwen en handhaven.

Ad. 3 Inschatting van de invloed op en steun voor het stikstof gerelateerde natuurbeleid

De uitkomsten van het project moesten het mogelijk maken om boodschappen te formuleren over wat de discussies betekenen voor het (stikstofgerelateerde) natuurbeleid. Dit doen we globaal. Op verschillende momenten in de stikstofcrisis heeft het kabinet beleidsvoorstellen gedaan. Deze hebben we bekeken. De momentopnames van gepresenteerde kabinetsmaatregelen hebben we globaal afgezet tegen de gevonden maatschappelijke discourses en de uitlatingen binnen de discourses. Met name op de beleidsvoorstellen van 24 april 2020 hebben we reacties bekeken vanuit de discourses (vanuit vertegenwoordiging van belangenorganisaties) en t/m 19 februari 2020 vanuit de socialemedia-analyse.

1.5 Afbakeningen en kanttekeningen

Een discoursanalyse heeft een interpretatieve basis. Als onderzoekers hebben we een centrale rol gehad in de keuze en de analyse van de bronnen. Wij hebben ons bij de keuze van de berichten laten leiden door wat in de reguliere media verscheen. We hebben geprobeerd een zo breed mogelijk beeld van het debat te schetsen, met daarbinnen een focus op natuur en natuurbeleid. Dat betekent dat we, als we berichten met relevantie voor natuur tegenkwamen, die in elk geval hebben geselecteerd, terwijl berichten met een andere focus zijn afgefallen. Een ander uitgangspunt had mogelijk tot andere discourses geleid.

Wanneer we het hebben over natuurbeleid gaat het steeds om het stikstofgerelateerde deel van het natuurbeleid in relatie tot de Europese verplichtingen. Andere onderwerpen van natuurbeleid, zoals realisatie van het Natuurnetwerk, of andere onderwerpen in het natuurbeleid die aandacht genereren, zoals de wolf in Nederland, zijn niet meegenomen omdat ze in het stikstofdebat geen (grote) rol speelden. De kabinetsmaatregelen voor stikstof bevatten ook maatregelen voor andere sectoren, zoals landbouw en de bouw. Deze zijn ook onderdeel van onze zoekopdracht.

Kanttekeningen bij de socialemedia-analyse: iedere Coosto-zoekopdracht leverde een tabel van 1000 berichten op. Per zoektocht is een deel, en soms een klein deel, van de berichten geanalyseerd. Kwantitatieve inschattingen over het aandeel voorstanders van een discours in de zoekopdracht zijn daardoor alleen indicatief. Bijv. wanneer weinig berichten zijn geanalyseerd, zegt het aandeel voorstanders in de geanalyseerde berichten weinig over dat aandeel in de totale zoekopdracht. Ook doen we een inschatting van de omvang van de discourses op sociale media. De hoeveelheid berichten die een zoekopdracht genereert, speelt daar een rol in. Een kanttekening is dat het aantal gebruikte zoektermen ook meespeelt bij de hoeveelheid berichten die wordt gegenereerd. Om ons niet te baseren op alleen cijfers, hebben we ook meegenomen in hoeverre onderwerpen in alle zoekopdrachten voorkomen.

1.6 Leeswijzer

In hoofdstuk 2 beschrijven we de belangrijkste gebeurtenissen die na het PAS-arrest hebben plaatsgevonden en de resultaten van een verkennende brede Coosto-analyse van het stikstofdebat (aantallen berichten, sentiment, pieken van activiteit in de tijd). Hoofdstuk 3 is een beschrijving van de gevonden discoursen over de stikstofproblematiek. Hoofdstuk 4 bevat de bevindingen van de Coosto-socialemedia-analyse op basis van de voorlopige discoursen. De uitkomsten van de afzonderlijke Coosto-zoekopdrachten op basis van de voorlopige discoursen worden beschreven. In hoofdstuk 5 betrekken we de discoursen en de socialemedia-analyse op elkaar: zijn de discoursen te herkennen op sociale media, welke accenten worden op sociale media gelegd, wat is de omvang van de discoursen op sociale media? Hoofdstuk 6 gaat over de relatie van de discoursen met het natuurbeleid. We vatten het kabinetsbeleid t/m 24 april 2020 samen, beschrijven de reacties vanuit de discoursen op de voorgestelde kabinetsmaatregelen en bespreken wat de invloed is van het stikstofdebat op (discussie binnen) het natuurbeleid. In hoofdstuk 7 ten slotte staan de conclusies en beantwoorden we de onderzoeksvragen.

---

2 Gebeurtenissen en debat naar aanleiding van het PAS-arrest

2.1 Introductie

In dit hoofdstuk lopen we belangrijke gebeurtenissen langs die plaatsvonden na het PAS-arrest van 29 mei 2019 en die een rol spelen in het stikstofdebat (paragraaf 2.2). Waar bij de gebeurtenissen kabinetsvoorstellen worden beschreven, worden die kort benoemd in dit hoofdstuk (in hoofdstuk 6 staat een uitgebreider overzicht van de inhoud van de verschillende kabinetsbrieven). In Tabel 2.1. staan de gebeurtenissen in het stikstofdebat samengevat. In paragraaf 2.3 staat het resultaat van de verkennende, brede Coosto-analyse naar het debat over stikstof en PAS-gerelateerde zoektermen, waarin we de aantallen berichten over stikstof laten zien, de pieken van activiteit op sociale en in de reguliere media en het sentiment daarvan, en het percentage berichten dat over natuur gaat.

2.2 Gebeurtenissen

De Afdeling bestuursrechtspraak van de Raad van State doet op 29 mei 2019 uitspraak over het PAS. Hieronder volgen per periode tussen juni 2019 en mei 2020 de belangrijkste gebeurtenissen en reacties in de media.

Juni 2019

Eerste reacties in de media geven uitleg van het PAS-arrest en waarom het PAS volgens de Raad van State niet voldoet als kader voor vergunningverlening en gaan in op de directe consequenties daarvan (bijv. *NOS* 29-05-2019; *Nieuwe Oogst* 29-05-2019; *De Telegraaf*, 29-05-2019; *AD*, 13-6-2019). Op 13 juni 2019 reageert het kabinet met een eerste kabinetsbrief op de PAS-uitspraak en op 21 juni is het eerste Kamerdebat over het PAS-arrest. Op 16 juni stelt minister Schouten het Adviescollege Stikstofproblematiek in onder voorzitterschap van Johan Remkes. Voor dit eerste advies was de belangrijkste vraag aan de commissie onder welke voorwaarden op korte termijn toestemming gegeven kan worden aan activiteiten die stikstofuitstoot veroorzaken en daardoor een bedreiging zijn voor kwetsbare natuurgebieden (Commissie Remkes, 2019).

Juli t/m september 2019

Groene organisaties, waaronder Natuurmonumenten, WNF en Landschappen NL, komen op 12 augustus 2019 met een brief aan het Adviescollege Remkes, waarin ze hun visie uiteenzetten op wat er moet gebeuren. Op 9 september stelt D66 kamerlid Tjeerd de Groot dat de Nederlandse veestapel met de helft moet inkrimpen. *De Telegraaf* (9-9-2019) meldt dat 'Boeren ziedend zijn op de D66'er'. Op 13 september informeert minister Schouten (LNV) de Tweede Kamer over de projecten en plannen die mogelijk te veel stikstof uitstoten en die mogelijk gevolgen ondervinden van de PAS-uitspraak (LNV, 2019a).

Op 25 september 2019 presenteert het adviescollege het rapport *Niet alles kan*, met een advies met mogelijke maatregelen gericht op sectoren waar op korte termijn winst ten aanzien van emissiereductie kan worden behaald (Commissie Remkes, 2019). De commissie adviseert om in te zetten op zowel reductie van stikstofemissie en -depositie als op versneld natuurherstel en werkt maatregelen uit voor de veehouderij, mobiliteit, industrie en bouw. T.a.v. de landbouw geeft Remkes het advies voor "selectieve, gebiedsspecifieke en doelgerichte reductie van de ammoniakemissies die gerelateerd zijn aan de veehouderij, door gerichte verwerving of sanering van agrarische bedrijven met relatief hoge emissies of verouderde stalsystemen in en nabij Natura 2000-gebieden" – en geen generieke reductie van de veestapel (Commissie Remkes, 2019, p. 26). Bij de presentatie van het advies geeft Remkes aan dat de kwaliteit van de natuur de laatste jaren achteruit is gegaan en dat scherpe keuzes nodig zijn om natuur en economie hand in hand te laten gaan in het welvarende Nederland. Remkes bespreekt onderwerpen die later een rol gaan spelen in het debat, zoals de

---

mogelijkheid van het verminderen van natuurambities door aanpassen van aanwijzingsbesluiten en intern en extern salderen (regels die ervoor moeten zorgen dat de neerslag van stikstof niet toeneemt bij toestemmingverlening voor vergunningen voor bedrijven die bijvoorbeeld willen uitbreiden).³ In de media en via de eigen kanalen komen reacties op het advies vanuit verschillende belangenorganisaties. In verschillende artikelen wordt aangegeven dat boeren blij zijn dat het advies niet inzet op een halvering van de veestapel.

Oktober 2019

Oktober is de maand van de boerenprotesten, de landbouw gaat de discussie domineren. Op 1 oktober demonstreren duizenden boeren in Den Haag. *RTL Nieuws* plaatst deze dag een artikel met de verschillende standpunten van de organisatoren van het eerste boerenprotest, Agractie en Farmers Defence Force. Waar de meeste boeren boos om zijn, is de uitspraak over een halvering van de veestapel van D66'er Tjeerd de Groot.

Het kabinet reageert op 4 oktober 2019 op het advies van de Commissie Remkes (LNV, 2019b). Het kabinet stelt hierin o.a. een gebiedsgerichte aanpak voor om de stikstofproblematiek op te lossen en introduceert intern en extern salderen. Op 9 oktober is er een Kamerdebat over de landbouwbegroting. In het debat worden o.a. de meetmethoden van het RIVM besproken (bijv. *NRC*, 9-10-2019; zie ook *VK*, 12 oktober). Op 10 oktober uiten de Nederlandse Zuivel Organisatie (NZO) en andere organisaties in de zuivelketen (Biohuis, LTO Vakgroep Melkveehouderij, NMV, NAJK, Netwerk GRONDig en ZuivelNL), hun zorgen over de wijze waarop het kabinet de stikstofproblematiek wil aanpakken en presenteren een eigen aanpak, met de volgende punten: a) technische maatregelen via voer, management, stalaanpassingen en mestmaatregelen, b) gebiedsgerichte maatregelen die een belangrijke bijdrage kunnen leveren aan het verlichten van ammoniakdepositie op gevoelige vogel- en habitatgebieden, c) autonome ontwikkelingen (bedrijfsbeëindiging en bedrijfsontwikkeling) en d) het verbinden van de opgave met klimaat, landschap en biodiversiteitsdoelen.

Ook op 10 oktober reageert LTO op de kabinetsreactie op het advies van de Commissie Remkes. LTO Nederland heeft gemengde gevoelens bij de kabinetsreactie. LTO Nederland vindt het bijvoorbeeld belangrijk dat de eis om geen generieke gedwongen krimp aan de veehouderij op te leggen, is ingewilligd en staat positief tegenover het kabinetstandpunt om boeren in de buurt van Natura 2000-gebieden die willen stoppen op te kopen, mits de vrijwilligheid nooit wordt aangetast; mits boeren een eerlijke marktconforme prijs krijgen en dus volledig schadeloos worden gesteld en mits burens die door willen gaan daar de ruimte voor krijgen. Maar LTO is kritisch over het kabinetsvoorstel om bij extern salderen 30% af te romen. LTO wil meer emissiereductie bereiken door gerichte programma's en door innovatie. LTO staat positief tegenover de gebiedsgerichte aanpak die het kabinet voorstelt.

Op 11 oktober vinden in Leeuwarden boerenprotesten plaats; op 14 oktober bij de provinciehuizen in Assen, Groningen, Haarlem, Lelystad, Utrecht, Zwolle, Den Haag en Arnhem, op 15 oktober in Maastricht. Deze protesten gaan met name om de positie die de provincies innemen t.a.v. het omgaan met vergunningsruimte en stikstofrechten van stoppende boeren. Bij intern en extern salderen wordt latente vergunde ruimte ingenomen (d.w.z. het verschil tussen gerealiseerde en vergunde stalcapaciteit). Het Rijk gaat daarbij uit van stalruimte; provincies willen uitgaan van het werkelijk aanwezige aantal dieren, dat lager kan liggen. Op 16 oktober is er een boerenprotest in de Bilt tegen het meetinstituut RIVM, omdat de metingen van het RIVM in twijfel werden getrokken, gevolgd door een demonstratie op het Malieveld in Den Haag, dat werd georganiseerd door Farmers Defence Force (FDF). De organisatie schat dat er op het Malieveld 20.000 tot 25.000 demonstranten waren.

Op 16 oktober is er een rondetafelgesprek, onder andere met juristen in de Tweede Kamer. Juristen waarschuwen dat nieuwe stikstofmaatregelen van het kabinet waarschijnlijk in strijd zijn met de wet,

---

³ Intern: als een ondernemer wil uitbreiden, mag hij niet meer stikstofdepositie veroorzaken; intern salderen betekent oplossingen binnen het eigen bedrijf om te zorgen dat de stikstofdepositie hetzelfde blijft, bijv. door emissiearme techniek. Extern: als een ondernemer wil uitbreiden en het niet intern kan oplossen, kan hij stikstofruimte verkrijgen door een bedrijf van een stoppende agrariër op te kopen (en hij mag daar dan 70% van benutten). (Zie voor intern en extern salderen de website van Bij12: <https://www.bij12.nl/onderwerpen/stikstof-en-natura2000/vergunningen-en-toestemmingsbesluiten/extern-salderen>; <https://www.bij12.nl/onderwerpen/stikstof-en-natura2000/vergunningen-en-toestemmingsbesluiten/intern-salderen>.)

---

met name het verkennen van mogelijkheden voor drempelwaarden, waarmee activiteiten met geringe stikstofuitstoot zonder zware vergunningen weer kunnen plaatsvinden (AD, 16-10-2019).

Op 17 oktober plaatst *Trouw* een reconstructie van het ontstaan van het PAS. Hierin is aangegeven dat het PAS in 2014 werd aangenomen door de Tweede Kamer, ondanks het feit dat verschillende adviesorganen geadviseerd hadden dat het PAS juridisch onhoudbaar is.

Op 17 oktober overlegt minister Schouten met de provincies over de verschillen in aanpak tussen de provincies en de minister bij het omgaan met afroaming van latente ruimte in vergunningen van stoppende boeren. Op 17 oktober is er een Kamerdebat over de stikstofproblematiek, waar LTO een dag later op reageert, o.a. op de inname van vergunde ruimte en de afroaming van 30% van de vrijkomende stikstofruimte bij extern salderen. Dit is volgens LTO inbreuk op het eigendomsrecht van boeren. LTO benadrukt het belang van vrijwilligheid bij landbouwmaatregelen, en wil snel een drempelwaarde vaststellen voor activiteiten in de omgeving van beschermde natuurgebieden, samen met een bestendig pakket maatregelen voor de lange termijn dat samen met de sector wordt ontwikkeld.

Op 19 oktober is er een tweet van het ministerie van LNV dat *'geen van de Nederlandse gebieden voldoet aan criteria van het Europees hof van justitie om gebieden te schrappen'*. Dit is aanleiding tot een debat in de media over de wenselijkheid van minder natuurgebieden. Op 25 oktober is er een boerenprotest in Den Bosch. Op 30 oktober protesteren boeren en de bouwsector samen in Den Haag tegen de stikstof- en PFAS-regels. Het protest is georganiseerd door actiegroep Grond in Verzet.

Op 30 oktober roept LTO Nederland zowel de regering als alle politieke partijen nogmaals op om (o.a.) de verstrekende uitspraak van de Raad van State niet te beantwoorden met rigide maatregelen.

November 2019

Op 5 november 2019 wordt het Landbouw Collectief opgericht onder voorzitterschap van Aalt Dijkhuizen (zie bijv. *Boerderij*, 6-11). Op 13 november presenteert het kabinet stikstofmaatregelen (korte termijn) (LNV, 2019c). Hiermee wil het kabinet *"zo spoedig mogelijk de stikstofdepositie terugdringen en natuur verbeteren om zo weer ruimte te bieden voor de realisatie van de benodigde extra woningbouw en infrastructuurprojecten"* (LNV 2019c, p.2). De drie kortetermijnmaatregelen zijn: verlaging van de maximumsnelheid op autosnelwegen overdag van 130 naar 100 km/u, de ammoniakuitstoot verlagen via veevoer en uitbreiding van de bestaande warme saneringsregeling voor de varkenshouderij. Met deze maatregelen *'daalt op korte termijn de neerslag van stikstof in de natuur'* (persbericht Rijksoverheid 13-11). Ook wordt gekeken of de beschermde status van natuurgebieden moet worden aangepast van met name enkele kleine natuurgebieden die, ook na herstelmaatregelen, kwalitatief 'zwak' blijven. Het kabinet zet in op emissiearme landbouw en wil landbouwers die de keuze maken voor kringlooplandbouw daarbij ondersteunen.

Op 20 november 2019 presenteert het Landbouw Collectief (LC) het plan 'Uit de gecreëerde stikstofimpasse', met o.a. de volgende punten: vrijwilligheid bij stoppen staat voorop, meer weidegang van vee, een fonds van 2,9 miljard euro om de maatregelen te betalen, een drempelwaarde voor activiteiten met een geringe stikstofuitstoot, en behoud van vergunde rechten. Op 25 november plaatst *NRC* een bericht n.a.v. een WUR-rapportage voor de Europese Commissie, dat slechts 6% van de 52 van de beschermde ecosystemen in Nederland er goed voor staan, en dat te veel stikstof een van de belangrijkste oorzaken is. Eind november worden minister Schouten en provincies het eens over de inname van stikstofruimte bij stoppende boeren. Zoals de Rijksoverheid wilde, wordt bij de stikstofruimte die stoppende boeren kunnen verkopen, uitgegaan van de stalruimte en niet van het werkelijke aantal dieren (AD, 29-11). Omdat LC vindt dat vergunde stalcapaciteit niet mag worden ingenomen, is de organisatie niet tevreden (*Boerenbusiness*, 4-12).

December 2019

Op 4 december 2019 is er een Tweede Kamerdebat over de spoedwet stikstof en op 5 december volgt de stemming van de Tweede Kamer. De Tweede Kamer stemt in met de spoedwet, die o.a. de woningbouw en realisatie van enkele infrastructurele projecten weer op gang moet brengen (*RTL Nieuws*, 5-12). De wet zorgt ervoor dat er een registratie komt van stikstofuitstoot en dat er

---

drempelwaarden worden afgesproken. Als een bouwproject maar weinig stikstof uitstoot en onder de drempelwaarde blijft, kan het doorgaan. Het is op dat moment nog niet zeker dat de wet het ook gaat halen in de Eerste Kamer.

Op 12 december geeft *AD* de uitkomsten van een enquête van LTO onder de leden waaruit blijkt dat lang niet alle boeren achter de harde boerenacties staan. Een meerderheid van de boeren vindt het van belang dat generieke krimp van de veestapel voorkomen wordt, dat vergunde stalcapaciteit en vergunde stikstofruimte beschikbaar blijven, en dat Natura 2000-gebieden herijkt worden (*AD*, 12-12). Op 12 december bieden gezamenlijke natuurorganisaties een plan van aanpak aan het kabinet (Landschapnoord-holland.nl, 12-12). Hun hoofdpunten om met de stikstofcrisis om te gaan, zijn: fors investeren in natuurherstel en een robuust natuurnetwerk en het blijvend omlaag brengen van de stikstofuitstoot, waarvoor een transitie naar natuurinclusieve onvermijdelijk is. Op 13 december dagen het Mesdagfonds en stichting Stikstofclaim het RIVM voor de rechter over de stikstofberekeningen. Ze willen, voordat de spoedwet wordt aangenomen, informatie over welke sector wat bijdraagt aan het stikstofoverschot. Zij vermoeden dat het onmogelijk is dat de landbouw 46% bijdraagt. Veel industrie blijft volgens hen buiten schot en boeren wordt onevenredig veel schade toegebracht (*NRC*, 13-12).

Op 13 december vindt de oprichting van de Boerenraad plaats, een tijdelijke 'oplossingsgerichte club voor boeren, door boeren, onafhankelijk en diepgeworteld in de sector. De Boerenraad wil boeren perspectief bieden en de hobbels opruimen op weg naar een toekomstbestendige landbouw die in balans is met natuur en samenleving' (Boerenraad, 2020). De raad is voor een langetermijnvisie op de landbouw, ook van de overheid, met een regionaal ingebed voedselsysteem: op natuurlijke leest geschoeid en met minimale input, korte ketens en kringlopen.

Op 15 december (*nu.nl* 15-12) is er een uitspraak van de FDF-voorman die het lot van de boeren vergelijkt met de Holocaust. Partijen van het Landbouw Collectief keuren deze uitspraak scherp af. In aanloop naar nieuwe protesten van boeren en bouwers bij distributiecentra, publiceert *NRC* een artikel over de verdeeldheid onder de boeren onder andere over de recente uitspraak van de FDF-voorman. 71% is maar voor harde acties. Bijv. de organisatie Agractie wil de eenheid bewaren (*NRC*, 17-12).

Op 16 december verschijnt een Kamerbrief over de voortgang van de stikstofmaatregelen, met o.a. een overzicht van de maatregelen die in de spoedwet stikstof geregeld zullen worden (LNV, 2019d). Op 17 december is er een bericht dat er een akkoord is bereikt tussen het Landbouw Collectief en het kabinet, maar FDF vindt het te vroeg om van een akkoord te spreken. Dit leidt nog tot meer publicaties over verwarring over het 'akkoord' tussen het kabinet en boerenclubs. Op 18 december publiceert *Trouw* de 'Staat van de boer' (een onderzoek van *Trouw* en Agrio Uitgeverij). Hierin wordt betoogd dat vooral jonge boeren steeds radicaler worden, het stikstofprobleem ontkennen en radicale acties omarmen. De boerenopstand verhardt. Op 18 december is er een persbericht van Farmers Defense Force, in aanloop naar nieuwe acties van boeren en bouwers op die dag, waarin ze aangeven dat Nederlanders door de stikstofcrisis vrezen voor hun baan, hun bedrijf, eten op tafel en ze zijn boos dat andere sectoren aanspraken maken op vruchtbare landbouwgrond.

Op 27 december plaatst *NRC* een reconstructie van de totstandkoming van de PAS en dat hierbij onderzoekers onder druk werden gezet om de kansen voor natuurherstel onder het PAS gunstig in te schatten. Op 27 december plaatst *nu.nl* een beschouwing over de rol van veevoerb企业 Food for farmers bij de protesten.

Januari en februari 2020

Op 7 februari is er een kabinetsbrief met landbouwmaatregelen (LNV, 2020a). Het kabinet trekt 350 miljoen euro uit voor de uitkoop van boerenbedrijven. Daarnaast komt er 172 miljoen beschikbaar voor het verduurzamen van stallen, waardoor ze minder stikstof uitstoten. Het kabinet wil zich vooral richten op piekbelasters, boerenbedrijven die veel stikstof uitstoten in de buurt van Natura 2000-gebieden, op basis van vrijwilligheid (*NOS*, 07-02). Ook op 7 februari presenteert Groen Links een eigen wetsvoorstel, waarin o.a. staat dat er geld moet naar natuurherstel en de ambitie om de stikstofuitstoot in 2035 te halveren, wat vraagt om een forse krimp van de veestapel. Ook Bouwen NL is bij de presentatie van dit voorstel (*NOS*, 4-02-2020).

Op 19 februari presenteert het kabinet maatregelen voor natuur. (LNV, 2020b) Er wordt 250 miljoen euro gereserveerd, waarvan 125 miljoen voor een natuurbank, bedoel om compensatieprojecten uit te financieren, en 125 miljoen voor natuurherstelmaatregelen.

Op 20 februari is er een Tweede Kamer debat over het stikstofbeleid. Het Landbouw Collectief reageert hierop. Het LC "krijgt steeds sterkere aanwijzingen dat ingrijpende maatregelen zoals opkoop en verplaatsing van bedrijven nauwelijks effect hebben op de neerslag van stikstof in Natura 2000-gebieden. Ook lijkt het aandeel van de landbouw in de depositie op deze gebieden veel lager dan tot nu wordt genoemd". LC verwijst hierbij naar de externe analyse van de RIVM-stikstofdata en -modellen die het Mesdagfonds heeft laten uitvoeren.

Maart t/m mei 2020

Op 1 april bericht *RTL Nieuws* dat de organisaties in het Landbouw Collectief niet langer met het kabinet willen praten over het stikstofbeleid. Voorzitter Dijkhuizen van het LC zegt dat verder praten geen zin heeft, omdat niet wordt geluisterd. LC heeft drie voorstellen gedaan om de stikstofuitstoot met vele kilotonnen omlaag te krijgen: boeren laten kiezen tussen meer de wei in sturen van vee, mest uitrijden vermengd met water en het toedienen van eiwitarm voer. Maar "er worden alleen maar juridische obstakels bedacht om de eerste twee plannen af te wijzen". De Minister wil volgens het LC verplicht aan alle boeren opleggen dat ze aangepast voer moeten gaan gebruiken. Minister Schouten laat in een reactie weten dat ze het afhaken van het Landbouw Collectief betreurt.

Op 2 april bericht *NOS* dat het Mesdagfonds en RIVM toch tot dezelfde cijfers komen. Op 3 april plaatst het *AD* een bericht dat Farmers Defence Force (FDF) het kabinet de 'oorlog' heeft verklaard. Door het stikstofbeleid ook tijdens de coronacrisis door te zetten, laten premier Rutte en minister Schouten (Landbouw) de boeren stikken, zo vindt de FDF.

Op 24 april presenteert het kabinet de structurele aanpak voor de stikstofproblematiek (LNV, 2020c). Het kabinet trekt 5 miljard euro uit voor het stikstofbeleid. Van het bedrag is 3 miljard bedoeld om natuurgebieden te herstellen. Het gaat om een pakket voor tien jaar. Dat betekent dat er per jaar zo'n 300 miljoen euro beschikbaar komt om natuur die aangetast is door stikstof te herstellen. Om de uitstoot van stikstof te beperken, zogeheten bronmaatregelen, is zo'n 200 miljoen per jaar beschikbaar. Het kabinet wil meer boeren in de gelegenheid stellen om te stoppen met hun bedrijf, zodat de uitstoot vermindert. Er zijn al regelingen voor varkensboeren die stank veroorzaken en voor 'piekbelasters', heel grote veebedrijven in de buurt van natuurgebieden. Naar verluidt komt er nu ook een regeling voor rundveehouders die willen stoppen of hun stallen duurzamer willen maken (*RTL Nieuws*).

Later (buiten de periode die in dit onderzoek is meegenomen) volgen het langetermijnadvies van de commissie Remkes, de aankondiging en discussies rond de eiwit-maatregel in veevoer en de presentatie van de Stikstofwet.

Tabel 2.1 *Tijdslijn gebeurtenissen stikstofproblematiek*⁴

Datum	Gebeurtenis
29 mei 2019	De Afdeling bestuursrechtspraak van de Raad van State doet uitspraak en concludeert dat de beoordeling die aan het PAS ten grondslag ligt de natuurwaarden van de Natura 2000-gebieden onvoldoende beschermt. Het PAS vervalt als beleidskader voor de Wet Natuurbescherming.
12 juli 2019	Minister Schouten stelt het Adviescollege Stikstofproblematiek in. Onder voorzitterschap van Johan Remkes, krijgt het adviescollege de opdracht om met aanbevelingen en oplossings-richtingen te komen over hoe om te gaan met vergunningverlening na de PAS-uitspraak.
11 juni 2019	1 ^e brief TK over de gevolgen van het PAS-arrest.
6 september 2019	Ongepubliceerde rondgang in opdracht van het ministerie van LNV, dat in totaal 18.000 projecten getroffen worden door de PAS-uitspraak.
9 september 2019	D66 wil halvering van de veestapel.
13 september 2019	Minister Schouten (LNV) informeert de Tweede Kamer over de lijst van projecten en plannen die mogelijk gevolgen ondervinden van de PAS-uitspraak.

⁴ Voor deze tabel is gebruik gemaakt van een tabel die eerder werd opgesteld door Fransje Langers, in het kader van het PBL-project 'Nederlands natuurbeleid in internationale context' (zie Sanders et al., 2020).

Datum	Gebeurtenis
23 september 2019	<i>EenVandaag</i> meldt dat Schiphol niet over een Natuurbeschermingswet-vergunning beschikt, waardoor 100.000 starts en landingen illegaal zijn. Daarna wordt duidelijk dat alle Nederlandse vliegvelden vanwaar commercieel wordt gevlogen zo'n vergunning missen.
25 september 2019	Presentatie rapport 'Niet alles kan' van het Adviescollege o.l.v. Johan Remkes (kortetermijnadvies).
1 oktober	1 ^e Boerenprotest in Den Haag
4 oktober 2019	Het kabinet reageert op het 1 ^e Advies van de Commissie Remkes
9 oktober 2019	Kamerdebat over de landbouwbegroting
11 oktober 2019	Boerenprotest in Leeuwarden
14 oktober 2019	Boerenprotest bij de provinciehuizen in Assen, Groningen, Haarlem, Lelystad, Utrecht, Zwolle, Den Haag en Arnhem. LTO Noord heeft zijn leden gevraagd om massaal te komen demonstreren.
15 oktober 2019	Boerenprotest in Maastricht
16 oktober 2019	Boerenprotest in de Bilt tegen het meetinstituut RIVM. Daarna demonstratie op het Malieveld in Den Haag. Het protest werd georganiseerd door de Farmers Defence Force (FDF).
16 oktober 2019	Rondetafelgesprek (o.a. met juristen) in TK (position papers)
17 oktober 2019	Overleg minister Schouten met IPO over de stikstofmaatregelen. Er is nog geen overeenstemming bereikt.
17 oktober 2019	Kamerdebat over de stikstofproblematiek.
25 oktober 2019	Boerenprotest in Den Bosch.
30 oktober 2019	De bouwsector en de boeren demonstreren op het Malieveld. De reden van het protest zijn de stikstof- en PFAS-regels, georganiseerd door Actiegroep Grond in Verzet.
30 oktober 2019	Actievoerders van Farmers Defence Force en Agractie spreken met minister Carola Schouten van Landbouw.
5 november 2019	Het Landbouw Collectief wordt opgericht onder voorzitterschap van Aalt Dijkhuizen. Het collectief bestaat uit alle belangenbehartigers en de boerenprotestgroepen.
9 november 2019	Discussie over (export) landbouw tijdens een CDA-congres.
10 november 2019	Geert Wilders presenteert een voorstel voor een noodwet stikstof.
13 november	Kabinet presenteert stikstofmaatregelen (korte termijn).
14 november	Kamerdebat stikstof en PFAS
20 november 2019	Presentatie plannen van het Landbouw Collectief
1 december 2019	Duidelijkheid van het kabinet over aanpak van de stikstofcrisis.
4 december 2019	Debat over stikstofwet
5 december 2019	Stemming 2 ^e Kamer over spoedwet aanpak stikstof
12 december 2019	LTO-enquête
12 december 2019	Natuurorganisaties in het Catshuis
13 december 2019	Twee stichtingen dagen RIVM voor de rechter
13 december 2019	Oprichting van de Boerenraad
18 december 2019	Boerenprotest en publicatie van persbericht FDF
7 februari 2020	Kabinet presenteert landbouwmaatregelen
7 februari 2020	GroenLinks presenteert eigen wetsvoorstel, voorzitter Bouwend NL is aanwezig.
19 februari 2020	Kabinet presenteert natuurmaatregelen
20 februari 2020	Kamerdebat over stikstof
1 april 2020	LC stopt overleg met de Minister
2 april 2020	Toch dezelfde cijfers Mesdagfonds en RIVM
24 april 2020	Structurele aanpak stikstof van het kabinet
Zomer 2020	Langetermijnadvies door Commissie Remkes over een nieuwe aanpak van de stikstofproblematiek.

2.3 Korte schets van het online debat over het PAS en stikstof

We vinden met het programma Coosto – een online en social media softwareprogramma (*zie paragraaf 1.4 meer over Coosto*) – op online nieuwsbronnen en social media 978.100 berichten die gaan over het PAS, stikstof en daaraan gerelateerde termen⁵ in de periode 1 mei 2019 t/m 27 mei 2020. Van

⁵ Gebruikte zoektermen en bronnen in Coosto: "PAS" OR "programma Aanpak Stikstof" OR "Programma Aanpak Stikstof" OR "Programmatische aanpak stikstof" OR "stikstof*" OR "PAS ARREST" OR "PAS arrest" (alle bronnen)

deze berichten is 10% op nieuwsbronnen en 90% op sociale media geplaatst. Figuur 2.1 laat het verloop van de activiteit in het onlinedebat zien en het sentiment daarbij (volgens het programma Coosto).

Figuur 2.1 Activiteit in het online PAS-/stikstofdebat (bron: Coosto 27 mei 2020).

De figuur laat zien dat het aantal berichten over stikstof en PAS, na een kleine piek op 29 mei 2019, fors toeneemt vanaf de tweede helft van augustus 2019. Vanaf 2020 neemt het aantal berichten weer af, afgezien van een flinke opleving rond 20 februari 2020. De activiteit blijft wel boven het niveau van voor augustus 2019. Grofweg komen de pieken in activiteit overeen met verschillende bepalende gebeurtenissen in de stikstofcrisis: boerenprotesten die werden gehouden tussen 14 en 18 oktober 2019; de presentatie van kabinetsmaatregelen 13-14 november 2019; en de bespreking van de spoedwet stikstof op 18 december 2019. Tabel 2.2 geeft de data met de hoogste aantallen berichten weer.

Deze tabel laat, net als Figuur 2.1, zien dat het aantal berichten met een negatief sentiment overheerst en bij alle gebeurtenissen ongeveer twee keer zo groot is als het aandeel met positief sentiment (zie paragraaf 1.4 met een toelichting over hoe Coosto het sentiment bepaalt).⁶ Het betekent dat mensen zich vaker in negatieve bewoordingen uitlaten over de stikstofproblematiek dan in positieve bewoordingen. Kanttekening is dat het merendeel van de berichten door Coosto niet als positief dan wel negatief is aangemerkt, waarbij het sentiment dan neutraal of onduidelijk is. Bij deze brede zoekopdracht naar sociale media en online reguliere nieuwsbronnen wordt 23% van de berichten in het hele stikstofdebat als negatief gelabeld door Coosto en 11% als positief. Het verschil in sentiment is het grootst op 18 december 2019, de dag van een boerenprotest, respectievelijk 25% en 10%.

Tabel 2.2 Data met de meeste onlineberichten (nieuwsbronnen en sociale media) en het sentiment in een zoekopdracht naar PAS en stikstofgerelateerde woorden (bron: Coosto 27 mei 2020).

Data met meeste berichten (pieken)	Totaal aantal	Positief	Negatief
16 oktober 2019	24047	2685 11,1%	4825 20,1%
13 november 2019	22200	2696 12,1%	5406 24,4%
14 november 2019	20213	2657 13,1%	5538 27,4%
17 oktober 2019	18087	2169 11,9%	4258 23,5%
18 december 2019	15772	1541 9,7%	4002 25,4%
14 oktober 2019	15728	1488 9,5%	3234 20,6%
18 oktober 2019	15261	2074 13,6%	3984 26,1%

⁶ Berichten die niet met positief of negatief sentiment zijn aangemerkt, zijn berichten die geen sentiment uitstralen, berichten waarvan het sentiment gemengd is en berichten waarover Coosto niet voldoende zekerheid heeft.

In de brede zoekopdracht op aan PAS en stikstof gerelateerde termen in Coosto is 'stikstof' het frequentst gebruikte woord. Dit woord komt ongeveer twee keer zoveel voor als de woorden boer, agrariër of aanverwante termen. Wanneer we binnen deze brede zoekopdracht afbakenen op natuurgerelateerde termen⁷, blijkt dat in 14% van de berichten natuur wordt genoemd (bijvoorbeeld in de zin van: natuurherstel, natuurgebied, natuurbeschermer of Natura 2000).

In de volgende hoofdstukken beschrijven we welke discoursen ontstaan in het stikstofdebat in de reguliere media en welke betekenis natuur hierin heeft en wat de invloed hiervan kan zijn op het (stikstofgerelateerde) natuurbeleid.

---

⁷ 141.676/978.100. Gebruikte zoektermen in Coosto:/ query: "PAS" OR "programma Aanpak Stikstof" OR "Programma Aanpak Stikstof" OR "Programmatische aanpak stikstof" OR stikstof* OR "PAS ARREST" OR "PAS arrest" (natuur* OR natura2000 OR "natura 2000" OR "Natura2000" OR "Natura 2000" OR "N2000") -type:adult -*camping* -*kampeer* -*vakantie* -*tweede natuur" -"jouw natuur" -"natuur van" -"puur natuur" -"uw natuur" -"zijn natuur" -"haar natuur" -*natuurmonument* -natuurlijk

---

3 Maatschappelijke discourses in de reguliere media

3.1 Introductie

In dit hoofdstuk staat een beschrijving van de discourses over de stikstofproblematiek (paragraaf 3.2). Op basis van de bronnen uit de reguliere media hebben we zes verschillende discourses geconstrueerd, waarmee partijen betekenis geven aan de stikstofproblematiek. In dit hoofdstuk bespreken we per discours de visies op het probleem en de oplossingen, de betekenis die natuur krijgt en wat er wordt verwacht vanuit het natuurbeleid, actoren die het discours veelal uiten, en de omvang van het discours. In paragraaf 3.3 bespreken we relaties (overlap en tegenstellingen) tussen de discourses.

3.2 Beschrijving van de discourses

3.2.1 'Natuur voorop'

'Om de natuur te herstellen, moet de stikstofuitstoot drastisch omlaag'

Het eerste discours dat we kunnen construeren, *Natuur voorop*, wordt aangezwengeld door de organisaties die het PAS juridisch hebben aangevochten, de coöperatie Mobilisation for the Environment (MoB) en Vereniging Leefmilieu, in samenwerking met Werkgroep Behoud de Peel. Volgens dit discours is de natuur in Nederland er slecht aan toe en verdient de natuur het om veel beter beschermd te worden. Stikstof een van de grote problemen voor de natuur in Nederland, die teruggedrongen moet worden om de (Europese) doelen in het natuurbeleid, de gunstige staat van instandhouding van belangrijke soorten en habitats, te behalen. Het PAS-arrest is in dit discours een gebeurtenis die laat zien dat natuurherstel weer een strikte voorwaarde moet zijn voor economische ontwikkeling. Er wordt vaak verwezen naar de Europese Vogel- en Habitatrichtlijn (VHR): er is alleen ruimte voor economische ontwikkeling op voorwaarde dat er geen significante negatieve effecten worden verwacht op soorten en habitats. Als er toch negatieve effecten worden verwacht, kan dat alleen als er maatregelen worden genomen waarvan kan worden aangetoond dat de natuur verbetert. Het PAS gaf volgens dit discours onvoldoende waarborg voor herstel van de natuur.

De centrale waarden in dit discours zijn biodiversiteit en de waarde van natuur voor mensen. "*Natuur is van ons allemaal, maar vooral ook voor ons allemaal. Zonder natuur geen leven, geen voedsel, geen schone lucht, geen leefbaar klimaat en geen fijne leefomgeving om in te wonen, werken en recreëren*" (WNF et al., 2019).

Dit discours is niet nieuw, maar krijgt door het PAS-arrest een steun in de rug. Dit discours wordt in het begin van het stikstofdebat sterk verwoord, enerzijds door de organisaties die (willen) procederen voor natuur, zoals het MoB; anderzijds door terreinbeherende natuurorganisaties die de negatieve gevolgen van te veel stikstof in hun terreinen moeten herstellen. Natuurorganisaties presenteren in aanloop naar het eerste advies van de commissie Remkes, en later in december 2019, hun visie aan het kabinet. Johan Vollenbroek van het MoB is met regelmaat in de media. Vanaf oktober en november is het discours *Natuur voorop* minder prominent te vinden in de reguliere media.

Partijen: de organisatie MoB, Vereniging Leefmilieu en werkgroep Behoud de Peel; natuurorganisaties zoals Greenpeace, LandschappenNL, Milieudefensie, de Natuur- en Milieufederaties, Natuur & Milieu, Natuurmonumenten, SoortenNL, Vogelbescherming Nederland, de Waddenvereniging en het Wereld Natuur Fonds; wetenschappers (bijv. ecologen en juristen), enkele politieke partijen, zoals D66.

Visie op het probleem

Het centrale probleem in dit discours is een teveel aan stikstof. Stikstof vormt een bedreiging voor de Nederlandse natuur en biodiversiteit. In dit discours wordt gebruikgemaakt van ecologische terminologie. Stikstof veroorzaakt vermisting en verzuring. Dit wordt ondersteund met natuurargumenten: bijv. *"Eiken sterven af en vogels gaan dood in hun nest. Gewone grassen doen het fantastisch goed, maar alle zeldzame planten verdwijnen"* (Natuurmonumenten, in *EenVandaag*, 25-09-2019). En: *"De Nederlandse natuur zucht al meer dan vijftig jaar onder ernstige natuurschade vanwege veel te hoge concentraties stikstof, vooral veroorzaakt door het bedrijfsleven en met name de intensieve veehouderij. De stikstof bedreigt de natuur en daarmee uiteindelijk ook de mensen"* (MoB, 29-05-2019). Natuurorganisaties (11-12-2019): *"Onze natuur is verwaarloosd. Nederland heeft de minste natuur van Europa en een groot aantal plant- en diersoorten, waaronder insecten en vogels, hollen achteruit."* In dit discours wordt aangenomen dat het grootste aandeel van de stikstof die natuurgebieden bedreigt, afkomstig is van de landbouw, waarvan een groot gedeelte uit de intensieve veehouderij komt. Door het PAS heeft de intensieve veehouderij nog verder kunnen uitbreiden en dat is in een dicht bevolkt land als Nederland niet gewenst.

Het PAS – het overheidsbeleid van de laatste jaren – wordt in dit discours mede als oorzaak gezien van de natuurproblemen, omdat hiermee activiteiten werden toegestaan die hebben geleid tot meer stikstofuitstoot. Hierbij worden juridische argumenten gebruikt: het PAS voldeed niet aan de Europese wetgeving (Habitatrichtlijn), noch aan de Wet natuurbescherming (MOB, 29-05-2019). Een sub-verhaal binnen dit discours zijn reconstructies van de (geschiedenis van de) PAS, vanuit de visie dat er al lang twijfel en waarschuwingen waren dat het PAS juridisch niet houdbaar was, o.a. bij natuurorganisaties, ambtenaren en juristen. Deze reconstructies zien we in verschillende media. *NRC* bericht bijvoorbeeld dat ecologen onder druk zijn gezet om te onderbouwen dat het PAS tot voldoende natuurherstel zou leiden. In deze visie is de sturing in het natuurbeleid zelf mede oorzaak van de situatie die is ontstaan.

Visie op oplossingsrichtingen

Volgens dit discours moet de totale stikstofuitstoot fors omlaag. Dit blijkt uit uitspraken zoals: alle uitstoot is nu te veel, de stikstofuitstoot moet 'op 0', 'eindelijk werk maken van terugdringen van de vervuiling', en: 'eerst moet er aantoonbaar minder uitstoot komen en dan pas kunnen we weer 'bouwen, telen of rijden'. Daling van stikstofemissies zal een positief effect hebben op de kwaliteit van drinkwater, luchtkwaliteit en gezondheid. Bij dit discours hoort een 'strengere blik' richting alle economische sectoren: een generieke reductie van stikstofuitstoot van verschillende economische sectoren is nodig. Salderen is niet genoeg, het beleid moet gericht zijn op afroming en verduurzaming van de economie (bijv. Natuurmonumenten et al., 2019). Natuurorganisaties zien, naast het bronbeleid (vermindere stikstofuitstoot bij economische sectoren), als oplossing een gebiedsgerichte aanpak rond Natura 2000-gebieden, met bufferzones, waarin integraal gezorgd wordt dat de kritische depositiewaarde van Natura 2000-gebieden niet wordt overschreden. Er wordt vaak verwezen naar de huidige wettelijke regels vanuit de Vogel- en Habitatrichtlijn (VHR), deze voldoen om de natuur te beschermen. Ruimtelijk-fysiek moeten we de consequenties daarvan aanvaarden (bijv. een geplande wijk moet elders). In dit discours wordt soms het taalgebruik vanuit de VHR gebruikt: economische ontwikkeling is mogelijk *"mits van tevoren een aantoonbare verbetering van de staat van instandhouding van soorten en habitats wordt gerealiseerd"*.

Het inperken van de veestapel is een van de noodzakelijkste oplossingsrichtingen ('het vergt 'vooral ook' een transitie van het landbouwsysteem') binnen dit discours. D66 lanceert op 9 september 2019 het standpunt dat een generieke halvering van de veestapel nodig is. Dit standpunt van halvering krijgt uiteindelijk niet zoveel navolging (zie *hieronder bij omvang discours*). Andere partijen binnen dit discours spreken wel over een 'forse' inkrimping. Het plan van aanpak van de gezamenlijke natuurorganisaties (11 december 2019) heeft het over onvermijdelijke krimp (maar niet over halvering), die het gevolg zal zijn van de overgang naar grondgebonden natuurinclusieve landbouw. (Hiermee vindt een overgang plaats naar het discours *Kansen voor natuurinclusieve landbouw*, dat bijvoorbeeld ook door veel natuurorganisaties wordt gesteund.) Technologische oplossingen in de landbouw om te verduurzamen worden binnen dit discours gewantwoord: die leveren geen bijdrage aan biodiversiteit, weidegang en dierenwelzijn.

Alleen reductie van stikstof is niet voldoende volgens dit discours. Herstelmaatregelen voor de natuur moeten met prioriteit worden doorgezet. Ook herstel van verbindingen tussen de natuurgebieden is belangrijk. De voormalige Ecologische hoofdstructuur wordt weer teruggebracht in het debat over natuur (bijv. gezamenlijke natuurorganisaties, dec. 2019).

Welke betekenis krijgt natuur?

De stikstofcrisis wordt geframed als een probleem voor de natuur. De natuur is kwetsbaar, de natuur heeft al lang geleden onder te veel stikstof. Stikstof is een probleem voor zeldzame natuur, en voor de staat van instandhouding van soorten en habitats. Natuur krijgt betekenis van wettelijke beschermde soorten en habitats, bijzondere soorten waarvan we collectief tot doel hebben gesteld om ze te beschermen. Het kabinet schijft in de kabinetsbrief van 19 februari 2020: "*Nederland ligt niet op koers voor het behalen van de instandhoudingsdoelen van de Vogel- en Habitatrichtlijn. Een van de oorzaken hiervoor is het teveel aan stikstofdepositie op Natura 2000-gebieden.*" Ook de waarde van natuur voor de mensen, in termen van genieten, rust, ontspanning, gezondheid, recreatie en natuur dicht bij huis komt aan bod, met name in de publicaties van natuurorganisaties (december, 2019). Verder komt het thema 'natuur voor mensen' maar beperkt voor i.r.t. stikstof in de reguliere media. Uitzondering is het initiatief 'Mijn natuur blijft', dat mensen oproept om foto's te plaatsen van natuur, een directe reactie op de oproep om het aantal natuurgebieden te verminderen.

Wat moet er gebeuren in het natuurbeleid?

Voor het natuurbeleid betekent de stikstofcrisis volgens dit discours: werk maken van herstel van de natuur. Extra geld van het kabinet voor herstelmaatregelen. Grenzen stellen vanuit het natuurbeleid aan economische sectoren en de stikstofuitstoot verminderen. Een gebiedsgerichte aanpak rondom Natura 2000-gebieden en een krimp van de veestapel.

Omvang

Het *Natuur voorop*-discours is in het maatschappelijk debat in de reguliere media redelijk groot: natuur- en milieuorganisaties brengen hun standpunten meerdere keren in het debat, er is aandacht in de pers voor standpunten die natuur vooropstellen en de organisatie Mobilisation for the Environment en haar voorzitter Johan Vollenbroek krijgt bijvoorbeeld regelmatig aandacht in de media. Een deel van de partijen dat dit discours uitdraagt, meent dat halvering van de veestapel nodig is voor herstel van de natuur. Dit vergaande standpunt krijgt eigenlijk geen uitgebreide navolging in het stikstofdebat, waarschijnlijk o.a. doordat de Commissie Remkes en minister Schouten zich daar niet achter scharen. Het debat schuift al snel een 'gematigder' kant op, waarbij reductie van de veestapel wel als belangrijke oplossing gezien wordt, maar minder rigoureuus en alleen op basis van vrijwilligheid.

3.2.2 'Rek in de Vogel- en Habitatrichtlijn'

Is het in ons dichtbevolkte, bedrijvige land nog wel realistisch om meer dan 160 natuurgebieden tegen stikstof te beschermen?

Rek in de VHR is een discours waarbinnen de stikstofproblematiek vooral wordt geframed als een juridisch en ruimtelijk probleem, dat wordt veroorzaakt door (de Nederlandse toepassing van) de Europese regelgeving, de Vogel- en Habitatrichtlijn. Deze discussies spelen een relatief korte periode een belangrijke rol in het debat, met name in de periode oktober-november 2019. Het punt dat meestal wordt aangehaald is dat Nederland te veel (kleine) Natura 2000-gebieden heeft aangewezen, waarin, door het intensieve ruimtegebruik eromheen, de natuurdoelen moeilijk te halen zijn. De centrale waarde in dit discours is flexibele regelgeving: discussies draaien om de vraag of de aanwijzing van de Natura 2000-gebieden goed is geweest en of die kunnen worden aangepast om beter te kunnen omgaan met de stikstofproblematiek of t.b.v. betere natuur. Deze discussie komt op met het eerste advies van de commissie Remkes en daarna. Het kabinet tweet op 20 oktober: '*een vraag die we veel krijgen over #stikstofaanpak is of we niet het aantal natuurgebieden kunnen verminderen*'. Daarna komen er in de media verschillende artikelen over dit onderwerp (bijv. *AD*, 21-10 en *Trouw*, 26-10). Deze geluiden zijn er eerder geweest, bijvoorbeeld rond de hervormingen in het natuurbeleid in 2011, maar de VHR was in de jaren daarna toch min of meer een dwingend gegeven in het natuurbeleid. De stikstofproblematiek geeft deze discussie een nieuwe impuls.

Partijen: Zowel boerenpartijen als sommige natuurorganisaties en andere (bijv. juridische) experts zijn voorstander van veranderingen in de Nederlandse implementatie van de VHR. Landbouwpartijen zoals LTO gaat het om minder natuurgebieden; organisaties zoals Natuurmonumenten/juristen gaat het om grotere natuurgebieden (en niet minder), want die zijn robuuster. Het kabinet neemt zich voor aanpassingen te overwegen en te laten onderzoeken.

Visie op het probleem

Het VHR-beleid, en vooral de aanwijzing van kleine Natura 2000-gebieden gelegen in het agrarisch gebied, wordt als medeoorzaak van de problemen aangedragen. Is het in ons dichtbevolkte, bedrijvige land nog wel realistisch om meer dan 160 natuurgebieden tegen stikstof te beschermen (*AD*, 21-10)? De vele aangewezen kleine gebieden zijn niet realistisch gebleken omdat eromheen veel druk is van intensieve landbouw. Ook zijn er artikelen waarin wordt teruggekeken naar de fase waarin de Natura 2000-gebieden werden aangewezen, met het argument dat de aanwijzing destijds de oorzaak is van de problemen nu. Bijvoorbeeld een artikel waarin wordt betoogd dat destijds gebieden zijn aangewezen op onterechte gronden, waardoor met goede onderbouwing bij de Commissie vast wel kansen zijn om dat terug te draaien. Ook zijn volgens dit artikel na de aanmelding van Natura 2000-gebieden instandhoudingsdoelen toegevoegd, die er nu dus – zonder tussenkomst van de EC – uit zouden kunnen (*Vee en gewas*, 26-10).

Visie op oplossingsrichtingen

We zien binnen dit discours twee visies op oplossingen voor de stikstofproblematiek.

1. Minder en grotere Natura 2000-gebieden: bijvoorbeeld landbouwexpert Rabbinge en de LTO pleiten voor minder Natura 2000-gebieden, 160 vinden zij te veel in een klein drukbevolkt land als Nederland. Bijv. in een *AD*-artikel op 21 oktober met als kop *Het mes in 160 natuurgebieden* meent Rudy Rabbinge (lid van de commissie-Remkes) dat er in Nederland veel kleine natuurgebieden en veel verschillende natuurtypen zijn die beschermd moeten worden en hij vraagt zich af of dat niet wat minder kan. LTO pleit voor minder, maar grotere gebieden en frame dit vanuit economisch belang: meer natuur is een manier om spanning tussen economie en natuur op te vangen. Ook in een enquête onder LTO-leden op 12 december is dit bevraagd en een meerderheid van de respondenten is het ermee eens dat Natura 2000-gebieden herijkt moeten worden. Voor de politieke partijen VVD, PVV en Forum voor Democratie en ook CDA lijkt minder natuurgebieden een uitstekend middel om het stikstofprobleem uit de wereld te helpen. Ook Marc Calon, voorzitter van de LTO, pleit voor minder, maar wel grotere natuurgebieden. De enige manier, paradoxaal genoeg, om de gespannen verhouding tussen natuur en economie te verlichten, is door nu méér natuur te laten ontstaan.
2. Grotere, maar niet minder gebieden; dit wordt bepleit door partijen die aanpassing van de VHR juist vanuit natuurbelang framen, ten behoeve van robuuste natuur. Natuurmonumenten en bijvoorbeeld natuurbeschermingsjurist Bastmeijer pleiten voor grotere gebieden, vanuit het idee dat robuustere gebieden en onderling verbinden van natuurgebieden ecologisch gezien van belang zijn. Volgens Natuurmonumenten zijn grotere natuurgebieden veel robuuster, daarom is het goed kleine gebieden met elkaar te verbinden, maar van het schrappen van beschermde natuurgebieden kan absoluut geen sprake zijn. Wetenschapper David Kleijn (WUR) is ook voorstander van grotere natuurgebieden, maar vindt kleine gebieden ook belangrijk, omdat mensen dan in hun eigen omgeving van natuur kunnen genieten. Op 26 oktober in *Trouw* in het artikel 'Heeft Nederland nu te weinig of te veel natuur?' zegt hoogleraar natuurbescherming Bastmeijer: "De oplossing is om de huidige natuur te herstellen en grotere natuurgebieden aan te leggen. Door de slechte staat van de natuur zal elke nieuwe drempelwaarde of rekenmethode te hoog zijn en worden nieuwe vergunningen geweigerd. Vanuit ecologisch opzicht kunnen kleine gebieden ecologisch van waarde zijn, maar was het waarschijnlijk beter geweest ze ruimer te begrenzen."

De haalbaarheid van herzieningen is een belangrijk onderdeel van de discussie. Tegengeluiden zijn dat Nederland bij de Europese Commissie weinig kans maakt. Zo meldde *NOS* (13 oktober 2019) dat experts de kans klein inschatten dat het lukt. Zo heeft Nederland jarenlang tevergeefs geprobeerd één Zuid-Hollands gebied (Leenheerenpolder) van de lijst Natura 2000-gebieden af te voeren; je moet daarvoor andere, betere gebieden kunnen aandragen en dat is in Nederland niet kansrijk vanwege de ruimtelijke druk. Op 13-11 bericht de *NOS* over het voornemen van het kabinet om bij de Europese Commissie (EC) te praten over herziening van de status van kleine natuurgebieden. Er komen o.a.

---

mensen aan het woord die menen dat de kans van slagen voor wijzigingen bij de EC klein is. Ook *Groene Ruimte* plaatst een bericht hierover (14-11). Op 14 november plaatst *NRC* een bericht dat de kansen laag inschat: om de stikstofproblemen op te lossen, wil Nederland natuurgebieden herindelen. Brussel moet daar wel in meegaan. De uitspraak van minister Schouten dat ze naar Brussel gaat om over een reductie van het aantal natuurgebieden te praten en dat zij ook de mogelijkheden voor 'samenvoegen en herindelen' onderzoekt, roept vooral verwondering op bij de Europese Commissie, volgens het artikel. Aan de andere kant wordt door anderen betoogd dat gebieden zijn aangewezen op onterechte gronden, waardoor met een goede onderbouwing bij de Europese Commissie vast wel kansen zijn om dat terug te draaien. Ook zijn na aanmelding instandhoudingsdoelen toegevoegd, die er nu zonder tussenkomst van de Europese Commissie ook uit zouden kunnen (*Veldpost*, 26 oktober).

Welke betekenis krijgt natuur?

Natuur, en met name Natura 2000-gebieden, wordt opgevat als 'juridische categorie' die mogelijk met regelgeving is aan te passen.

Wat moet er gebeuren in het natuurbeleid?

Voor het natuurbeleid betekent dit discours herziening van de door Nederland gemaakte keuzes bij de implementatie van de Vogel- en Habitatrichtlijn. Het kabinet neemt zich voor om te gaan kijken of Natura 2000-gebieden kunnen worden samengevoegd of heringedeeld, en overweegt iets te doen met verschillende kleine Natura 2000-gebieden die mogelijk zwak zullen blijven door hun omvang en ligging, ook na het nemen van herstelmaatregelen. Het kabinet wil hierover in overleg met de Europese Commissie. Er wordt in dit discours gediscussieerd/gepraat over de haalbaarheid van de aanpassingen bij de Europese Commissie.

Omvang: de omvang van dit discours schatten we in als klein; het vormt maar een relatief korte periode een onderwerp in het debat (grofweg oktober-december 2019) en heeft geen heel grote positie in het totale debat. Binnen dit discours horen we zowel landbouw-actoren als natuur-actoren, weliswaar vanuit een verschillend motief. Ook het kabinet wil hier iets mee; daarmee is het mogelijk een krachtig discours, omdat het daarmee in het beleid verankerd zou kunnen worden. Dit discours kent echter ook een krachtig tegengeluid, namelijk dat het herijken van gebieden geen kans maakt bij de 'strengere' Europese Commissie.

3.2.3 'Perspectief voor de landbouw'

'De landbouw is belangrijk voor de Nederlandse economie en de voedselvoorziening. Vruchtbare landbouwgrond dreigt door stikstofmaatregelen aan de landbouw te worden onttrokken.'

De centrale waarde in dit discours is de landbouw en het belang daarvan voor de Nederlandse economie en de voedselvoorziening. Vanuit dit discours wordt de stikstofproblematiek vooral geframed als een belangenstrijd, waarbij het landbouwbelang verdedigd moet worden. Dit discours wordt vooral aangezwengeld door de uitspraak van D66 over halvering van de veestapel. Dit discours wordt enerzijds vertegenwoordigd door gematigde partijen, zoals LTO en het Landbouw Collectief, die de landbouwbelangen verdedigen in de onderhandelingen met het kabinet. Zij zijn zeer vertegenwoordigd in het debat, in de media en via uitingen in onderhandeling met het kabinet. Anderzijds wordt het verwoord door opkomende radicalere boerenorganisaties, zoals Farmers Defense Force (FDF). Tot op zekere hoogte delen zij dezelfde framing van de stikstofproblematiek, al zijn de manieren waarop zij zich uiten wel verschillend. Voor een deel van de partijen zijn harde (protest)acties passend om het landbouwbelang te verdedigen. Echter, ook partijen die misschien niet achter harde acties of sommige uitspraken van FDF staan, stellen in principe het belang van de landbouw (voor Nederland) voorop. Met name door de boerenprotestacties is dit discours vanaf oktober zichtbaar en dominant in het debat.

Partijen: LTO, NJAK, het Landbouw collectief (Deelnemers aan het collectief zijn: Agractie, Dutch Dairymen Board, Farmers Defence Force, Federatie van Edelpelsdieren, Federatie Vleesveestamboeken, LTO Nederland, NAJK, Nederlandse Akkerbouw Vakbond, Nederlandse Fruittelers Organisatie, Nederlandse Melkveehouders Vakbond, Nederlandse Vakbond Plumveehouders, Netwerk Grondig, Producenten Organisatie Varkenshouderij), Farmers Defense Force - protesterende boeren partijen.

Visie op het probleem

De partijen in dit discours delen de probleemanalyse niet dat de landbouw het grootste aandeel heeft in de stikstofproblematiek – de cijfers van het RIVM waarin wordt aangegeven dat de landbouw verantwoordelijk is voor 46% van de stikstof die de problemen veroorzaakt in de Natura 2000-gebieden is in dit discours een onderwerp van discussie. De D66-uitspraak over halvering van de veestapel gooit olie op het vuur. Partijen benadrukken het belang van de landbouw voor de Nederlandse economie, als tweede landbouwexporteur van de wereld. De landbouw heeft een grote maatschappelijke waarde. Voedselzekerheid wordt als argument gebruikt. Vruchtbare landbouwgrond dreigt door stikstofmaatregelen aan de landbouw te worden onttrokken. Ook onderdeel van dit discours is dat de landbouw dankzij technologische oplossingen al erg veel milieuwinst heeft geboekt in de afgelopen jaren. De landbouw krijgt nu de schuld van de stikstofimpasse en verdient dat niet volgens de vertegenwoordigers van dit discours. De landbouw wordt onevenredig hard getroffen. Dit verhaal is niet nieuw, maar is gaandeweg gaan radicaliseren voor een deel van de partijen in dit discours. In dit discours wordt als probleem gezien dat de landbouw zich door de stikstofmaatregelen niet meer kan ontwikkelen, en dat perspectief op groei van de sector lijkt te worden ontnomen. Bij de oprichting van het Landbouw Collectief is deze framing belangrijk: *'Economische recessie moet worden voorkomen. De landbouw op dood spoor, de bouw en infra en grondverzet komen stil te liggen. De vergunningverlening moet snel weer op gang komen'* (LC, 7 november).

Vanuit dit discours worden wetenschappelijke methoden betwijfelt: een discussie binnen dit discours gaat over de waarde van cijfers waarmee bepaald is dat de landbouw verantwoordelijk is voor 46% van de stikstof die natuurgebieden bedreigt. Partijen in dit discours staan er ook niet achter dat er verschillende meetmethodes worden gebruikt voor bijvoorbeeld wegverkeer en landbouw. LTO en het Landbouw Collectief pakken dit onderwerp op. Zij vertalen dit als 'meten = weten' en de wens tot een uitbreiding van het meet- en monitoringsnetwerk voor stikstof van het RIVM. LTO vindt dat er moet worden overgegaan tot het daadwerkelijk meten van de depositie, te veel gebeurt nu modelmatig (LTO, 10-10). Het RIVM krijgt met protest te maken en wordt gevraagd meer openheid te geven over de berekeningen. Twee organisaties, Mesdagfonds en Stichting Stikstofclaim, dagen het RIVM voor de rechter voor het afdwingen van openheid. Het is 'vermoedelijk onmogelijk' dat de landbouw 46% bijdraagt (NRC, 13 december).

Een ander onderwerp gaat over hoe om te gaan met vergunde rechten en eigendomsrechten van boeren. Dit vindt met name plaats in de periode oktober-november 2019 i.r.t. de discussie tussen de boeren, Schouten en de provincies. Provincies wilden strenger omgaan met rechten van stoppende boeren dan de minister. Boeren kunnen hun vrijkomende stikstofrechten verkopen, bijvoorbeeld aan woningbouwprojecten. Provincies wilden dat toestaan op basis van het werkelijk aantal gehouden dieren; Schouten op basis van de grootte van de stal. Boeren zelf willen dit op basis van de vergunning voor het aantal dieren (*nu.nl* 18-10; LTO, 18-10). In de spoedwet stikstof is 30% afroaming opgenomen, dat wil zeggen dat 30% van de uitstootrechten bij verkoop vervalt, zodat toch krimp wordt gerealiseerd. De landbouworganisaties gebruiken argumenten van afgenomen rechten, diefstal en het afnemen van eigendommen om zich hiertegen te verzetten.

Door ook aansluiting te zoeken bij de protesterende bouwsector verbreedt het landbouwverhaal zich: mensen vrezen door de stikstofproblematiek voor het behoud van hun baan en hun bedrijf (hier ontstaat overlap met discours *'Economische ontwikkeling voorop'*). Een persbericht van FDF (december 2019) met als titel *'Dit is ons land'*, dat mede namens de bouwers is opgesteld, verwoordt boosheid dat andere sectoren, zoals Schiphol, Tata steel en biomassa bedrijven, buiten schot blijven: *'ze zijn uit op onze boerengrond'*. Vruchtbare grond wordt aan voedselvoorziening onttrokken. FDF keert zich tegen de voornemens van beleidsmakers en politici om krimp van de veestapel en het aantal veehouderijen te realiseren. Dat heeft de landbouw niet verdiend, zeker niet omdat de landbouw al veel milieuwinst heeft geboekt. *'De landbouw die al bijna 70% gedaald is in ammoniakemissie ten opzichte van 1990. Die als enige sector aan alle milieudoelen heeft voldaan. Die als enige sector CO₂ en stikstof bindt in de bodem'* (FDF, dec. 2019). Nu vreest een deel van Nederland voor zijn baan, zijn bedrijf en eten op tafel, terwijl anderen in luxe leven. Ook supermarkten hebben schuld, ze geven boeren al jaren geen goede prijzen en de prijzen stijgen niet. Later in het debat wordt ook vrijheid van bedrijfsvoering een argument: landbouwers willen geen verplichtende maatregelen die voor de boer bepalen hoe hij zijn bedrijf moet

---

voeren (dit gaat met name over de spoedwet stikstof en later over de verplichtende maatregel om het eiwit in veevoer te verminderen).

Visie op oplossingsrichtingen

Een meerderheid van de achterban van LTO vindt het van groot belang dat generieke krimp van de veestapel voorkomen wordt en dat vergunde stalcapaciteit en vergunde stikstofruimte beschikbaar blijven. Eens vergund moet vergund blijven; het argument is dat dat nodig is om de sector verder te kunnen ontwikkelen en verduurzamen. LTO vertolkt deze standpunten in de maatschappelijke discussie op verschillende momenten, samengevat: geen koppeling van fosfaat en dierrechten aan ammoniak; geen inname van latente (vergunning)ruimte en geen 'afoming' bij extern salderen (d.w.z. als een boer zijn bedrijf verkoopt, een deel van de uitstootrechten vervalt). LTO wil meer emissiereductie te bereiken door gerichte programma's en door te innoveren: "*Bijvoorbeeld met voer waarmee minder stikstof wordt uitgestoten, nieuwe stallen, slimme mestbewerking en -verwerking, water aan de mest toevoegen bij uitrijden en andere technologische innovaties. De overheid moet daar investeringsregelingen, financiële en experimenteeruimte voor bieden*" (LTO, 10-10). LTO wil snel een drempelwaarde vaststellen, LTO ziet een drempelwaarde voor een verwaarloosbare stikstofuitstoot als sleutel tot een oplossing. Dan kan er gewoon gebouwd worden en zijn boeren met een marginale emissie van de onzekerheid verlost – het land moet van het stikstofslot af (LTO-10-10 en LTO 18-10). Het Landbouw Collectief, dat op 6 november wordt opgericht, ziet het als een gezamenlijke verantwoordelijkheid van overheid, bedrijfsleven en landbouw om schade aan economie en landbouw te voorkomen. Het Landbouw Collectief neemt vier punten mee naar de onderhandelingstafel: 1) minder eiwit in veevoer 2) vergunde rechten blijven geldig 3) meten is weten en 4) 300 miljoen euro voor de stoppende nertsenfokkerij. Verschillende van deze punten worden in de spoedwet ook meegenomen. Een belangrijk punt vanuit dit discours is dat de sector zelf mede kan bepalen hoe er binnen de landbouw aan oplossingen wordt gewerkt, en dit leidt ertoe dat het gesprek tussen LC, boerenclubs als FDF en minister Schouten wordt gestopt; ze vinden dat de minister maatregelen te veel verplicht oplegt en voelen zich niet gehoord (RTL Nieuws 1-4-2020; AD 03-04-2020). Een oplossingsrichting met een ruimtelijke component is de vorming van een agrarische hoofdstructuur waar moderne exportboeren kunnen boeren (AD, 21-10).

Welke betekenis krijgt natuur?

Het belang van agrariërs voor natuur komt maar beperkt aan de orde in de reguliere media. Wel wordt de waarde van boeren voor het platteland een belangrijk thema. Afroming en het afstaan van stikstofrechten aan partijen buiten de landbouw kunnen leiden tot het ontstaan van een 'grijze' economie op het platteland. De landbouw is een belangrijke waarde op het platteland. Een deel van de partijen dat dit discours uitdraagt, is niet geneigd om aanpassingen in de landbouw te accepteren; dan willen ze liever minder natuur. Natuur en landbouw komen in dit discours tegenover elkaar te staan.

Wat moet er gebeuren in het natuurbeleid?

Ten aanzien van het natuurbeleid wordt benadrukt dat boeren te maken hebben gekregen met een veelheid aan milieuregels, waarna ze al veel milieuwinst hebben geboekt. De stikstofimpasse is een stap te ver. De boeren willen in vrijwilligheid en gezamenlijkheid, van onderop met de sector, werken aan de stikstofproblematiek en zijn tegen opgelegde, generieke en verplichtende maatregelen die de boeren geen vrijheid laten om in hun bedrijfsvoering keuzes te maken (denk aan vrijwillige uitkoop, maar ook de verplichte vervoermaatregel). Verder willen de partijen inzetten op herziening van de Natura 2000-gebieden en het zwaartepunt op innovatie (in plaats van uitkopen), zodat de landbouw ontwikkelperspectief houdt en omdat het uitkopen van boeren niet als effectief wordt gezien.

Omvang: dit discours is met kracht uitgedragen via de boerenprotestacties en is in de reguliere media groot. Belangenorganisaties LTO en LC brengen hun standpunten regelmatig in de media en zeer veel mediaberichten gaan over de boerenbelangen, de boerenprotesten en besteden aandacht aan de standpunten van verschillende boerenorganisaties. Daarnaast is dit discours gedurende het hele stikstofdebat prominent aanwezig. In dit discours is een gematigder en een radicalere variant te herkennen, zowel in standpunten als in de manier waarop de standpunten geuit worden. Niet alle landbouwpartijen staan achter de protestacties. Het onderzoek 'De staat van de boer' van Trouw en Agrio Uitgeverij geeft aan dat ruim 65% van de aan het onderzoek deelnemende boeren de radicale koers van FDF omarmt. Een enquête van LTO (dec 2019) geeft echter aan dat 71% van de achterban van LTO voor een gematigder koers is. Veel van de organisaties van het Landbouw Collectief nemen in

---

de loop van de tijd wat afstand van de boerenprotesten. Aan de andere kant geeft het onderzoek 'De staat van de boer' aan dat het merendeel van de met name jonge boeren juist radicaler wordt.

3.2.4 Economische ontwikkeling voorop

'De stikstofuitstoot moet verminderen om economische ontwikkeling op gang te kunnen brengen.'

Vanuit dit discours wordt de stikstofproblematiek geduid als een economisch probleem. De centrale waarde van dit discours is economische ontwikkeling. Het PAS-arrest is een gebeurtenis die vooral wordt gezien als een probleem voor de economie: het stilliggen van vergunningen, de bouw en infrastructuur. Rond het uitkomen van de eerste kabinetsbrief op 13 juni 2019 en rond het Eerste Kamerdebat op 21 juni, verschijnen in de media artikelen die benadrukken dat Nederland op slot dreigt te gaan: *'Het kabinet in paniek door stikstofverbod'*; *'De bouw van nieuwe huizen, wegen, industrie en boerderijen dreigt stil te komen liggen'* (AD, 13-06-2019). Vergelijkbare berichten staan in de *Telegraaf* (20-06-2019) en *Het Parool* (21-06-2019). Met name in november komt dit discours sterk op, wanneer het kabinet komt met maatregelen om tussen sectoren te salderen. In december komt de bouw als economisch belang volop in het debat en nemen organisaties uit de bouw ook deel aan de protesten. Dit is een discours dat veel aandacht krijgt in de media en legt nadruk op de tegenstelling tussen natuur en economie. Het mogelijk maken van woningbouw en het behouden van economische activiteiten, is een thema dat het hele debat lang een rol blijft spelen.

Partijen: de opvattingen die in dit discours passen, zijn zichtbaar bij partijen die economische sectoren vertegenwoordigen, zoals Bouwend Nederland en MKB-Nederland, VNO-NCW, maar ook het Landbouw Collectief.

Visie op het probleem

Het probleem met het afschaffen van het PAS vanuit deze visie is dat de economie stil komt te liggen. Economische ontwikkeling en de Europese regelgeving voor natuur zijn moeilijk met elkaar in evenwicht te brengen. Het PAS bood daarvoor een oplossing. Het afschaffen van het PAS veroorzaakt een probleem: de rem op economische ontwikkeling. Verschillende media komen al snel na de uitspraak met de term 'Nederland op slot'. De problemen worden uitgedrukt met argumenten die gaan over geld, banen en maatschappelijke schade, bijvoorbeeld woningtekort.

Op *nu.nl* staat op 30 oktober een verslag van een onderzoek van ABN AMRO: economische sectoren worden geraakt door de stikstofcrisis, met name bouw en vastgoed. Veel banen zijn daarmee gemoeid en er bestaat een risico op faillissementen in de toeleverende industrie. Bouwend NL plaatst op 7 november een column over de gevolgen van de stikstofproblematiek voor de bouwproductie en werkgelegenheid. Dit is in kaart gebracht door het Economisch Instituut voor de Bouw (Bouwend NL, 7-11). Op 23 november plaatst de NOS een statement van minister Van Nieuwenhuizen over de kosten van de vertraging van veel projecten als gevolg van de stikstofcrisis. Bouwprojecten zullen, ondanks de verlaging van de maximum snelheid, vertraging blijven oplopen en dat zal veel geld kosten, al is nog niet alles duidelijk (NOS, 23-11). Een ander artikel gaat over de jarenlange vertraging voor infrastructuurprojecten door stikstof. Ook bijvoorbeeld een artikel in *De Gelderlander* dat het oplossen van het stikstofprobleem de provincie 2 miljard euro gaat kosten, past bij dit discours (*De Gelderlander*, 17-12).

Een belangrijk thema is het stilliggen van de vergunningverlening. Het op gang brengen van de economie heeft in dit discours prioriteit. Dit discours bestond al, maar krijgt een deels nieuwe draai. Het ging voorheen om het benadrukken van de tegenstelling tussen natuur en economie: door 'rigide' natuurwetgeving wordt economische ontwikkeling geremd (zie Buijs et al., 2012). Nu wordt economische ontwikkeling geremd door het teveel aan stikstof. Voor sommige partijen komt het probleem ook nu vooral door de natuurwetgeving. *Het Parool* (21-06-2019) bijvoorbeeld kopt: "Gebrekkige natuurbescherming dreigt het land op slot te zetten voor grote bouwprojecten." De kern hiervan: de overheid heeft zich rijk gerekend met het PAS en zit nu met de problemen. Ook in *Een Vandaag* (25-09-2019) wordt dit verwoord en wordt aangegeven dat (volgens de VVD) "ons land op slot gaat door doorgeslagen natuurbescherming".

Visie op oplossingsrichtingen

Volgens dit discours zijn oplossingen nodig die de economische ontwikkeling en, op korte termijn, de vergunningverlening weer op gang brengen.

Een oplossing die in dit discours vaak naar voren wordt gebracht, zijn drempelwaarden. Met drempelwaarden kunnen activiteiten met geringe stikstofuitstoot zonder zware vergunningen weer plaatsvinden. Op 14 november staat in het *NRC* een artikel n.a.v. van een advies voor VNO-NCW, over de (juridische mogelijkheden van een) drempelwaarde, waarvan de strekking is dat niet elke minimale extra belasting verboden hoeft te worden. Vooral bij de bouw kan dit volgens deze partijen zinvol zijn, omdat bouwprojecten vaak tot een kleine stikstofbelasting leiden en de bouw wel een groot probleem heeft met vertraagde en stilliggende projecten. Met een drempelwaarde van 0,05 mol per hectare kan een kwart van verder verlies van productie (250 miljoen euro) worden voorkomen (*NRC*, 14-11).

Ook ondernemersverenigingen pleiten onder meer voor het zo snel mogelijk instellen van een landelijke drempelwaarde voor zowel stikstofoxide als ammoniak (*AD*, 18-12). Ook landbouwpartijen zien drempelwaarden als oplossing, ook in de landbouwsector is het van groot belang dat ontwikkeling weer op gang komt (dit is een gedeeld thema met het discours 'Perspectief voor de landbouw'). In een column van Bouwend NL (7-11-2019) wordt naast drempelwaarden gepleit voor de (binnen het VHR beleid al gangbare) ADC-toetsen bij infrastructuurprojecten, omdat daarbij vaak een groot openbaar belang kan worden aangetoond.

De andere (korte termijn) oplossingsrichting die in dit discours voor de hand ligt – en door het kabinet uitgewerkt wordt –, is salderen tussen sectoren waarbij, als de ene sector minder stikstof uitstoot, er ruimte komt in een andere sector. Dit komt tot uitdrukking in de kortetermijnmaatregelen die het kabinet op 13 november presenteert. Het op gang brengen van de woningbouw krijgt in de besluitvorming prioriteit: dit wordt als maatschappelijk het urgentst gezien. De drie kortetermijnmaatregelen zijn: verlaging van de maximumsnelheid op autosnelwegen overdag van 130 naar 100 km/u., de ammoniakuitstoot verlagen via veevoer en uitbreiding van de bestaande, warme saneringsregeling voor de varkenshouderij. Hiermee *'daalt op korte termijn de neerslag van stikstof in de natuur'* (persbericht Rijksoverheid 13-11). Het kabinet hoopt dat hiermee *'in elk geval kleinere bouwprojecten weer kunnen doorgaan. Het doel van deze 'quickfix' is landelijk ruimte te scheppen voor de nieuwbouw van tussen de 40 en 75 duizend woningen'* (VK 6-11). De maatregelen van het kabinet worden in verschillende media ook zo geframed: *'Kabinet: Snelheid met spoed omlaag om huizen te bouwen'* en: *'Kamer stemt in met spoedwet stikstof die woningbouw op gang moet brengen.'* De kortetermijnmaatregelen leveren ruimte op die wordt geregistreerd in een stikstofregistratiesysteem. Het kabinet neemt ook belangrijke rijksprojecten op in de spoedwet stikstof.

Oplossingen moeten ook gezocht worden in het verminderen van stikstofuitstoot binnen de economische sectoren via bronmaatregelen. Daarmee hangen discussies samen tussen (vertegenwoordigers van) sectoren over wie meer of minder verantwoordelijkheid draagt: vervoer of bouw stoten immers minder uit dan bijvoorbeeld landbouw, waarom dan naar hen kijken? Bouwend NL bijvoorbeeld geeft aan dat de bouw maar verantwoordelijk is voor een minimale bijdrage aan de stikstof in Natura 2000-gebieden, terwijl de bouw wel stilligt. Vanuit de landbouw wordt echter de vraag gesteld waarom zij vooral verantwoordelijk worden gehouden voor het door kunnen laten gaan van woningbouw, in relatie tot het innemen van latente ruimte. Het uitgangspunt van die maatregel is dat 30 procent van de verminderde stikstofneerslag ten goede komt aan de versterking van de natuur, 70 procent kan naar nieuwe ontwikkelingen. Landbouwpartijen vinden dit niet terecht. Bouwend NL is hier juist blij mee. Ook wordt in de discussie vaak besproken hoeveel industrie en de luchtvaart eigenlijk uitstoten en waarom zij buiten schot blijven. Op 23 november plaatst *de Volkskrant* een artikel met daarin het standpunt van VVD'er Dijkhof dat er beter geanticipeerd had moeten worden op de mogelijkheid dat de Raad van State de PAS af zou schieten, met als hint dat dan de snelheidsverlaging misschien vermeden had kunnen worden (dit is geen populaire maatregel bij de VVD). Hij verwijst naar een PBL-rapport waaruit zou blijken dat minder eiwit in veevoer effectiever zou zijn dan de snelheidsverlaging. In deze discussie worden argumenten van effectiviteit en eerlijkheid gebruikt.

Naast bronmaatregelen om de economie op gang te brengen, is ook verduurzaming van de economie via bronmaatregelen een thema, zij het minder prominent dan het snel op gang brengen van de

---

economie. *Bouwend Nederland* is bijvoorbeeld positief over de kabinetssteun om zwaar bouwmaterieel te verduurzamen. Emissieloze mobiliteit verdient volgens hen meer aandacht van het kabinet (Bouwend NL, 24-04-2020). Als het gaat om een transitie naar een duurzame economie, is de transitie van de landbouw dominant in het stikstofdebat (zie hiervoor discours 'kansen voor natuurinclusieve landbouw').

Welke betekenis krijgt natuur?

Natuur speelt als onderwerp geen grote rol in dit discours. Het merendeel van de partijen in dit discours legt er de nadruk op de economie door het PAS-arrest een groot probleem heeft en dat dit zo snel mogelijk moet worden opgelost. Partijen dragen oplossingen aan, bijvoorbeeld drempelwaarden. Met name het kabinet vertolkt het standpunt dat natuurherstel erg belangrijk is, het is immers een harde voorwaarde om economische ontwikkeling weer op gang te kunnen brengen. De framing die zo ontstaat, is: natuur moet herstellen om de economie op gang te brengen. In de loop van de tijd nemen ook enkele woordvoerders van dit discours dit standpunt in, in relatie tot realistische drempelwaarden. NVO-NCW en MKB-Nederland bijvoorbeeld: *"Ook moet er een robuust natuurschadeherstelprogramma komen. Zonder natuurherstel loopt een drempelwaarde het risico onderuit te gaan bij de Raad van State"* (AD, 18 dec.). En Bouwend NL (10 dec.): *"Alleen door stevig beheer en herstel van natuurgebieden ontstaat weer ruimte voor economische activiteit. Dit kost veel geld, maar levert veel op. Bouwend NL roept het kabinet op om hier jaarlijks 1 miljard euro voor vrij te maken."*

Wat moet er gebeuren in het natuurbeleid?

Ten aanzien van het natuurbeleid is het omgaan met vergunningverlening en het op gang brengen van de economie een belangrijk thema. Maatregelen binnen het stikstofgerelateerde natuurbeleid worden gemotiveerd vanuit de kansen voor de economie. Drempelwaarden spelen een belangrijke rol in de discussie, naast bronmaatregelen en het creëren van stikstofruimte die weer kan worden ingezet voor economische sectoren. Juridische houdbaarheid is een thema in deze zoektocht. Met name het kabinet, maar ook enkele economische vertegenwoordigers, benadrukt in relatie daarmee ook het belang van natuurherstel voor economische ontwikkeling.

Omvang: dit discours is prominent aanwezig in het stikstofdebat en blijft gedurende het hele debat een rol spelen. In de reguliere media is er veel media-aandacht voor dit discours: aandacht voor stilliggende projecten, vergunningverlening en economische sectoren zoals de bouw en de noodzaak om de economie met prioriteit weer op gang te brengen. Vanwege de veelheid en lange duur van de aandacht, schatten we de omvang van dit discours in als groot.

3.2.5 Kansen voor natuur inclusieve landbouw

'Op weg naar een toekomstbestendige landbouw die in balans is met natuur en samenleving.'

In dit discours wordt de stikstofproblematiek vooral geduid als een landbouwprobleem. De landbouw zoals die nu is, is volgens dit discours niet houdbaar in relatie tot het milieu in een klein land als Nederland. Deze opvatting is te vinden in de aanloop naar het PAS-arrest, waarbij vergunningen voor uitbreidingen van intensieve veehouderij werden aangevochten. Het is ook zichtbaar in het eerste advies van de commissie Remkes en in de D66-uitspraak over halvering van de veestapel. Ook in verschillende wetenschappelijke onderzoeken komt het naar voren, waarin omvorming naar kringlooplandbouw wordt bepleit, met name in de eerste periode van het debat. Het PAS-arrest wordt gezien als een gebeurtenis die een omslag in de landbouw kan aanzwengelen. De centrale waarde is: toekomstbestendige landbouw is milieuvriendelijk. In de reguliere media is in het stikstofdebat niet zoveel vertegenwoordiging te vinden van dit discours vanuit de landbouw zelf, hoewel er wel verschillende partijen zijn die natuurinclusieve landbouw vertegenwoordigen. Wel komt bijvoorbeeld de oprichting van de Boerenraad in december 2019 in alle media. Ook natuurorganisaties nemen omvorming en extensivering van de landbouw mee in hun visie op de stikstofproblematiek, en door hen wordt dit discours uitgedragen (hier is een overlap met discours 'Natuur voorop').

Partijen: vanuit de landbouw: de Boerenraad, Caring farmers⁸, organisatie Boeren Natuur⁹, de Federatie van Agro-ecologische boeren de Herenboeren, Voedsel Anders NL. Natuurmonumenten, WNF, SoortenNL, Landschappen NL, Natuur- en Milieufederaties, Vogelbescherming (gezamenlijk statement); Geldersch landschap en kastelen, ecologen (o.a. in vakblad natuur, bos en landschap) wetenschappers.

Visie op het probleem

Het huidige landbouwsysteem is volgens dit discours de oorzaak van de stikstofproblematiek en belast de draagkracht van ons ecosysteem. Het is op de lange termijn niet houdbaar om landbouw te bedrijven die zo'n grote druk legt op het milieu en de natuur. De intensieve veehouderij is volgens dit discours verantwoordelijk voor het grootste deel van de stikstof die de Natura 2000-gebieden bedreigt, in de vorm van ammoniak. Probleemanalyses van hoe de landbouw functioneert als systeem, komen veel voor binnen dit discours, bijvoorbeeld: *"We hebben zoveel ammoniak doordat we een intensieve veehouderij hebben die veel veevoer uit het buitenland haalt (stikstofimport), door kunstmest en het houden van dieren in stallen"* (NieuwLicht (EO), 23-10). De grootschalige landbouw voor de export wordt in dit discours tegenover de kleinschaliger landbouw gezet, er is sprake van een tweedeling in de Nederlandse landbouw. Deze tweedeling wordt gelinkt aan de actievoerende boeren partijen. Emeritus hoogleraar Van der Ploeg (VK, 15 okt) stelt dat de boventoon bij de acties wordt gevoerd door *"een minderheid van typische 'agrarische ondernemers', met grote expanderende bedrijven die, mede door een hoog gebruik van kunstmest en krachtvoer, een aanzienlijk stikstofoverschot kennen"*. Deze worden gesteund door de voer- en vleesindustrie, de 'grote verliezers bij een eventuele reductie van de veestapel'. Tegenover de aanpak van de 'agrarische ondernemers' staat de boerenlandbouw, grondgebonden bedrijven die de landbouw stoelen op ecologische principes en kringlopen. Er wordt in dit discours teruggekeken naar processen die hebben bijgedragen aan de schaalvergroting van de landbouw in Nederland, en sommige berichten geven aan dat de boeren geen schuld dragen, omdat andere mechanismen een rol hebben gespeeld. Hiermee wordt ook kritisch naar het rijksbeleid van de afgelopen jaren gekeken.

Visie op oplossingsrichtingen

De oplossingsrichting in dit discours voor de stikstofproblematiek is de omvorming van de landbouw naar een natuurinclusieve landbouw waarin *"kringlopen sluitend zijn en de natuur gebruikt wordt als hulpbron"*. Een landbouw met *"een regionaal ingebed voedselsysteem: op natuurlijke leest geschoeid en met minimale input, korte ketens en kringlopen"* (Boerenraad, 2020). De Boerenraad wil boeren perspectief bieden en de hobbels opruimen *"op weg naar een toekomstbestendige landbouw die in balans is met natuur en samenleving."* Caring farmers wil: *"een structurele omschakeling naar een zo efficiënt mogelijke voedselproductie met balans tussen dier, natuur, milieu en klimaat"* (De Kortste Weg, 30-04). Krimp van de veestapel is een oplossingsrichting die hierbij hoort. Voor het sluiten van de mineralenkringloop moet de veestapel krimpen. Maar volgens sommigen er is meer nodig, bijvoorbeeld het sluiten van de Nederlandse markt voor import van veevoer en mest (TNO). Ook de natuurorganisaties zien een verregaande omslag: *"Wij zien geen kansen deze ontwikkeling in gang te zetten zonder een extensivering van het grondgebruik in combinatie met een drastische vermindering van het gebruik van geïmporteerd krachtvoer en kunstmest. Daarbij hoort ook het snel uitfaseren van geïmporteerde soja als veevoer. Krimp van de veestapel is dan een onvermijdelijke uitkomst"* (Natuurorganisaties, 2019).

Naast een generieke reductie van stikstof door economische sectoren, wordt in dit discours gekozen voor een gebiedsgerichte aanpak waarin ook andere (regio)doelen, bijvoorbeeld op het gebied van bodemdaling, klimaat, waterkwaliteit, woningbouw en recreatie, meegekoppeld kunnen worden (Natuurmonumenten et al., 12-08-2019). Dit verhaal heeft een ruimtelijke component: de vorming van bufferzones met omvorming van landbouwbedrijven tot natuurinclusieve bedrijven, waardoor de scherpe grenzen natuur en landbouw verzachten. En warme sanering van landbouwbedrijven die niet in staat zijn om te vormen. In redelijk veel media komt dit geluid naar voren: in plaats van (of naast) een generieke aanpak van het verminderen van stikstofuitstoot, is juist een gebiedsgerichte aanpak rond Natura 2000-gebieden nodig. Een gebiedsgerichte aanpak met een transformatie naar een

---

⁸ Een nieuwe belangenbehartiger voor de kringlooplandbouw.

⁹ BoerenNatuur.nl is de landelijke vereniging van 40 agrarische collectieven, die samen een groot deel van het agrarisch beheer van natuur en landschap in het buitengebied voor hun rekening nemen.

---

duurzame landbouw met gesloten kringlopen en ruilverkaveling, in de nabijheid van natuurgebieden. Provincies hebben een sleutelrol voor een integrale gebiedsgerichte aanpak. Een 'koude sanering', waarbij stoppers hun bedrijf en mestrechten verkopen aan blijvers, is in deze visie niet gewenst, dat leidt alleen tot "overblijvende superboeren en levert per saldo weinig daling van stikstof en veestapel" (NRC, 6-11). In plaats daarvan kan bij een warme sanering, waarbij stoppers gebruikmaken van de opkoopregeling van het Rijk en met ruilverkaveling 'groene stijl', land rondom natuurgebieden ten goede komen aan biologische en circulaire veeboeren en akkerbouwers en opengrond-tuinders, die stikstof opnemen. Ook natuurorganisaties zetten in hun visies op de stikstofproblematiek hierop in.

Een (minder vaak gehoord) onderdeel van dit verhaal is: landbouwgronden inzetten voor herstel van het landschap door middel van duurzame landbouw en een 'basiskwaliteit' van natuur in landbouwgebieden realiseren.

De termen kringlooplandbouw, milieuvriendelijke landbouw en extensieve landbouw worden door elkaar gebruikt. De Boerenraad (2020) geeft aan dat een omslag naar natuurinclusieve landbouw kan binnen een grote diversiteit aan bedrijfsvormen en verdienmodellen: gangbare boeren, biologische boeren, natuurinclusieve boeren, permacultuurboeren, bodemboeren, agro-ecologische boeren, zorgboeren, grondgebonden boeren, voedselbosboeren etc. "*Biologisch en biodynamisch zijn hier het verst in*" (NieuwLicht, okt. 2019).

Welke betekenis krijgt natuur?

Boerennatuur en natuur op het boerenland, bijvoorbeeld weidevogels, landschapsbeheer, komen we beperkt tegen in het stikstofdebat. Het gaat meer om een omslag naar boeren die bijvoorbeeld minder kunstmest gebruiken, een balans met de natuurlijke omgeving qua kringlopen. De betekenis die natuur krijgt in dit discours varieert van meer natuur tot natuur als hulpbron. Natuur als ecosysteemdienst waardoor agrariërs minder afhankelijk zijn van externe toevoer, zoals kunstmest. Biodiversiteit is een waarde binnen het bedrijfsbedrijf. "*Biodiversiteit en bodembioologie zorgen voor een ecosysteem dat in balans is waardoor de impact van ziektes en plagen beperkt blijft*" (Boerenraad, 2020). De organisatie BoerenNatuur (2020) geeft aan dat natuurinclusieve landbouw een systeembenadering moet zijn "*waarbij een boer in al zijn bedrijfsbeslissingen rekening houdt met de natuur op en rond zijn bedrijf*". Ook Caring farmers (2020) verwoordt: "*Een landbouw waar de biodiversiteit ieder jaar toeneemt, dat is wat we willen. Ieder jaar meer vogels, insecten, wormen.*"

Wat moet er gebeuren in het natuurbeleid?

In relatie tot het natuurbeleid wordt vooral naar de provincies en gebiedsgerichte processen verwezen. Maatwerk is nodig. Het gebrek aan differentiatie naar type landbouwbedrijven is mede oorzaak van de crisis. Per Natura 2000-gebied moet gekeken worden naar de kansen en mogelijkheden van omvorming van bedrijven naar extensievere vormen van landbouw. Ook herstelmaatregelen voor natuur horen erbij. Het kabinet stelt bijvoorbeeld een omschakelfonds in voor kringlooplandbouw initiatieven.

Omvang: dit is een vrij breed gedeeld verhaal onder natuurorganisaties en wetenschappers en de natuurinclusieve, kringloop- en biologische boeren. Binnen het stikstofdebat wordt het door landbouwpartijen veel minder vaak in de reguliere media gebracht en minder krachtig uitgedragen dan het landbouwdiscours 'Perspectief voor de landbouw'. We schatten de omvang van dit discours in het stikstofdebat daarom als klein in.

3.2.6 Er is geen stikstofprobleem

'Er is geen stikstofprobleem, er is alleen een administratief probleem.'

In dit discours wordt de stikstofproblematiek geframed als een probleem dat door 'milieuclubs' en het kabinet/Europa aan de samenleving wordt opgedrongen. Mensen herkennen zich niet in het door politiek en milieugroepen gecreëerde probleem. De centrale waarde is een politiek die beter luistert naar de samenleving en die zaken aanpakt waar de burger zich echt druk om maakt en die van belang zijn. Het gaat volgens dit discours goed met de natuur in Nederland. Dit discours overlapt met de radicalere landbouwpartijen die het stikstofprobleem niet erkennen. In de reguliere media zien we het

---

vooral terug wanneer berichten verslag doen van politieke debatten, waarbij FvD en PvdV deze standpunten hebben aangehaald.

Partijen

Bij actievoerders vanuit de landbouw (FDF) hoor je o.a. deze geluiden; onderzoek van *Trouw* wijst uit dat met name veel jonge boeren het stikstofprobleem niet erkennen; daarnaast vind je deze opvattingen bij (aanhangers van) enkele politieke partijen, de FvD ende PVV.

Probleem opvatting

Volgens dit discours is er geen stikstofprobleem, alleen een administratief probleem. Dit wordt bijvoorbeeld verwoord door Baudet: "*Nederland heeft geen stikstofprobleem. De overheid baseert zich op onbetrouwbare metingen, waardoor er doelbewust een probleem wordt gecreëerd*" (*De Dagelijkse Standaard*, 8-10). Maatregelen zijn opgedrongen door 'milieuclubs en klimaatzevers' (ref). Boeren, bouwers en andere sectoren moeten buigen voor 'deze waanzin' (ref). Ook wordt in dit discours gezegd dat dit beleid is opgedrongen vanuit Europa. Een verhaallijn is dat stikstof grotendeels uit het buitenland komt. Een andere verhaallijn is om te kijken naar Duitsland en andere landen om ons heen, die het probleem helemaal niet zo ervaren als in Nederland, wat vooral komt doordat Nederland het beste jongetje van de klas heeft willen zijn. Vaak wordt gezegd dat het niet erg is als er een paar soorten verdwijnen uit de natuur, veel planten gedijen juist bij stikstof. "*De stikstofuitstoot neemt al jaren af. En stikstof is helemaal niet SLECHT voor de natuur, maar zorgt er slechts voor dat – bij zeer grote hoeveelheden – ANDERE natuur ontstaat. Minder heide en mos, méér bos. Er is dan ook geen stikstofprobleem, maar een juridisch probleem. De rechter heeft *niet* gezegd dat onze stikstofuitstoot te hoog lag, maar alleen dat onze wetten niet in lijn zijn met het EU-recht. Een voorbeeld van hoe het ook kan, is Duitsland. Daar zijn de stikstofregels ruimer en realistischer. Die regels zijn tegelijkertijd helemaal in lijn met het EU-recht. Rutte verschuilt zich dus achter een leugen om absurde regels en inperkingen van onze vrijheid door te voeren.*" (*De Dagelijkse Standaard*, 13-11). Het stikstofprobleem staat volgens dit discours niet in verhouding met andere problemen in Nederland, die veel belangrijker zijn, zeker omdat het wel goed gaat met de natuur in Nederland. Dit wordt bijvoorbeeld verwoord door Wilders, die ook een eigen noodwet presenteert waarin wordt voorgesteld dat het stilliggen van vergunningen wordt opgeheven. Mensen worden bang gemaakt, de boeren worden gepest. "*De automobilisten worden gepakt. Hou op met het gezeur over nitraat, laat onze boeren met rust en pak de massa-immigratie aan*" (Wilders op Facebook).

Visie op oplossingsrichtingen

De oplossing in dit discours is om op te houden met de discussie over stikstof, het gaat al goed met de natuur in Nederland en de stikstofuitstoot neemt al af. Er is geen draagvlak voor de gevonden oplossingen, die volgens dit discours veel te ver gaan. Oplossingen is te kijken naar Duitsland, die geen probleem heeft zoals in Nederland. Er is geen draagvlak voor de zoektocht naar oplossingen en geen draagvlak voor de bijzondere VHR-natuurwaarden waar het om begonnen is.

Welke betekenis krijgt natuur?

Kritisch op natuur die wordt uitgedrukt in bijzondere VHR-soorten. Natuur moet zijn gang kunnen gaan, brandnetels zijn ook goed. Stikstof is niet slecht voor de natuur, maar zorgt er alleen voor dat, bij grote hoeveelheden, andere natuur ontstaat, zoals brandnetels, en dat is prima.

Wat moet er gebeuren in het natuurbeleid?

Vanuit dit discours wordt negatief gesproken over beleid en politici, die niet luisteren naar de maatschappij. Er is geen erkenning van de problematiek en geen draagvlak voor het aanpakken van de stikstofcrisis.

Omvang

Dit discours komt in de reguliere media niet veel naar voren. We schatten het daarom als zeer klein in. Wel komt het terug in verhalen rond de landbouwbouwprotesten, namelijk dat de maatregelen aan de boeren worden opgedrongen en dat men niet gelooft in het stikstofprobleem (hier zit een overlap met de radicalere variant van het discours 'Perspectief voor de landbouw').

In Tabel 3.1. vatten we de discoursen op hoofdlijnen samen. De omvang van de discoursen is ingeschat aan de hand van de veelheid uitingen en de periode van aandacht in de reguliere media (zie de beschrijvingen per discours in dit hoofdstuk). Dit heeft geleid tot de volgende indeling voor de geschatte omvang van de discoursen: groot, middelgroot, klein en zeer klein.

Tabel 3.1 *Samenvattende tabel met korte beschrijving van de discoursen*

Discours	Samenvatting	Wat is het probleem? (i.r.t. de stikstofcrisis, incl. oorzaken)	Oplossingsrichtingen (voor de stikstofcrisis)	Omvang discours reguliere media
Natuur voorop	Om de natuur te herstellen, moet de stikstofuitstoot drastisch omlaag.	Te veel stikstof is een van de belangrijkste oorzaken van de achteruitgang van de natuur.	Natuurherstel, reductie stikstofuitstoot, krimp veestapel. Natuurgebieden vergroten en verbinden. De huidige VHR-regels voldoen.	Middelgroot
Rek in de Vogel- en Habitatrichtlijn	De stikstofproblematiek is aanleiding om keuzes i.r.t. de VHR te heroverwegen.	Veel (kleine) Natura 2000-gebieden is niet realistisch in het drukbevolkte Nederland; aan de andere kant kunnen grotere gebieden bijdragen aan robuuste natuur.	Herziening implementatie keuzes VHR: minder, samenvoegen, herindelen of vergroten Natura 2000-gebieden.	Klein
Perspectief voor de landbouw	Het huidige landbouwsysteem is belangrijk voor economie en voedselvoorziening en moet ontwikkelperspectief houden.	De land- en tuinbouw zijn niet de (grootste) oorzaak van de stikstofimpasse. De stikstofproblematiek is een risico voor de landbouwsector.	Geen generieke krimp veestapel; behoud van vergunde rechten; technologische oplossingen en innovatie.	Groot
Kansen voor natuurinclusieve landbouw	De landbouw moet omvormen naar een systeem met gesloten kringlopen.	Het huidige landbouwsysteem overbelast ons ecosysteem.	Omvorming landbouw natuurinclusieve bedrijfsvoering, o.a. in gebiedsgerichte aanpak rond Natura 2000-gebieden.	Klein
Economische ontwikkeling voorop	Economische ontwikkeling op gang brengen, heeft prioriteit.	Door de stikstofproblematiek is de economie tot stiltand gekomen.	Bronmaatregelen, drempelwaarden. Natuurherstel is voorwaarde voor economische ontwikkeling.	Groot
Er is geen stikstof-probleem	Er is geen stikstofprobleem, maar een administratief probleem.	Stikstof is goed voor plantengroei. Maatregelen zijn opgedrongen door het kabinet en milieclubs.	Boeren, bouwers en andere sectoren niet langer lastig vallen met de stikstofproblematiek.	Zeer klein

3.3 Relaties tussen de discoursen

Discoursen zijn gebaseerd op samenhangende opvattingen waarmee betekenis wordt gegeven aan denken en praten en aan handelen in de praktijk. En hoewel de discoursen die we onderscheiden dus onderling verschillen, neemt dat niet weg dat er ook overlap is. Verschillende discoursen delen op onderdelen visies op problemen of ze delen oplossingsrichtingen. Tegelijkertijd staan diezelfde discoursen dan op andere punten tegenover elkaar. Hoewel bepaalde partijen vaak duidelijk te scharen zijn bij een bepaald discours, kunnen ze ook (standpunten uit) andere meerdere discoursen innemen (de 'coalities' opereren verder niet noodzakelijkerwijs ook echt als coalitie). Zo zijn er glijdende schalen en diffuse overgangen tussen de discoursen.

Overlap, gedeelde visies en glijdende schalen

Het discours 'Natuur voorop' overlapt met 'Kansen voor natuur inclusieve landbouw'. Deze discourses delen de visie dat om met het stikstofprobleem om te gaan, krimp van de veestapel in Nederland nodig is. De verbinding zit vooral in de positie die natuurorganisaties in beide discourses innemen. Zij menen dat omvorming van het huidige landbouwsysteem naar natuurinclusieve landbouw onlosmakelijk verbonden is met herstel van de natuur en het oplossen van het stikstofprobleem.

Er is een glijdende schaal te zien van enerzijds de meer ingrijpende visie van sommige partijen die natuur vooropstellen die menen dat een halvering van de veestapel nodig is, naar de visie van sommige partijen binnen het discours 'Kansen voor natuur inclusieve landbouw', die bij een omslag naar natuurinclusieve landbouw ook kansen zien voor reguliere boeren.

Discours 'Perspectief voor de landbouw' overlapt deels met 'Er is geen stikstofprobleem'. Deze verbinding zit met name in de radicalere landbouwprotestgroepen en jonge agrariërs, die stikstof niet als een probleem zien. Deze groepen staan ook beide wantrouwend tegenover de RIVM-cijfers over de bronnen van de stikstofdeposities die schadelijk zijn voor de natuur en zij ontkennen de rol van de landbouw hierin. Andere partijen binnen het discours 'Perspectief voor de landbouw' nemen hierin minder stelling. Zij willen vooral de bijdrage van de landbouw aan het oplossen van het probleem in goede banen leiden en daarbij zo goed mogelijk de belangen van de landbouwsector meenemen. Zij willen wel de stikstofuitstoot op landbouwbedrijven verminderen, maar dan vooral via technologische oplossingen.

De discourses 'Perspectief voor de landbouw' en 'Economische ontwikkeling voorop' delen de wens voor drempelwaarden en vinden de maatschappelijke schade, verlies van banen, sectoren die op slot zitten, het grootste probleem van de stikstofcrisis.

Er is een verbinding tussen discours 'Natuur voorop' en partijen in het discours 'Economische ontwikkeling voorop' die vinden dat de kwaliteit van natuur omhoog moet om economische ontwikkeling mogelijk te maken (in elk geval het kabinet en verschillende vertegenwoordigers van economische partijen): het ene discours redeneert hierbij echter vanuit de waarde van natuur en het andere vanuit het belang van economische ontwikkeling (zie verder bij tegenstellingen).

Ten slotte overlapt discours 'Rek in de VHR' deels met 'Natuur voorop' en deels met 'Perspectief voor de Landbouw', in elk geval voor die partijen in dit discours die willen kijken naar herziening van Natura 2000 gebieden. Echter, vanuit 'Natuur voorop' is het vergroten van gebieden een optie om natuur te verbeteren; vanuit 'Perspectief voor de landbouw' gaat het juist om minder natuurgebieden, terwijl dit vanuit het discours 'Natuur voorop' niet wenselijk is.

Tegenstellingen tussen de discourses

'Natuur voorop' en 'Er is geen stikstofprobleem' staan het meest tegenover elkaar: het eerste discours ziet stikstof als een groot probleem voor de natuur en gaat daarbij uit van VHR-soorten; het tweede discours erkent het stikstofprobleem niet en maakt expliciet dat zij juist geen waarde hechten aan de VHR-soorten.

De discourses 'Natuur voorop' en 'Perspectief voor de landbouw' staan ook tegenover elkaar. In elk geval geldt dat voor de landbouwprotestgroepen die liever minder natuur zien en die de probleemanalyse dat een groot deel van de stikstof is afkomstig van de landbouw (evenals de oplossing, het aanpassen van de landbouw) niet delen. Een ander deel van de partijen in het discours 'Perspectief voor de landbouw' geeft vooral aan dat zij niet de enige partij zijn waar iets van verwacht mag worden om het stikstofprobleem op te lossen. Vanuit 'Natuur voorop' en 'Kansen voor Natuurinclusieve landbouw' zijn krimp van de veestapel en omvorming tot extensieve vormen van landbouw, met name rondom Natura 2000-gebieden, de voornaamste oplossingsrichtingen. 'Perspectief voor de landbouw' is daarentegen groot voorstander van technologische oplossingen, waarbij de landbouw ontwikkelperspectief houdt en dus geen krimp van de landbouw of veestapel. Vanuit 'Natuur voorop' worden technologische oplossingen gewantwoord.

Hoewel sommige partijen die economische sectoren vertegenwoordigen dus menen dat de hoeveelheid stikstofuitstoot omlaag en de kwaliteit van natuur omhoog moet, staat het discours 'Natuur voorop', zeker qua probleemanalyse, tegenover 'Economische ontwikkeling voorop'. 'Natuur voorop' vindt stikstof een probleem voor de natuur. 'Economische ontwikkeling voorop' vindt stikstof – en in het verlengde daarvan soms ook de natuurwetgeving – juist een probleem voor economische ontwikkeling. De waarden van waaruit ze redeneren, zijn verschillend en voor sommige partijen in 'Natuur voorop' is het onwenselijk dat een deel van de door bronmaatregelen vrijkomende stikstofruimte weer naar economische ontwikkeling gaat. Ook 'Perspectief voor de landbouw' vindt het niet wenselijk dat ruimte die vrijkomt uit de landbouw ten goede komt aan andere economische sectoren zoals woningbouw, echter vanuit een ander motief, namelijk dat deze ruimte voor de landbouw moet blijven.

---

4 Debat over de stikstofproblematiek op sociale media

4.1 Introductie

In dit hoofdstuk staan de bevindingen van de zoekopdrachten centraal die we met het softwareprogramma Coosto hebben uitgevoerd om het debat over de stikstofproblematiek op sociale media in kaart te brengen (zie voor de methode hoofdstuk 1). Bij sommige discoursen zijn meerdere zoekopdrachten gedraaid. Bij discours 'Natuur voorop' zijn dat drie zoekopdrachten: we hebben gezocht op trefwoorden gerelateerd aan natuurherstel, trefwoorden gericht op krimp van de veestapel (o.a. om te kijken of we krimp van de veestapel konden zien als onderdeel van het discours 'Natuur voorop') en op trefwoorden gerelateerd aan 'natuur voor mensen'. Bij het discours 'Economische ontwikkeling voorop' hebben we gezocht op de trefwoorden 'Nederland op slot' en op trefwoorden gerelateerd aan economische ontwikkeling en verschillende sectoren (hierbij ook trefwoorden als 'op gang brengen', om aanvullend te zijn op 'Nederland op slot'). In Bijlage 1 staat een overzicht van de zoekopdrachten en de gebruikte trefwoorden daarbij.

In dit hoofdstuk bespreken we de zoekopdrachten bij achtereenvolgens de discoursen 'Natuur voorop' (paragraaf 4.2.1), 'Rek in de VHR' (paragraaf 4.2.2); 'Economische ontwikkeling voorop' (paragraaf 4.2.3), 'Perspectief voor de landbouw' (paragraaf 4.2.4), 'Kansen voor natuurinclusieve landbouw' (paragraaf 4.2.5) en 'Er is geen stikstofprobleem' (paragraaf 4.2.6). De zoekopdrachten bieden zicht op berichten die positief en berichten die negatief staan tegenover de (groep) trefwoorden. We hebben bij de analyse steeds gezocht naar herkenning van de (voorlopige) discoursen, maar ook naar tegengeluiden en andere visies die op sociale media een rol spelen bij de groep trefwoorden. We gaan in paragraaf 4.2 per zoekopdracht in op de pieken van activiteit in de tijd, belangrijke onderwerpen en begrippen, welke betekenis krijgt natuur in de berichten, de verhalen van de 'voorstanders' van het discours, een beeld van de tegengeluiden en bredere verhalen als we die vinden, en we geven een inschatting van de omvang van het discours in de zoekopdracht. In paragraaf 4.3 gaan we vergelijkenderwijs in op de pieken van het debat op sociale media aan de hand van de zoekopdrachten en geven we een reflectie op de omvang van de zoekopdrachten, de sentimenten en het aandeel voorstanders van de discoursen in de zoekopdrachten.

4.2 Zoekopdrachten op sociale media

4.2.1 Natuur voorop

4.2.1.1 **Natuur voorop: natuurherstel**

De zoekopdracht op sociale media met zoektermen relateert aan stikstof(problematiek) en natuurherstel¹⁰ levert 1.234 berichten op, op 800 websites, van 804 auteurs. Verreweg de meeste berichten worden gepost op Twitter, gevolgd door blogs en Facebook.

---

¹⁰ Gebruikte zoektermen en bronnen in Coosto: ("herstel natuur" OR natuurherstel OR "herstel van natuur" OR "herstel van de natuur") stikstof* -rt (src:twitter,facebook,linkedin,youtube,instagram,pinterest,review,forum,blog)

Figuur 4.1 Pieken en sentimenten in de zoekopdracht naar natuurherstel.¹¹

Pieken in de tijd

De meeste berichten in deze zoekopdracht, ongeveer een vijfde, vinden we op 25 september 2019, na het verschijnen van het rapport van de commissie Remkes. Daarnaast is er een klein piekje rond 12 november, bij de presentatie van stikstofmaatregelen en de 250 miljoen euro die het kabinet inzet voor natuurherstel, en een piekje op 14 november n.a.v. een uitspraak van Rutte tijdens het stikstofdebat in de Tweede Kamer op 14 november: "30% [van de stikstofwinst] gaat naar natuurherstel."

Belangrijke onderwerpen en de betekenis van natuur

Onderwerpen in deze zoekopdracht zijn o.a. de afweging tussen natuurherstel en andere maatschappelijke belangen, de kabinetsmaatregelen voor natuurherstel, en of er wel of niet voldoende in natuurherstel wordt geïnvesteerd. De discussie gaat over de brede afweging van natuurherstel als maatschappelijk belang ten opzichte van andere maatschappelijke belangen. Bijvoorbeeld op 25 september komt het zinnetje in omloop: "Advies [stikstofcrisis]: maximumsnelheid moet omlaag voor [natuurherstel]", veel mensen nemen dit zinnetje op in berichten. Inhoudelijke/ecologische discussie over herstelmaatregelen vindt nauwelijks plaats op sociale media. Het woord herstelmaatregelen komt in nog geen 4% van de berichten voor, en dan met name in relatie tot het PAS, vooral in de beginperiode van het stikstofdebat. Wel zijn er enkele berichten van natuurorganisaties die beschrijven wat herstelmaatregelen inhouden, bijvoorbeeld bij de aankondiging van werkzaamheden. Enkele tegenstanders van natuurherstel plaatsen berichten met als vraag om welke natuur het nou eigenlijk gaat. Het woord ecologisch komt in 43 berichten voor, biodiversiteit in 47 berichten.

Wat zijn de verhalen van de 'voorstanders' van het discours?

Natuurherstel wordt door voorstanders gezien als een maatschappelijk belang dat nu prioriteit moet krijgen ten opzichte van andere belangen. Ze koppelen dit vrijwel altijd aan de noodzaak van het verlagen van de stikstofdepositie bij verschillende economische sectoren en aan omvorming van de landbouw. Bijvoorbeeld: 'natuurherstel heeft alleen zin als economische sectoren de uitstoot gaan verminderen'. Hoewel men tevreden is over extra geld voor natuurherstel, is er ook kritiek op het beleid. Mensen vinden bijvoorbeeld n.a.v. van de spoedwet in december 2019 dat het kabinet economische ontwikkeling nog steeds vooropstelt of dat het kabinet neigt naar 'trucjes', vergelijkbaar met het PAS, als blijkt dat vergunningverlening zo snel mogelijk op gang moet komen. Bijvoorbeeld: "stikstofmaatregelen zijn een opgepoetste versie van het PAS". Het duurt deze mensen te lang voor maatregelen concreet worden, er wordt te weinig geld uitgetrokken voor natuurherstel en de

¹¹ Voor alle figuren in dit hoofdstuk geldt: het sentiment duidt of er in positieve of negatieve bewoordingen over de trefwoorden wordt geschreven en zegt dus niets over voor- of tegenstanders van het discours. Een voorstander kan ook negatieve woorden gebruiken.

natuurbank die het kabinet instelt in februari 2020 vindt men 'een sigaar uit eigen doos'. Het beleid is nog te weinig uitgewerkt.

Beeld van de omvang van het discours in de zoekopdracht

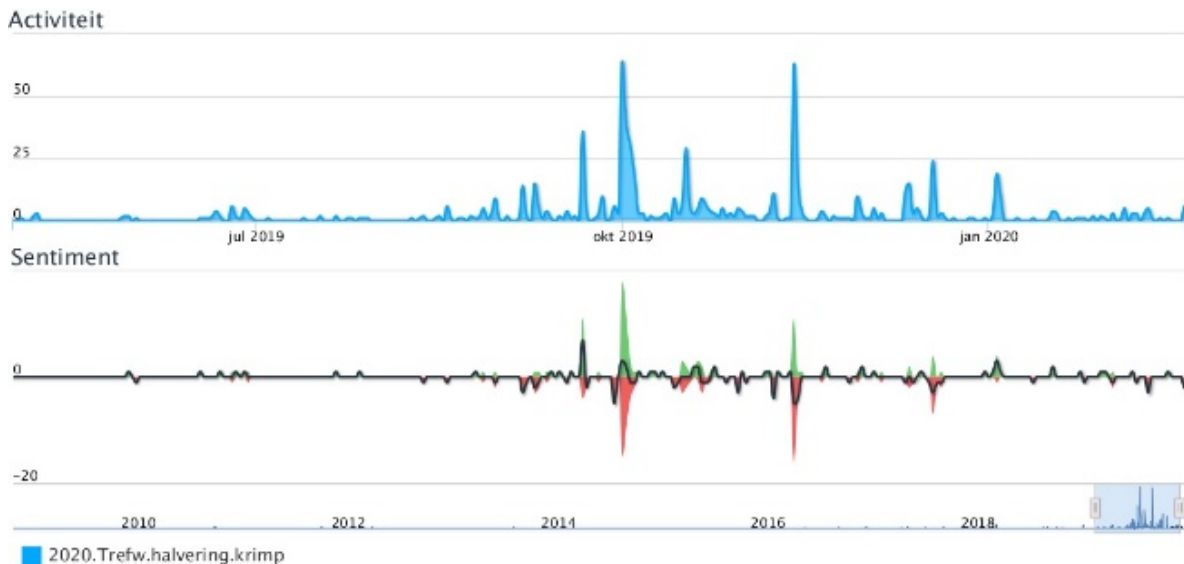
Van de geanalyseerde berichten kan 26% worden aangemerkt als voorstander van natuurherstel en 'Natuur voorop'. De inschatting is dat er meer berichten van voorstanders zijn, maar ook veel berichten van tegenstanders.

Tegengeluiden en andere onderwerpen

Tegengeluiden zijn o.a. dat het onzinnig is dat economische belangen en bijvoorbeeld de maximumsnelheid van 130 km/u moeten wijken voor natuurherstel. Veel tegenstanders vinden n.a.v. het advies van de commissie Remkes van september 2019 bijvoorbeeld dat Nederland de weg kwijt is, of dat andere oplossingen meer voor de hand liggen: 'Advies [stikstofcrisis]: maximumsnelheid moet omlaag voor [natuurherstel] Zozo .... we doen maar schijn oplossing ... industrie ? vliegtuigen ? omringende landen ? koeien ? varkens ? kippen ?' Er is een aantal lange berichten (o.a. 1 feb 2020) van iemand die stikstofprobleem ontkent en zegt dat planten en bomen juist gaan groeien van stikstof, wat dan weer goed is voor CO₂-opslag. Wetenschappers hebben verzonnen dat er dan onkruid komt. Ook komen we discussies tegen over de stikstofproblematiek, waarbij natuurherstel niet centraal staat, o.a. reconstructies van de implementatie van de VHR. Er zijn tweets over de onderzoekers die in het kader van de PAS onder druk zijn gezet n.a.v. een artikel in het NRC. En er zijn mensen die vinden dat er geen stikstofprobleem is. Een reactie van een pro-agrariër: "de enige sector die aan natuurherstel doet, wordt om zeep geholpen." Ook is er bijvoorbeeld boosheid over bomenkap, waarbij bomen niet worden teruggeplaatst, bijvoorbeeld in de Schoorlse duinen (bomenkap onder het mom van natuurherstel).

4.2.1.2 Natuur voorop: krimp en halvering veestapel

Naar aanleiding van het discourse 'Natuur voorop' is een tweede zoekopdracht uitgevoerd aan de hand van trefwoorden gerelateerd aan krimp of halvering veestapel en natuur(gebied).¹² Dit leverde 787 berichten op, op 507 websites van 526 auteurs.

Figuur 4.2 Pieken en sentimenten in de zoekopdracht naar krimp en halvering veestapel.

¹² Gebruikte query en bronnen in Coosto: ("halvering veestapel" OR "Halvering krimp" OR "krimp veestapel" OR "Krimp veestapel" OR "inkrimping veestapel" OR "Inkrimping veestapel" OR "minder vee" OR "Minder vee" OR "groei veestapel" OR "Groeï veestapel") (natuur OR natuurgebied*) -rt (src:twitter,facebook,linkedin,youtube,instagram,pinterest,review,forum,blog)

Pieken in de tijd

Belangrijkste piek is 1 oktober 2019, de dag van het boerenprotest in Den Haag, met 64 berichten. Tussen 1 en 3 oktober zijn er in totaal 127 berichten, meer van voor- dan tegenstanders van krimp van de veestapel. Op 13 november 2019 presenteert het kabinet de korte termijn stikstofmaatregelen en zien we een tweede piek (63 berichten) met vooral berichten van tegenstanders van krimp van de veestapel. Op 21 september 2019, voorafgaand aan de presentatie van het eerste advies van de commissie Remkes, zijn er 36 berichten, merendeels van voorstanders van krimp. Opvallend is dat 9 september 2019, de dag van de D66-uitspraak over halvering van de veestapel, niet tot een grote piek leidt (15 berichten), met ongeveer even veel voor- als tegenstanders van krimp voor natuur.

Belangrijke onderwerpen en de betekenis van natuur

Economische sectoren en boereninkomen zijn belangrijke onderwerpen in de zoekopdracht naar krimp van de veestapel. Het gaat er met name om ten aanzien van welke sectoren maatregelen getroffen moeten worden, welke sector meer of minder verantwoordelijkheid heeft voor de stikstofuitstoot, en welke sector profiteert van krimp van de veestapel. Behoud van inkomen voor boeren is zowel volgens sommige voor- als sommige tegenstanders een voorwaarde voor de krimp. Voorstanders van krimp van de veestapel voor natuur vinden dat "we onze [natuur] verschrikkelijk verwaarloosd hebben" en spreken van kwetsbare, of veelzijdige natuur. Natuur is "op 5% zeer beperkt te bewonderen en op 95% agrarisch areaal helemaal verdwenen". De balans tussen economie en natuur moet worden hersteld. Tegenstanders van krimp van de veestapel hebben het over 'diktanatuur', 'wensnatuur', 'natuurreligie' of vinden dat Nederland geen natuur heeft of willen minder (versnipperde) natuur. Zij vinden dat het niet slecht gaat met de natuur of dat stikstof niet slecht is voor de natuur: je krijgt alleen 'ANDERE natuur', de natuur past zich aan. Ook wel: boeren zijn goed voor natuur, houden van en werken met natuur, stedelingen begrijpen dat niet. Geef boeren het beheer over natuur, dan krijg je goed verzorgde gewassen en dieren, geen 'rewildingsdrama's', natuurbeheerders beheren niet goed. Krimp vernietigt niet alleen vruchtbare grond, maar ook boeren natuur en weidevogels. Minder boeren is minder (boeren) natuur, onder meer omdat waar boeren zijn, Nederland niet wordt volgebouwd, waardoor er ruimte is voor boeren natuur.

Wat zijn de verhalen van de 'voorstanders' van het discours?

Voorstanders van krimp van de veestapel zijn vaak voorstander van krimp EN herstel van de natuur EN meer (extensieve) boeren EN een goed inkomen/steun voor boeren. Zij zien kansen voor kringloopboeren als gevolg van krimp, of voor meer boeren, die dan wel minder vee hebben. Produceren voor export vinden ze onnodig. Een deel van de discussie gaat over respect, voor boeren of juist voor D66. Er is aandacht voor krimp aan de rand van natuurgebieden, gebiedsspecifiek, of overall en extra aan de rand van natuurgebieden. Voorstanders van krimp van de veestapel vragen zich ook af of het voldoende is, of het snel genoeg gaat. Niet alle voorstanders van krimp noemen expliciet dat krimp nodig is voor natuur, soms gaat het om ruimte voor andere sectoren, of om welzijn (woningbouw). Ook wordt de koppeling gemaakt dat krimp goed is voor natuur en gezondheid, of voor dierenwelzijn. Het kabinet/Rutte wordt verweten dat al 30 jaar bekend is dat krimp van de veestapel onvermijdelijk is. Deze waarheid achterhouden brengt boeren, klimaat én natuur in de problemen. De lange onzekerheid over maatregelen is slecht voor boeren. Het kabinet wordt verweten dat zij geen voorstellen doet voor minder vee, maar wél kwetsbare natuur wil schrappen. Dat zij andere belangen, 'big agro', veevoedermultinationals, dient. VVD en CDA worden beschuldigd van respectievelijk list en verloochening van rentmeesterschap. D66 krijgt van voorstanders van krimp steun voor het drastische, maar eerlijke, moedige verhaal.

Beeld van de omvang van het discours in de zoekopdracht

Ongeveer een derde van de berichten in deze zoekopdracht is voor krimp, waarvan iets meer dan de helft ook expliciet voor krimp voor natuur. Relatief weinig berichten geven expliciet aan dat krimp moet plaatsvinden t.b.v. natuur, koppelen dit ook expliciet aan *halvering* van de veestapel.

Tegengeluiden en andere onderwerpen

Tegenstanders wijzen erop dat de schuld van het stikstofprobleem (meer) bij andere sectoren of het buitenland ligt dan bij de landbouw, en dat krimp van de veestapel dus niet helpt i.r.t. de stikstofproblematiek. Ze denken dat niet natuur, maar andere sectoren, vooral (woning)bouw en vliegverkeer, van vrijgekomen stikstofruimte of grond zullen profiteren. Import van (slecht) voedsel

uit met name Oost-Europa waar minder regels gelden en hogere voedselprijzen worden genoemd als nadelige bijeffecten. Er zal minder noodzakelijke mest beschikbaar zijn voor akkerbouw en er wordt boerennatuur vernietigd. Sommigen willen liever minder (versnipperde) natuur. Ook ganzen worden overigens genoemd als oorzaken van te veel stikstof: ze poepen in natuurgebieden.

Tegenstanders vrezen bij krimp voor verslechtering van hun concurrentiepositie op de wereldmarkt (i.t.t. voorstanders, die vrij vaak vinden dat er te veel voor de export wordt geproduceerd). Of zij verwachten dat de voedselproductie naar het buitenland wordt verplaatst zodat daar de stikstofuitstoot omhooggaat, terwijl Nederlandse boeren efficiënt zijn en relatief weinig grond en grondstoffen verbruiken. Andere EU -landen, met name Duitsland, maar ook bijvoorbeeld Brazilië of Indonesië worden (meer) verantwoordelijk gehouden voor de stikstofemissie dan de Nederlandse landbouw. De overheid is niet consequent. Boeren zijn gestimuleerd om te investeren in grootschalige en intensievere veehouderij en worden nu gestraft, in het belang van 'big agro' en banken.

Met name D66 zou liegen over stikstof en CO₂ en wordt gezien als een van de partijen die blokkeert dat de stikstofdepositie goed wordt gemeten. De agrarische sector realiseert steeds doelen, en technische ontwikkelingen gaan bijdragen aan klimaatdoelen. Sommigen concluderen dat immigratie het eigenlijke doel van met name D66 en Groen Links is en dat de ruimte voor woningbouw die daarvoor nodig is de eigenlijke reden is voor krimp van de landbouw en de veestapel.

Een aantal berichten meldt dat er geen stikstofcrisis is, soms omdat het niet slecht gaat met natuur. Meetmethoden deugen niet, er is geen onderbouwing, de wetenschap wordt ontkend. Er wordt ten onrechte geen onderscheid gemaakt tussen emissie en depositie. Een enkeling signaleert misbruik van natuur voor veganistische idealen of andere verborgen agenda's, zoals immigratie.

4.2.1.3 Natuur voorop: natuur voor mensen

Een zoektopdracht aan de hand van trefwoorden gerelateerd aan 'natuur voor mensen' zoals rust, ontspanning, recreatie en gezondheid¹³ leverde 1745 berichten op, op 1076 websites van 989 auteurs.

Figuur 4.3 Pieken en sentimenten in de zoekopdracht naar natuur voor mensen.

Pieken in de tijd

We vinden het grootste aantal berichten (127) op 5 oktober 2019, n.a.v. een tweet van Gert-Jan Segers (Christen Unie): "NL ligt onder deken van stikstof. Onze lucht is een van de vieste

¹³ Gebruikte query en bronnen in Coosto: ("stikstof") (natuur*) (rust OR ontspanning OR schoonheid OR genieten OR gezondheid OR recreatie OR recreëren) -rt -"met rust" (src:twitter,facebook,linkedin,youtube,instagram,pinterest,review,forum,blog).

---

van Europa. Met alle gevolgen van dien voor onze [gezondheid] en [natuur].” Dit levert veel reacties op in de zin van: Segers begrijpt niets van milieu, klimaat en wetenschap. Een andere piek is op 9 september 2019 met 89 berichten. Dit heeft te maken met een tweet van Jesse Klaver waarin hij stelt dat de stikstofuitstoot radicaal minder moet voor gezondheid, natuur en klimaat en dat er een noodwet moet komen om de veestapel te halveren en geld om boeren uit te kopen. Dit roept veel reacties op van mensen die vinden dat stikstof niet schadelijk is voor gezondheid, natuur en klimaat en veel weerstand over het halveren van de veestapel.

Belangrijke onderwerpen en de betekenis van natuur

Er is binnen de door Coosto gevonden berichten gezocht naar de woorden gezondheid, recreatie, genieten, schoonheid, recreëren en ontspanning. De woorden rust, gezondheid en genieten in relatie tot natuur hebben enige betekenis in het stikstofdebat. Bijvoorbeeld: stikstof is slecht voor de gezondheid of genieten van natuur nu en in de toekomst: “[Natuur] is een geluksbrengend kapitaal waar we van kunnen [genieten]”. Recreatie komt met name voor in opsommingen, bijvoorbeeld als een van de zaken waar mensen zich zorgen over maken: “Stikstofproblematiek], grote zorg op Veluwe. Ernstige consequenties voor banen, [natuur] en [recreatie].”

Wat zijn de verhalen van de ‘voorstanders’ van het discours?

De stikstofcrisis heeft gevolgen voor natuur en recreatie. Natuur is belangrijk om in te recreëren en om van te genieten. Die natuur wordt echter bedreigd door de stikstofuitstoot. Daarom moet de natuur hersteld worden, want zonder natuur is er geen fijne leefomgeving om in te werken, wonen en recreëren. We hebben maar weinig natuurgebieden in Nederland en daar moeten we zuinig op zijn, ook voor de generaties na ons. “Ik probeer te [genieten] van de [natuur] elke dag, maar... die wordt steeds meer weg gehaald dankzij jullie, 50 procent van de stikstof in de lucht wordt veroorzaakt door de vee-industrie.” Gezondheid is ook een belangrijk verhaal in dit discours. Het wordt als argument gebruikt door mensen die vinden dat daling van de stikstofuitstoot van belang is, omdat het schadelijk is voor de gezondheid. Gezondheid en natuur worden in de berichten vooral gezien als twee afzonderlijke schadeposten: “Voor de natuur, het klimaat en onze eigen gezondheid moet de uitstoot op alle fronten dingend omlaag.”

Beeld van de omvang van het discours in de zoekopdracht

Ongeveer 3% van alle berichten gaat over het feit dat de stikstofuitstoot natuur bedreigt, die belangrijk is voor recreatie en om van te genieten. Er zijn nauwelijks berichten die dit tegenspreken. Ongeveer 20% van 150 geanalyseerde berichten heeft betrekking op gezondheidsschade door stikstofuitstoot.

Tegengeluiden en andere onderwerpen

Een tegengeluid is dat het belang van recreatie en ontspanning in de natuur ten koste gaat van de economie. En dat natuurdoelen beter in andere landen uitgevoerd worden. Een ander tegengeluid is dat stikstof niet slecht is voor de gezondheid: “Stikstof zelf is ook niet schadelijk voor de gezondheid, alleen bepaalde stikstofverbindingen zijn dat, en dat speelt vooral lokaal.” “Volledig bij elkaar verzonnen gezondheidsprobleem...” Het onderwerp klimaat komt ook regelmatig naar voren in de zoekopdracht. Stikstof wordt dan genoemd in berichten die verder over de klimaatproblematiek gaan.

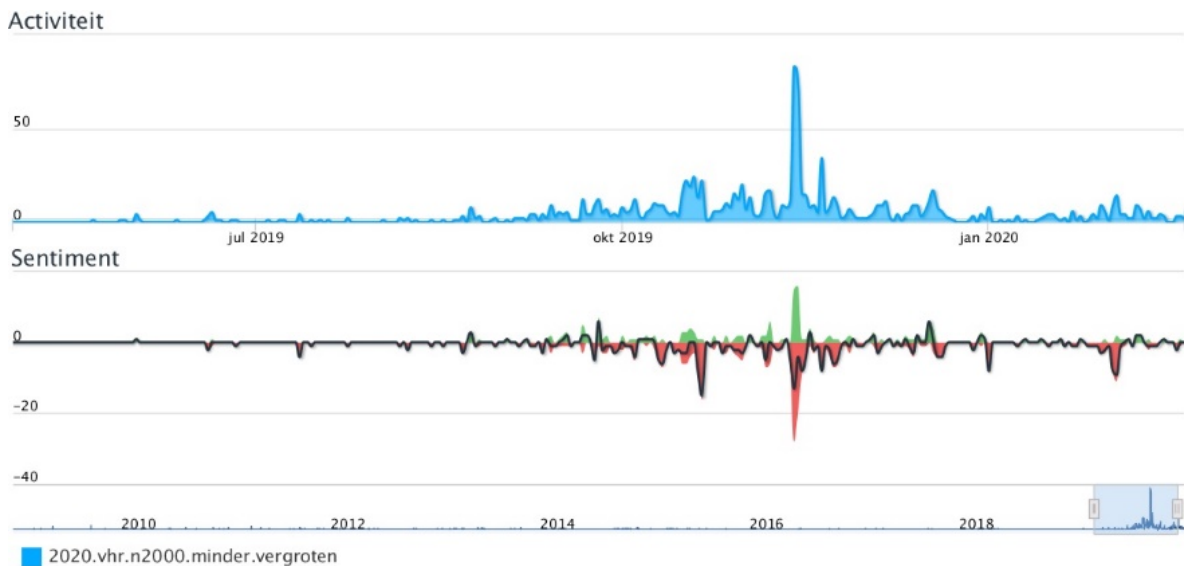
4.2.2 Rek in de Vogel- en Habitatrichtlijn

Naar aanleiding van het discours ‘Rek in de VHR’ is op sociale media gezocht met zoektermen gerelateerd aan Natura 2000 en minder, vergroten of herindelen.¹⁴ Dit leverde 1.162 berichten op, op 459 websites, van 572 auteurs.

---

¹⁴ Gebruikte query en bronnen in Coosto (N2000 OR natura2000 OR "natura 2000" OR "Natura 2000") (minder OR schrappen OR samenvoegen OR herindelen OR vergroten) (stikstof*) -rt, ook in combinatie met (robuust*) of (kwetsbare OR kwetsbaar) (src:twitter,facebook,linkedin,youtube,instagram,pinterest,review,forum,blog)

Figuur 4.4 Pieken en sentimenten in de zoekopdracht naar trefwoorden gerelateerd aan minder, vergroten of herindeling van Natura 2000-gebieden.

Pieken in de tijd

Op 13 en 14 november 2019, als het kabinet plannen presenteert om op korte termijn de stikstofcrisis op te lossen, vinden we de meeste berichten (resp. 83 en 74). In deze kamerbrief geeft het kabinet o.a. aan te willen onderzoeken of de beschermde status van kleine en zwakke Natura 2000-gebieden moet worden herzien en herbegrenzen of vergroten van Natura 2000-gebieden te overwegen (LNV, 2019c). Er is een veel lagere piek op 19 oktober 2019, n.a.v. uitspraken van hoogleraar Rabbinge (lid van de commissie Remkes), die meent dat het aantal natuurgebieden minder kan. En een lagere piek op 20 november 2019 als het Landbouw Collectief in Den Haag een plan presenteert om de stikstofcrisis aan te pakken. De berichten maken vooral melding van dit plan.

Belangrijke onderwerpen en de betekenis van natuur

Het belangrijkste onderwerp is de wenselijkheid van meer of minder natuur in Nederland en de waarde van de Natura 2000-status daarbij. Zowel natuurbelang als andere belangen (landbouw, bouw, verkeer) zijn onderwerpen die terugkomen in de argumenten. Bijvoorbeeld: *"Herindeling van natuurgebieden is nodig t.b.v. de economie"* en: *"Als elders betere natuur gehaald kan worden per saldo, dan is dat geen taboe. Verbeteren, verbinden, versterken."* Robuuste natuur wordt door zowel voor- als tegenstanders van het discours als argument gebruikt, bijvoorbeeld grotere gebieden en/of herbegrenzen ten behoeve van robuuste natuur is voor de een wel en voor de ander geen taboe. De juridische haalbaarheid van het inperken van Natura 2000-gebieden is ook een onderwerp in de gevonden berichten. Sommige berichten bespreken mogelijkheden om het aantal Natura 2000-gebieden terug te draaien, omdat er fouten zijn gemaakt bij de aanwijzing van gebieden.

Wat zijn de verhalen van de 'voorstanders' van het discours?

Voorstanders vinden vaak dat er te veel Natura 2000-gebieden zijn aangewezen. Zij willen minder Natura 2000-gebieden. De mate waarin varieert van alle gebieden tot het schrappen van gebieden kleiner dan 2 ha. Ze vergelijken Nederland met buurlanden die relatief minder Natura 2000-gebieden hebben. Ze leggen soms ook een link met de Europese Unie, bijvoorbeeld: *"Als Nederland uit de EU zou zijn, waren de hele [stikstofcrisis] en de PFAS in een oogwenk opgelost. PFAS-norm omhoog en [Natura2000] gebieden [schrappen] en karren maar."* Een ander bericht: *"De werkelijke oplossing is het bestemmingsplan van de snipper 'natuur'gebiedjes te veranderen en deze niet meer als EU [Natura2000] gebied te bestempelen. Dan kan men een paar grote natuurgebieden behouden en met aangepaste waardes alles gewoon door laten gaan zoals het is."* Niet alle voorstanders van 'Rek in de VHR' zijn voor minder (Natura 2000-)natuur. Soms zijn ze voor grotere gebieden en/of het samenvoegen van gebieden (wat ook aanpassing van gebiedsaanwijzingen vraagt), met als doel een betere en robuustere natuur, opdat de (Europese) natuurdoelen beter gehaald kunnen worden: *"Dat '[samenvoegen]' van kleinere [Natura 2000] gebieden steun ik. Maar dat 'opgeven' van [Natura 2000]*

gebieden of versoepelen van regels ten KOSTE van #natuur absoluut niet!" Minder natuur is geen oplossing: "Natuur help je door het te laten staan, niet door het weg te halen."

Beeld van de omvang van het discours in de zoekopdracht

Het aantal berichten van voorstanders van minder natuur is iets groter dan het aantal berichten van tegenstanders van minder natuur (resp. 25 en 19%). Ongeveer 3% van alle berichten gaat expliciet over robuuste natuur.

Tegengeluiden en andere onderwerpen

Tegenstanders van het discours willen meer ruimte voor natuur en/of bestaande natuur behouden, niet alleen Natura 2000-natuur, maar alle natuur en menen dat het aanpassen van Natura 2000-gebieden bij de Europese Commissie geen kans maakt. Zij signaleren bijvoorbeeld dat Natura 2000-gebieden schrappen juridisch onmogelijk is en dat dat een "kansloze missie is bij de Europese commissie".

Andere onderwerpen in deze zoekopdracht gaan over het nut en effect van maatregelen in de landbouw, zoals opkoop en verplaatsing van agrarische bedrijven, emissie-reducerende maatregelen in stallen, minder eiwit in het voer etc. Ook gaan, maar veel minder, berichten over de luchtvaart-, verkeer- en bouwsector. Men vindt het onterecht dat deze sectoren moeten bijdragen aan het terugdringen van de stikstofuitstoot, terwijl ze maar een klein aandeel hebben in de uitstoot. Berichten gaan ook over de (on)juiste cijfers van RIVM over stikstof. De situatie in Nederland wordt vergeleken met Duitsland of België. Deze landen hebben veel minder Natura 2000-gebieden en hanteren hogere normen qua stikstof en andere meetmethoden.

4.2.3 Economische ontwikkeling voorop

4.2.3.1 Nederland op slot

Een zoekopdracht in het kader van het discours 'Economische ontwikkeling voorop', naar 'Nederland op slot'¹⁵, leverde 458 berichten op, op 355 websites, van 315 auteurs. De meeste berichten zijn geplaatst op Twitter. Berichten zijn vooral afkomstig van nieuwsnl.org, en facebookpagina's van nieuwssites zoals *Telegraaf*, *Nu.nl*, *RTL* en de facebookpagina van Geert Wilders.

Figuur 4.5 Pieken en sentimenten in de zoekopdracht naar trefwoorden gerelateerd aan Nederland op slot.

¹⁵ Gebruikte query en bronnen in Coosto (stikstof*) ("Nederland op slot" OR "Nederland op slot") -rt (src:twitter,facebook,linkedin,youtube,instagram,pinterest,review,forum,blog)

Pieken in de tijd

Op 13 november 2019 zijn er 32 berichten n.a.v. een uitspraak van Rutte dat hij het verlagen van de maximumsnelheid een rotmaatregel vindt, maar dat dit nodig is om Nederland niet op slot te zetten.

Op 1 en 2 november 2019 zien we 51 berichten n.a.v. een persconferentie van Rutte over de stikstofcrisis, waarin hij zegt: *"We kunnen ons niet veroorloven dat Nederland op slot gaat."*

Op 29 en 30 oktober 2019 zijn er 45 berichten n.a.v. het protest van de boeren en de bouw op 30 oktober tegen het PFAS- en stikstofbeleid.

Belangrijke onderwerpen en de betekenis van natuur

Nederland op slot heeft in de berichten voornamelijk een economische betekenis. Veel van de berichten gaan over de vraag wie de stikstofcrisis en de effecten op de economie veroorzaakt heeft en of dat erg is; vaak wordt dat besproken in termen van 'schuld': wiens schuld is het dat Nederland op slot zit? Het kabinet, Rutte en 'stikstofregels' worden vaak genoemd als oorzaak van de stikstofcrisis en het effect op economische ontwikkeling. Een voorbeeld rond het bouwprotest van 30 oktober: *"Nee, niet die regels, die waren helder; kabinetten Rutte 2 en 3 waren gewaarschuwd. Hoe slecht die regeringen ermee om gingen, dat zorgt nu voor ellende."* Of: *"En tijdens welk kabinet is de sjoemelwet #PAS ingevoerd? Tijdens welke kabinetten is er driftig verder gesjoemeld met [#stikstof]-uitstoot op de pof? En onder welke @MinPres is er een jaar na de uitspraak van het Europese Hof van Justitie en 5 mnd na die van de RvS nog geen beleid?"* Iemand die het daar niet mee eens is: *"Het [stikstofbeleid] zorgt er niet voor dat [Nederland op slot] zit, zoals @Nieuwsuur net weer beweerde, maar de te grote uitstoot van [#stikstof]."* Europese richtlijnen worden slechts her en der als schuldige aangewezen: door EU-richtlijnen zit Nederland op slot; of 'het is een door de EU verzonnen probleem'. Volgens enkelen stelt de EU helemaal geen stikstofnorm. Natuur wordt door sommigen ook als schuldige aangewezen voor het feit dat Nederland op slot zit: *"@carolaschouten hierbij even wat info voor u. Ik neem aan dat dit kan bijdragen aan een weloverwogen keus die u moet maken. Is het beschermen van de niet-inheemse orchidee dusdanig de moeite waard om heel [Nederland op slot] te zetten? [#stikstof]."* Anderen vinden dat natuur 'eindelijk' recht worden gedaan: *"Een geweldige overwinning voor bescherming van natuur en milieu!"* (n.a.v. het Volkskrant-interview met Vollenbroek). Of: *"Het negeren van de [stikstofregels] ... #kopinhetzand #negeren Recht op schone lucht, schoon water, schone bodem."*

Wat zijn de verhalen van de 'voorstanders' van het discours?

Voorstanders geven vooral aan dat zij het erg vinden dat Nederland op slot gaat. Vooral het bouwprotest op 30 oktober levert veel berichten op waarin mensen aangeven dat Nederland door de uitspraak van RvS op slot wordt gezet. Veel berichtgevers vinden dat Rutte en het kabinet de crisis veroorzaakt hebben. Rutte wordt uitgemaakt voor leugenaar, omdat hij in een persconferentie gezegd heeft dat hij wil voorkomen dat Nederland op slot gaat. Mensen zijn boos: *"Door jullie schuld zit ons land al op slot. Al weken."* Het kabinet/Rutte had dit kunnen weten, maar heeft zaken voor zich uitgeschoven. Vooral de bouwsector ziet het kabinet en Rutte als schuldigen. Minder berichten gaan over de geloofwaardigheid van Rutte wat betreft de genomen maatregelen.

Beeld van de omvang van het discours in de zoekopdracht

Op basis van de analyse van de berichten rondom de piekdata is de inschatting dat meer dan 50% van deze berichten vindt dat Nederland op slot zit door de crisis.

Tegengeluiden en andere onderwerpen

Er zijn weinig berichten van mensen die vinden dat Nederland niet op slot zit. Er zijn wel mensen die het niet erg vinden dat Nederland op slot zit. Ook zij vinden overigens, net als de mensen die dat wel erg vinden, vaak dat het stikstofbeleid van het kabinet/Rutte oorzaak is van Nederland op slot. Aanpalende discussies gaan over een inconsequente overheid, bijvoorbeeld n.a.v. het wel goedkeuren van autoraces in N2000-gebied in Zandvoort, bijvoorbeeld: *"Dus, dezelfde #rechtters die heel #bouwend en #agrarisich [Nederland op slot] zetten, omdat hun bedrijven #milieuvervuilend zouden zijn, keuren #autoraces in #Natura2000-gebied goed? #Zandvoort [#stikstof] @decees1."* Sommige berichten relateren de stikstofproblematiek aan immigratie en asielzoekers. Het gaat vaak om berichten waarin wordt besproken dat boerengrond wordt omgezet in woningbouw en dat deze woningen zijn nodig voor asielzoekers.

4.2.3.2 Economische ontwikkeling voorop: sectoren (luchtvaart, industrie etc.)

Een tweede zoekopdracht n.a.v. het discours 'Economische ontwikkeling voorop' naar sectoren, zoals luchtvaart, industrie en zoektermen gerelateerd aan 'op gang brengen' en 'stilliggen'¹⁶, leverde 1256 berichten op, op 575 websites, van 604 auteurs.

Figuur 4.6 Pieken en sentimenten in de zoekopdracht naar trefwoorden gerelateerd aan economische sectoren.

Pieken in de tijd

Op 30 oktober 2019, als de bouwsector in Den Haag demonstreert in verband met de stikstofproblematiek en PFAS, zien we de grootste piek (54 berichten). In de meeste berichten wordt gezegd dat de bouwers NU actie willen vanuit de politiek. Verder zijn er nog drie andere pieken. Zo is er op 4 oktober 2019 een piek (33 berichten) als reactie op de kabinetsreactie op het eerste advies van de commissie-Remkes. De berichten zijn voornamelijk doorgestuurde nieuwsberichten en enkele negatief gestemde reacties vanuit zowel de boeren als de bouwsector. Op 13 november 2019 is er een piek (35 berichten) naar aanleiding van de presentatie van kabinetsmaatregelen, o.a. de verlaging van de maximumsnelheid op snelwegen, herstel van natuur en een noodwet om de bouw weer op gang te helpen. Op 18 december 2019 is er een piek (35 berichten) naar aanleiding van protestacties van boeren en bouwsector, de dag nadat de Eerste Kamer instemde met de (stikstof)spoedwet.

Belangrijke onderwerpen en de betekenis van natuur

Waar het in de zoekopdracht naar 'Nederland op slot' in de berichten veel ging over de schuldvraag, is hier de vergunningverlening in het kader van stikstof, maar ook PFAS, een belangrijk onderwerp. Ook in deze zoekopdracht is het een belangrijk thema dat vergunningverlening en bouw- en infraprojecten stilliggen. 'Natuur' komt in de berichten met name voor in relatie tot vergunningverlening. In oktober 2019 zijn er veel berichten dat de vergunningverlening bij provincies weer op gang komt en dat moet worden aangetoond dat nieuwe activiteiten (nabij natuurgebieden) niet leiden tot (meer) stikstofdepositie in de natuur(gebieden). Natuurherstel is voorwaarde om nieuwe activiteiten, zoals de bouw, weer op gang te brengen. Veel berichten gaan over het vinden van een balans tussen natuur en economie. Er zijn ook berichten waarin staat dat natuur goed is, maar dat Nederland er niet voor op slot moet gaan.

¹⁶ Gebruikte query en bronnen in Coosto (stikstof OR stikstof*) (bouw OR vastgoed OR luchtvaart OR industrie OR ondernemers OR "economische sectoren" OR "Economische sectoren" OR "economische sector" OR "Economische sector" OR economie OR vergunning*) ("op gang" OR "Op gang" OR "stil leggen" OR "Stil leggen" OR vertragen OR "stil liggen" OR "Stil liggen" OR "stil ligt" OR "Stil ligt" OR vertraging) -rt (src:twitter,facebook,linkedin,youtube,instagram,pinterest,review,forum,blog)

Wat zijn de verhalen van de 'voorstanders' van het discours?

Belangrijkste voorstanders zijn de vertegenwoordigers van de bouw- en infrasector. Zij vinden het vooral belangrijk om de vergunningverlening zo snel mogelijk weer op gang te krijgen, zodat de sector en economie niet stil komen te liggen: er moet nu iets gebeuren. De maatregelen die het kabinet treft, gaan niet snel genoeg: 'Nederland zit al maanden op slot'. Volgens de bouw- en infrasector kost het veel tijd om nieuwe plannen door de Eerste en Tweede Kamer te loodsen en zullen veel, vooral kleinere, bedrijven failliet gaan. De maatregelen zoals snelheidsverlaging, salderen of drempelwaarde worden gezien als eerste stap, maar structurele oplossingen om een einde te maken aan de grote onzekerheid zijn snel nodig. Als er snel een drempelwaarde voor stikstofdepositie komt, kan het vergunningsproces voor veel (kleine) activiteiten weer in gang worden gezet. Er zijn ook reacties tussen de berichten te vinden die het vreemd of onterecht vinden dat de grote industrie en bijvoorbeeld de luchtvaart gewoon door kunnen gaan, maar dat de woningbouw en onderhoud aan dijken wel stilliggen.

Beeld van de omvang van het discours in de zoekopdracht

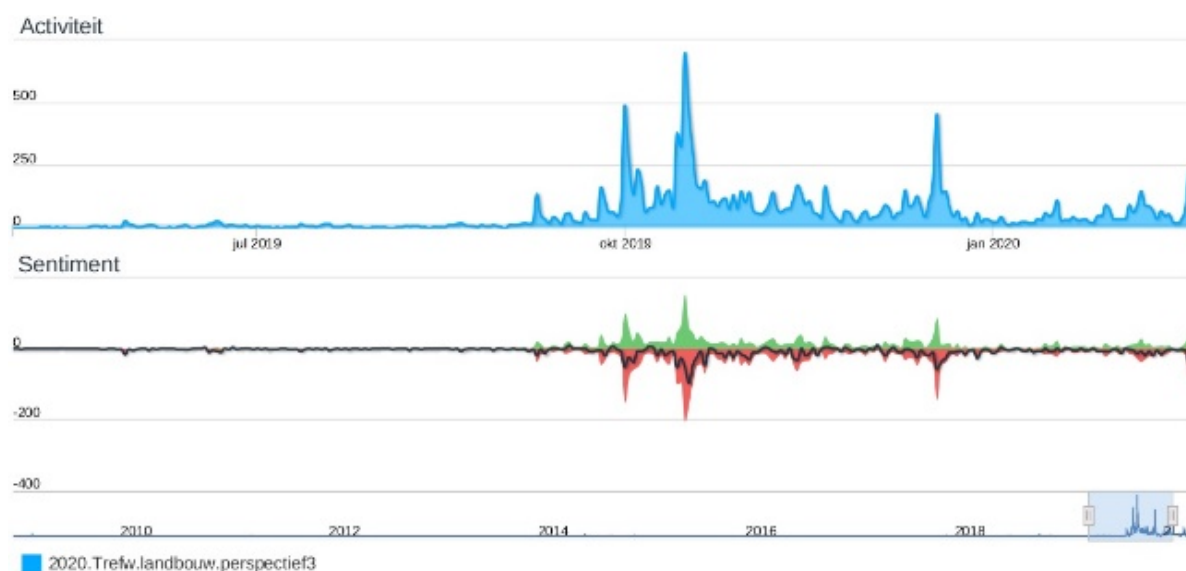
De zoekopdracht levert vrij veel nieuwsberichten op die vaak meerdere standpunten belichten en dus niet te labelen zijn als voor of tegen. De voorstanders van het discours zijn vooral de bouw- en infrasector en van de geanalyseerde berichten is 50% voorstander.

Tegengeluiden en andere onderwerpen

Met name op het PFAS-beleid zijn ondernemers zeer kritisch: "Met het nieuwe beleid gebeurt er feitelijk niks tot 1 december en wat daarna gebeurt, is ook nog onduidelijk." Voor grondverzet en baggeraars biedt het beleid geen soelaas op korte termijn. Er zijn daarnaast berichten die gaan over beleggen en analyses van ontwikkelingen in relatie tot beleggen, die niet over de stikstofproblematiek gaan. Ook zijn er berichten die gaan over het klimaat en niet over de stikstofproblematiek. Bijvoorbeeld "Woningzoekenden hebben het ook zwaar, omdat veel woningbouwprojecten [stil liggen] vanwege #klimaatwaanzin."

4.2.4 Perspectief voor de landbouw

Een zoekopdracht n.a.v. het discours 'perspectief voor de landbouw', met trefwoorden gerelateerd aan landbouw en ruimte, experimenteren, landbouwgrond en in- en export¹⁷ levert 15.400 berichten op, op 4437 websites, van 5327 auteurs.

Figuur 4.7 Pieken en sentimenten in de zoekopdracht naar trefwoorden gerelateerd aan perspectief voor de landbouw.

¹⁷ Gebruikte query en bronnen in Coosto stikstof* (landbouw* OR agrarisch* OR boer* OR melkvee*) (*perspectief OR innovatie OR toekomst* OR technisch* OR technologisch* OR experimenteeruimte OR "latente ruimte" OR "Latente ruimte" OR voedsel* OR rechten OR vergun* OR efficiënt OR eigendom* OR "Vruchtbare landbouwgrond" OR "vruchtbare landbouwgrond" OR beweiden OR veevoer OR *mest* OR uitkopen OR *import* OR *export* OR uitkoop*) -rt (src:twitter,facebook,linkedin,youtube,instagram,pinterest,review,forum,blog)

Pieken in de tijd

De grootste piek is op 16 oktober 2019; samen met de berichten op 14, 15, 17 en 18 oktober vinden we 128 berichten. Dit hangt samen met de protesten van de boeren bij provinciehuizen. Andere pieken zijn op 1 oktober (de dag van een boerenprotest), 18 december (spoedwet) en begin februari 2020 (rond kabinetsmaatregelen en boerenprotest).

Belangrijke onderwerpen en de betekenis van natuur

Belangrijke onderwerpen in deze zoektopdracht zijn import/export, platteland, andere sectoren, rechten en eigendommen. Veel berichten bespreken zaken die erover gaan dat de maatregelen de landbouw in Nederland benadelen: rechten en eigendommen worden afgenomen; de landbouw wordt meer gekort dan andere sectoren. Boeren voelen zich negatief bejegend, terwijl ze van grote waarde zijn voor Nederland, zowel qua voedselproductie, economie als platteland. De betekenis van natuur komt niet heel prominent naar voren in deze zoekopdracht. Wel komt de waarde van boeren voor het platteland naar voren: wanneer de landbouw krimpt, raakt het platteland vol met bouwprojecten en windmolens.

Wat zijn de verhalen van de 'voorstanders' van het discours?

De voorstanders van 'Perspectief voor de landbouw' berichten over de waarde van de landbouw en verdedigen het landbouwbelang. Bijvoorbeeld: boeren zorgen voor goede, gezonde en eerlijke voedselproductie. Daarom moeten we de boeren met rust laten. De media geven volgens deze berichten geen eerlijk beeld: *"Waarom steeds negatief, terwijl de duizenden [boeren] juist ook voor jou gezonde en veilige [voedsel] zorgen? [Boeren] krijgen de volle laag, terwijl gezond [voedsel] een eerste levensbehoefte is. Er zou geld vrij gemaakt moeten worden om de [boeren] te helpen hun bedrijven te verduurzamen."* Andere sectoren moeten ook bijdragen, Schiphol wordt daarbij genoemd, maar ook de industrie, zoals Tata Steel. En niet boeren, maar verkeer en industrie zijn de grootste uitstoters van schadelijke stikstof.

Begin februari 2020 zijn er berichten met verontwaardiging dat boeren worden uitgekocht en dat de vrijkomende ruimte naar de bouw en andere sectoren zal gaan, zoals naar zonnepanelen vol met zonnepanelen. Of berichten dat de overheid de agrarische grond goedkoop gaat opkopen, om vervolgens winst te maken door de grond als bouwgrond door te verkopen. Men vindt dat rechten en eigendommen worden afgenomen: *"Voortbestaan van het [boerenbedrijf] staat op de spel, bedrijf waar 24/7 met hart en ziel wordt gewerkt en aan alle steeds wisselende regels moet worden voldaan. Een keer is het genoeg. Respecteer de vergunningen die boeren hebben, daarbinnen nemen ze maatregelen om stikstof uitstoot omlaag te brengen of hergebruiken."* Hieronder valt ook de discussie over de latente ruimte: als latente ruimte wordt gegeven aan andere sectoren, dan lost het in termen van stikstof niks op. 'Minder boeren' draagt daarnaast niet bij aan een mooi platteland. Het is ook oneerlijk: *"[Latente ruimte] afnemen van [boeren] die wel netjes een [vergunning] hebben ten behoeve van projecten die verzaakt hebben om een [vergunning] aan te vragen blijft de omgekeerde wereld"*. En: *"Overheid gaat de grond goedkoop aankopen en winst maken door duur door te verkopen als bouwgrond."* Krimp van de landbouw draagt ook niet bij aan de economie. Als boeren hier moeten vertrekken, neemt de import van landbouwproducten uit landen toe die niet op het klimaat letten en waar de milieuregels slechter zijn. Hier krimp betekent elders meer (milieuonvriendelijke) groei, bijvoorbeeld verplaatsing van megastallen naar het buitenland: *"Het is een zekerheid dat deze productie in andere delen van de wereld minder milieu- en diervriendelijke zal zijn dan in Nederland. Dus laten we de [agrarische] productie in Nederland houden en onze [technologische] kennis gebruiken om de [stikstof-]uitstoot te beperken."* Daarbij vinden voorstanders dat Nederland belachelijke, niet-realistische stikstofnormen hanteert: *"0,05 mol [stikstof] per hectaren in NL, in Duitsland is dat 7 mol dus 140x zo hoog. Er is dus geen [stikstofprobleem] maar een administratief probleem!"*

Beeld van de omvang van het discours in de zoekopdracht

In totaal zijn bij deze zoekopdracht 218 berichten bij de piekdata gecategoriseerd als 'pro-landbouw voorop' (34%), tegen landbouw voorop (23%) en overig (neutraal, onduidelijk of anders).

Tegengeluiden en andere onderwerpen

Er zijn in deze zoekopdracht ook pleidooien voor omvorming van de landbouw. Landbouw zoals die nu is, is slecht voor het milieu. Het roer moet om ten behoeve van biodiversiteitsverlies en dierenwelzijn. Negatieve kanten van het landbouwsysteem worden benoemd, zoals stuk gereden wegen, of dat je ziek wordt van stikstof en fijnstof. En daarbij krijgen boeren ook nog eens subsidie. Er zijn berichten die vinden dat verminderen van de veestapel nodig is. Nederland produceert een veelvoud van wat we in Nederland nodig hebben. Veel producten worden weggegooid na de houdbaarheidsdatum, afbouw van de veestapel is de beste optie. De agrarische sector, slechts 4% van de Nederlandse economie, heeft een groot aandeel in de stikstofuitstoot, terwijl 80% naar de export gaat. Het probleem is: *"1000 koeien eten voer uit Brazilië en schijten hier, dat is het probleem. Als je stopt met export is het probleem meteen opgelost."* Ook leidt export volgens sommigen tot oneerlijke concurrentie in zuidelijke landen, waardoor kleine boeren daar geen bestaansrecht hebben. Er gaan stemmen op voor kringlooplandbouw.

Andere berichten geven aan dat boeren onderdeel zijn van een groter systeem, waarin anderen (ook) een verantwoordelijkheid hebben. *"Het systeem wordt in stand gehouden door andere zaken, zoals de consumptie, de consument, maar ook kapitaalstromen, de rol van banken in de schaalvergroting van de landbouw. Als consument moet je gewoon niet meer voor ook nog eens dik makende kiloknallers gaan of veel te goedkope aanbiedingen."*

Mensen zijn daarnaast boos op het agressieve gedrag van sommige boeren tijdens de protesten. Mensen vinden bijvoorbeeld dat het inrammen van de deur tijdens de boerenprotesten bij de provincie Groningen in oktober, te ver gaat. Maar er zijn ook mensen die vinden dat het wel meevalt.

4.2.5 Kansen voor natuurinclusieve landbouw

Een zoekopdracht met trefwoorden gerelateerd aan natuurinclusieve kringlooplandbouw en extensivering en verduurzaming van landbouw levert 2.630 berichten op, op 1.306 websites van 1.435 auteurs.¹⁸ Twitter wordt veruit het meest gebruikt. Daarna verschillende blogs en daarna Facebook.

Figuur 4.8 Pieken en sentimenten in de zoekopdracht naar trefwoorden gerelateerd aan kansen voor natuurinclusieve landbouw.

¹⁸ Trefwoorden (stikstof*) (kringlooplandbouw OR extensivering OR milieuvriendelijke OR "milieu vriendelijke" OR natuurinclusieve OR "natuur inclusieve" OR natuurinclusief OR "natuur inclusief" OR verduurzaming OR duurzame OR extensiveren) (*landbouw OR *veehouderij OR *veehouders) -rt

---

Pieken in de tijd

Op 19 februari 2020, als de kabinetsbrief 'Voortgang stikstofproblematiek: maatregelen natuur' uitkomt en ook het boerenprotest van Farmers Defense Force in Den Haag plaatsvindt, zien we de meeste berichten. Daarnaast zijn er verschillende kleinere pieken te zien, bijvoorbeeld rond dagen van boerenprotesten, als adviezen van de commissie Remkes uitkomen en rond dagen dat het kabinet nieuwe maatregelen bekendmaakt m.b.t. de aanpak stikstofproblematiek.

Belangrijke onderwerpen en welke betekenis krijgt natuur?

Belangrijke onderwerpen zijn krimp van de veestapel, de D66-uitspraak over halvering van de veestapel, het advies van de commissie Remkes, de boerenprotesten, discussies over wel of niet omvormen van de landbouw, de voor- en nadelen daarvan, de vraag of omvormen van de landbouw goed is voor boeren of juist niet en wat er nodig is voor omvorming van de landbouw (bijvoorbeeld over de rol van de consument).

Het concept kringlooplandbouw is nog niet altijd duidelijk voor iedereen. Er is discussie over de schaal waarop de kringlopen gesloten moeten worden of over haalbare percentages van nutriënten die in de keten behouden kunnen worden. Er speelt ook een discussie over alternatief veevoer met grondstoffen die niet voor menselijke consumptie geschikt zijn dat zou kunnen bijdragen aan de stikstofreductie. Verder is er veel discussie over of krimp van de veestapel nodig is om kringlooplandbouw te kunnen realiseren of andersom: of kringlooplandbouw een alternatief is voor krimp: *"Minder boeren kan nooit het doel zijn. Laten we boeren helpen omvormen. We hebben ze hard nodig. #Remkes [#stikstof] [#kringlooplandbouw] [#natuurinclusief]"; 'Geld voor transitie naar [kringlooplandbouw], niet uitkopen, tenzij de boer echt graag wilt. Uitkopen is een aanslag op de sociale cohesie van het platteland. @minlnv [#stikstof] #braindrain kennis van #boeren."* Tegenover: we moeten investeren in boeren *"zodat zij de omslag kunnen maken naar natuurvriendelijke [kringlooplandbouw] en daarbij met minder dieren een goede boterham verdienen".*

Natuur is een waarde die voordeel zou hebben van een omslag in de landbouw. Bijvoorbeeld *"Beter investeren ze nu in [duurzame] biologische [landbouw], waarbij de natuur ook de ruimte krijgt door middel van kruidenrijke graslanden en bloemenranden voor insecten. In plaats van al dat pesticidengebruik."* Daarbij gaat het overigens niet alleen om natuur maar ook *"... beter voor dier en milieu"*. Boeren natuur komt beperkt, maar wel af en toe voor: *"wij zijn toppers hier van de [kringlooplandbouw]. Wij zetten meer [stikstof] om dan we produceren. Wij geven het landschap kleur. Wij dragen zorgen voor de weidevogels. Wie moet dat doen als wij er niet meer zijn!"* Ook zijn er mensen die denken dat er bedreigingen zijn voor boeren natuur waarbij natuurinclusieve landbouw ook vast niet gaat helpen: *"Mag ik even hard lachen? Vogelbescherming gelooft in sprookjes. Zolang weidevogels niet beschermd hoeven te worden tegen vossen, marters, wilde katten, kraaien en roofvogels helpt [natuurinclusieve] [landbouw] ook niet..."*

Wat zijn de verhalen van de 'voorstanders' van het discours?

Kringlooplandbouw en natuurinclusief worden aangedragen als (een van de) oplossingen voor de stikstofproblematiek: *"Nu er een alternatief ligt voor de huidige intensieve [veehouderij], namelijk [#kringlooplandbouw], wil D66 boeren financieel helpen om over te stappen of ermee te stoppen. We hebben te lang op de pof van moeder natuur geleefd."* Het is niet of/of, maar voor de boer en voor de natuur: *"Het lijkt er op dat je in deze polarisatie moet kiezen 'voor' of 'tegen' de #boer, 'voor' of 'tegen' duurzaamheid en #natuur. Ik kies v [duurzame] [#Landbouw] en goed leven voor boer 'en' natuur!"* Voorstanders willen een omslag naar natuurvriendelijke kringlooplandbouw. Tijdens het boerenprotest van FDF op 19 februari 2020 in Den Haag: *"Dit land wordt al een halfjaar gegijzeld door radicale boeren. Schouten, laat je niet afleiden! Kom in actie voor [duurzame] [landbouw], minder [stikstofuitstoot] en meer ruimte voor de natuur. Teken nu! #laatjenietafleiden #boerenprotest <https://t.co/NxRUBELm9r> via @de_goede_zaak."*

Beeld van de omvang van het discours in de zoekopdracht

De inschatting is dat iets meer dan 50% van de berichten voorstander is van het discours.

Tegengeluiden en andere onderwerpen

Tegenstanders zien kringlooplandbouw of natuurinclusieve landbouw niet als oplossing. Ze vinden krimp van de veestapel geen oplossing voor het probleem en de nuance is zoek; ze zien de discussie dat de landbouw moet omvormen als tegenstand tegen boeren. Het stikstofprobleem ligt volgens veel berichten niet (alleen) aan de boeren, het hele landbouwsysteem zou moeten veranderen, boeren zitten klem. Het kabinet is niet duidelijk en maakt geen keuzes, met veel onzekerheid voor de boeren als gevolg; regels veranderen veel te snel voor boeren. Zo worden ze afgestraft op langetermijn-investeringen. Verder zijn er veel aanpalende discussies, bijvoorbeeld berichten waarin wordt betoogd dat er helemaal geen stikstofprobleem is, maar een boekhoudkundig probleem en berichten waarin wordt aangegeven dat de schuld van de stikstofproblematiek ligt bij andere sectoren, bijvoorbeeld de luchtvaart.

4.2.6 Er is geen stikstofprobleem

De zoekopdracht met trefwoorden¹⁹ als waan, leugen, hysterie en bijvoorbeeld complot, leverde 9.665 berichten op, op 3.468 websites van 3.824 auteurs. Twitter en Facebook zijn de belangrijkste bronnen, met respectievelijk ongeveer 60 en 30% van de berichten.

Figuur 4.9 Pieken en sentimenten in de zoekopdracht naar trefwoorden gerelateerd aan er is geen stikstofprobleem.

Pieken in de tijd

De meeste berichten (1.287) vinden we tussen 13 en 16 november, bij de presentatie van kabinetsplannen. Begin oktober zijn er 867 berichten, rond 16 oktober nog eens 837. Kleinere pieken zijn er op 18 december en 19 februari (kabinetsbrief 'Voortgang stikstofproblematiek: maatregelen natuur'). De inhoud van de berichten is tijdens de pieken, net als op andere momenten, divers.

Belangrijke onderwerpen en de betekenis van natuur

Veel berichten (61%) gebruiken de termen waanzin, leugen, hysterie, paniek en vaak door elkaar. In 6% van de berichten gaat het over 'van de ene paniek naar de andere hollen'. Er zijn uit de berichten twee soorten leugens te achterhalen die besproken worden. De eerste: Het is een leugen dat de boeren de meeste stikstof uitstoten, want boven steden en industrie hangt meer stikstof en stikstofwaardes zijn in het buitenland veel hoger. De stikstofproblematiek is gebaseerd op aannames; er zit een enorme foutmarge in de metingen en de norm is te laag; het zijn gesubsidieerde, niet onafhankelijke wetenschappers. En/of de tweede leugen: de stikstofproblematiek is een leugen, omdat

¹⁹ stikstof* (waan* OR milieuactivist* OR klimaatzever* OR opgedrongen OR leugen* OR paniek* OR hysterie OR krankzinnig* OR complot OR voorwendsel OR "verborgen agenda" OR "Verborgen agenda") -rt (src:twitter,facebook,linkedin,youtube,instagram,pinterest,review,forum,blog)

---

er niets mis is met stikstof: "Vier vijfde van onze atmosfeer bestaat uit stikstof, dus waar hebben ze het over. Zonder stikstof is geen leven mogelijk."

Het beeld van natuur varieert van er is geen natuur in Nederland, Nederland is een park, tot: moeten we wel [stikstofarme] natuur willen? Het gaat om pseudo, minuscule, waardeloze Natura 2000-gebiedjes en dat stelt op wereldschaal niets voor. "Nep natuur die totaal niet natuurlijk is voor Nederland. Verschralen?? [...] terwijl Nederland ooit een prachtig land was met heel veel bomen en zeer rijke grond. Lees 'Holland' oftewel houtland." Soms ook: natuur is belangrijk, maar het mag niet ten koste van 'alles en iedereen' gaan. "Het dichtstbevolkte land van Europa plat leggen omdat wat [stikstof] de dopheide bedreigt, is raar [...]. Laten we van Nederland een Manhattan aan de Noordzee maken. Daar kunnen bedrijven en boeren mooie dingen doen. Een paar groene gebieden worden mooie parken waar iedereen fijn kan creëren. De hijgerige [paniek] over een paar vierkante meter natuur laten we fijn achter ons." Er wordt in berichten ook gewezen op het aanpassingsvermogen van natuur, en in dat verband ook op de 'stikstofkringloop' en brandnetels: "Moeder Aarde past gewoon haar vegetatie aan. [...] Ingrijpen verstoort juist de stikstofkringloop. Dat er geen oerbos is, is omdat we zo dichtbevolkt zijn." "De aarde houdt al miljoenen jaren de [stikstofkringloop] in stand. Als er sprake is van een verhoging van reactief [stikstof] in een gebied past moeder natuur haar vegetatie aan om deze toename te kunnen verwerken. En daar ligt de basis van de actuele idioterie." En: "De natuur bloeit overigens nog steeds prima met een prachtige biodiversiteit. Brandnetels en braambosjes bloeiden al sinds de aarde bestond en zijn niet toegenomen."

Wat zijn de verhalen van de 'voorstanders' van het discours?

Voorstanders benoemen leugens en zien vaak een complot in de stikstofproblematiek. Onder het mom van de stikstofcrisis worden eigenlijk andere doelen nagestreefd, zoals het inkrimpen van de boerenstand, globalisering of om 'ideologisch gedachtegoed in maatregelen omzetten'. Het zou de overheid ook gaan om afleiding: van werkelijke problemen als immigratie of een financiële crisis. Het doel is eigenlijk grond van boeren af te pakken, om huizen voor immigranten te kunnen bouwen of ten behoeve van zonneparken en windmolens: "... denk ik niet dat het de politici werkelijk om de natuur gaat ... Ik denk dat de agenda hierachter heel anders is; de boeren moeten het land uit. De stikstofcrisis is enkel een middel om het doel te bereiken. Maar waarom? Huizen, natuur en windmolens/zonnepanelen. Iedereen moet in de efficiënte stad wonen zodat de transitie van de provincie kan beginnen." Ook grondconcurrentie met natuurbeheerders wordt genoemd: "zonder [stikstof]uitstoot door menselijk toedoen zou heide nog steeds te veel stikstof uit de lucht halen. Heide moet je af en toe plaggen, maar daar hebben onze postcodeloterijclubs geen zin in dat kost geld! Liever besteden ze hun postcodeloterij geld om de economie om zeep te helpen en de grondprijs te laten dalen. Kunnen ze nog meer grond kopen om vervolgens te verwaarlozen!"

Ook wordt de overheid van financiële motieven beticht: de overheid wil burgers geld uit de zak kloppen of grond- en woningbouwprijzen hoog houden. Met name Rutte zou het grote geld willen bevoordelen, zodat monopolies ontstaan, prijzen omhoog kunnen, om de financiële crisis te verdoezelen. In feite is er geen stikstofprobleem, het is een juridisch/administratief/boekhoudkundig probleem, volgens sommigen alleen volgens de EU. Mest [stikstof] is belangrijk voor plantengroei en dus voor natuur: "Minder stikstof is minder bomen, dus minder zuurstof, dus uitsterven zoogdieren." In de berichten wordt vooral boosheid geuit over Rutte en de VVD, in iets mindere mate over CDA en aanmerkelijk minder over Klaver, Jetten of Schouten, maar wel weer wat meer over de PvdD.

Enkele berichten koppelen de 'stikstofleugen' aan een wereldwijd complot. Agenda 21, agenda 21/30 of ook wel 'nieuwe wereldorde', verwijst naar een programma van de Verenigde Naties met betrekking tot duurzame ontwikkeling: "Deze [stikstof] oftewel klimaathoax wordt ook wel agenda 21 en agenda 2030 genoemd die afkomstig blijkt te zijn van de ongekozen dictators van de Europese unie in staatsburg en Brussel, ondermijnende landverraad politiek uit den haag."

Beeld van de omvang van het discours in de zoekopdracht

Een kleine 70% van de berichten gaat over 'geen stikstofprobleem' of paniek, hysterie, leugens, e.d. Slechts enkele berichten zijn voor maatregelen i.v.m. de stikstofcrisis. Berichten over de maximumsnelheid of een inconsequente overheid (eerst vergunningen afgeven en als boeren

geïnvesteed hebben, moeten ze krimpen) of over zo ongeveer alles wat de overheid doet, o.a. over het stikstofbeleid, zijn daarbij niet meegeteld.

Tegengeluiden en andere onderwerpen

Discussies die zich vermengen met het stikstofdebat gaan over immigratie, Agenda 21 (en dan breder dan hierboven vermeld, bijvoorbeeld over het vermoorden van mensen via vaccinaties) en biomassa, al dan niet gerelateerd aan discussies over bomenkap.

Normen zijn een ander belangrijk onderwerp: Boeren houden zich aan de normen "als enige sector in Nederland". Normen zijn te hoog, hoger dan in omringende landen, willekeurig (door radicale milieuactivisten bij de rechter afgedwongen Europese stikstofregels zouden ter discussie moeten staan) of zijn (nog) niet vast te stellen. De zoekopdracht leverde wat berichten op met de boodschap dat het CDA en de VVD onzekerheid zaaien over de meetgegevens. Het is niet duidelijk of dit tegengeluiden zijn in dit discourse.

4.3 Pieken in het socialemediadebat, sentimenten en voor- en tegenstanders

In deze paragraaf bespreken we vergelijkenderwijs de pieken van activiteit in het socialemediadebat en geven we een reflectie op de omvang van de zoekopdrachten, de aantallen berichten en auteurs, de sentimenten en het aandeel voorstanders van de discoursen binnen de zoekopdrachten.

Pieken in de activiteit op sociale media

Bij iedere zoekopdracht die we hiervoor hebben beschreven, zien we verschillende pieken in activiteit ontstaan op sociale media (zie Tabel 4.1). Pieken van onlineactiviteit, dat wil zeggen, opvallend veel berichten op sociale media, zijn er rondom een aantal belangrijke gebeurtenissen. Bijvoorbeeld pieken in oktober 2019 rond de boerenprotesten en in november 2019, wanneer het kabinet stikstofmaatregelen bekendmaakt. Ook het verschijnen van het rapport van de commissie Remkes in september 2019 leidt tot een grote activiteit op (sociale) media. Ook de bespreking van de spoedwet in de Eerste en Tweede Kamer in december 2019 leidde tot pieken in onlineactiviteit.

Bekendmaking van kabinetsmaatregelen en politieke debatten, evenals de boerenprotesten, leidde tot de *breedste* pieken van sociale media activiteit. 13 en 14 november (kabinetsmaatregelen over stikstof en PFAS en debat daarover) leveren een piek op in vier zoekopdrachten; 1 oktober 2019 (het eerste boerenprotest), 18 december 2019 (bespreking van de spoedwet) en 19 februari 2020 (bekendmaking van kabinetsmaatregelen) leidden tot pieken in twee zoekopdrachten.

De inhoudelijke discussies op sociale media in onze zoekopdrachten kennen daarnaast ook verschillende pieken. Deze pieken zijn niet allemaal even groot. Het zegt alleen iets over wanneer binnen een bepaalde discussie de meeste activiteit plaatsvindt. Soms leidt een krantenartikel of uitspraak van een politicus tot een piek in bepaalde discussies, bijvoorbeeld een artikel in *de Volkskrant* met MOb-woordvoerder Vollenbroek op 18 augustus leidt tot een piek over 'Nederland op slot'. Het verschijnen van het rapport van de commissie Remkes eind september 2019 leidt tot een piek in de discussie over natuurherstel op sociale media. Een uitspraak van CU-voorman Segers dat stikstof leidt tot gezondheidsschade, leidt tot een piek m.b.t. het thema gezondheid i.r.t. stikstof.

Tabel 4.1 *Pieken van activiteit sociale media*

Datum van de piek	Gebeurtenis	Zoekopdracht
29 september 2019	Bij het uitkomen van het 1 ^e adviescommissie Remkes komt er een zin in omloop: 'maximumsnelheid moet omlaag voor #natuurherstel'.	Natuur voorop
17-18 augustus 2019	Piek n.a.v. interview op 16 augustus in de Volkskrant met Johan Vollebreek: Wat beweegt de man die met zijn procedures tegen het stikstofbeleid Nederland 'op slot heeft gezet'?	Economische ontwikkeling prioriteit

Datum van de piek	Gebeurtenis	Zoekopdracht
1 oktober 2019	Piek n.a.v. het boerenprotest op 1 oktober 2019	Krimp veestapel/ Perspectief voor de landbouw/Er is geen stikstofprobleem
5 oktober 2019	Deze piek heeft te maken met een retweet van Gert Jan Segers (ChristenUnie): NL ligt onder deken van stikstof. Dat leidt tot schade aan natuur en gezondheid.	Natuur voor mensen
16 oktober 2019, met ook pieken op 14, 15, 17 en 18 oktober	Boerenprotesten boeren bij provinciehuizen.	Perspectief voor de landbouw/Er is geen stikstofprobleem
19 oktober 2019	Uitspraken van hoogleraar Rabbinge (lid commissie Remkes) die zegt dat het aantal natuurgebieden wel wat minder kan.	Rek in de VHR
29 en 30 oktober 2019	Piek n.a.v. het protest van de bouw op 30/10 tegen PFAS- en stikstofbeleid.	NL op slot/ Economische ontwikkeling voorop
1/2 november 2019	Berichten n.a.v. persconferentie van Rutte over de stikstofcrisis, waarin hij zegt: "We kunnen ons niet veroorloven dat Nederland op slot gaat".	NL op slot
13/14 november 2019	Plannen van het kabinet om de Natura 2000-gebieden te heroverwegen.	Rek in de VHR/ Krimp van de veestapel/ Economische ontwikkeling prioriteit
13 t/m 16 november	Kabinetsplannen om natuurgebieden te schrappen	Er is geen stikstofprobleem.
18 december	Bespreking van de spoedwet stikstof	Perspectief voor de landbouw/Er is geen stikstofprobleem.
19 februari 2020	Op deze dag werd de kabinetsbrief 'Voortgang stikstofproblematiek: maatregelen natuur' uitgebracht.	Kansen voor natuurinclusieve landbouw/ Perspectief voor de landbouw/Er is geen stikstofprobleem.

Omvang van de discussies, websites en auteurs

In Tabel 4.2 staat een overzicht van de aantallen berichten die we per zoekopdracht met behulp van het programma Coosto hebben gevonden op sociale media (zie ook Bijlage 1). Dit geeft een beeld van de omvang van de discussies op sociale media, hoewel er waarschijnlijk ook een samenhang is met het aantal trefwoorden waarop gezocht is. De tabel illustreert dat de zoektochten naar trefwoorden rond 'Perspectief voor de landbouw' en 'Er is geen stikstofprobleem' veruit de meeste berichten opleveren.

In Tabel 4.2 staan daarnaast per zoekopdracht het aantal websites en auteurs actief op sociale media m.b.t. de gekozen zoektermen. Van het aantal auteurs in de tabel tellen alle anonieme auteurs samen als een. Dat geeft dus een ietwat vertekend beeld. Als we kijken naar de activiteit per auteur varieert de activiteit van (de groep) anonieme auteurs tussen de ongeveer 6% en ruim 28% van alle berichten. Vooral bij 'Er is geen stikstofprobleem' en 'Perspectief voor de landbouw' is de activiteit van anonieme auteurs het hoogst, respectievelijk rond de 28 en 25%. Een zeer groot aantal individuele twitteraars mengt zich in het debat, zowel anoniem als met naam en toenaam. Ook individuele en/of gepensioneerde experts, verslaggevers en organisaties (zoals Red Gelderland, Stop de groei van de Brabantse veestapel, Stichting Grond In Verzet) komen als auteur regelmatig naar voren. Wanneer individuele twitteraars met naam en toenaam twitteren, zijn ze niet altijd direct te herkennen als vertegenwoordiger van een organisatie. Bijvoorbeeld in de zoektocht over natuurherstel zijn verschillende belangrijke auteurs onder eigen naam lid van natuurorganisaties.

Voor- en tegenstanders en sentimenten op sociale media

Tabel 4.2 geeft daarnaast per zoekopdracht een inschatting van het aandeel voorstanders van het discours op basis van onze analyse en het sentiment (Coosto). Het aandeel berichten waarin mensen zich voor het discours uitspreken, is een inschatting, omdat we niet alle berichten hebben kunnen

---

analyseren (zie voor het aantal geanalyseerde berichten per zoekopdracht Bijlage 1). Het is overigens niet zo dat bijvoorbeeld de 25% voorstanders van natuurherstel in de zoekopdracht natuurherstel betekent dat 75% tegenstander is, de restgroep bevat zowel berichten van mensen die tegen het discours zijn als berichten die neutraal zijn. Het aandeel voorstanders onder de geanalyseerde berichten hebben we geëxtrapoleerd naar het totaal aantal berichten van de zoekopdracht om bij benadering het aandeel voorstanders in de hele zoekopdracht te kunnen inschatten. De omvang van de discourses 'Perspectief voor de Landbouw' en 'Er is geen stikstofprobleem' binnen de zoekopdrachten op sociale media is op deze manier als groot ingeschat (zie Tabel 4.2).

De discourses (zoekopdrachten) verschillen ook qua sentiment van die berichten. Het sentiment valt niet samen met voor- of tegenstanders van de discourses. Negatief gelabelde berichten kunnen afkomstig zijn van een boze tegenstander, maar ook van een boze voorstander. De software van Coosto bepaalt het sentiment automatisch, door de tekst van berichten te scannen op woorden en zinsdelen die een positief of negatief gevoel uitdrukken, daarbij rekening houdend met taalkundige constructies, zoals ontkenningen en bepaalde vormen van idioom. Als onderzoeker hebben wij geen inzicht in hoe dit exact in zijn werk gaat. Duidelijk is wel dat zaken als ironie bijvoorbeeld voor een computer moeilijk of niet te detecteren zijn. Het percentage per zoekopdracht dat door Coosto niet als positief of als negatief is aangemerkt, is dan ook niet per se neutraal, maar of neutraal of onduidelijk (zie de toelichting hierover eerder in dit hoofdstuk). Hoewel we dus niet kunnen nagaan hoe accuraat het toekennen van een sentiment door Coosto is en ook geen conclusies willen verbinden aan de exacte percentages, vallen toch wel een paar zaken op.

In de zoekopdrachten zijn sociale media meegenomen over de periode 1 mei 2019 tot 19 februari 2020. Qua sentiment, springen 'Er is geen stikstof probleem' en 'Economische ontwikkeling voorop' eruit, waar vrij veel berichten zijn gelabeld en verreweg het grootste deel negatief. Bij 'Er is geen stikstofprobleem' is het sentiment 70% negatief t.o.v. 6% positief. Bij 'Economische ontwikkeling voorop' is het sentiment 47% negatief tegenover 10% positief. Bij de discussies over Robuuste natuur (Rek in de VHR) is het sentiment ongeveer driemaal zo vaak negatief als positief (65% t.o.v. 21%).

Tabel 4.2 Aantallen berichten, websites en auteurs op sociale media per discours; periode 1 mei 2019-19 februari 2020 (Coosto) en per discours onze inschatting van het aandeel berichten dat het standpunt van voorstanders verkondigt.

Discours	Zoekopdracht	Aantal berichten	Aantal websites	Aantal auteurs	Inschatting % voorstanders onder de geanalyseerde berichten ²⁰	Omvang discours op sociale media ²¹	% positief sentiment (Coos-to)	% negatief sentiment (Coosto)
Natuur voorop	Natuurherstel	1.234	800	804	25% voor natuurherstel	309 (klein)	14	21
	Krimp veestapel	787	507	526	30% voor krimp, waarvan iets meer dan de helft expliciet voor krimp voor natuur	236 (klein)	17	17
Natuur voor mensen	Rust, ontspanning, schoonheid, genieten, gezondheid, recreatie, recreëren	1.745	1.076	989	3%: stikstofuitstoot bedreigt natuur die belangrijk is voor recreatie en genieten	52 (zeer klein)	x	x ²²
Kansen voor natuurinclusieve landbouw	Kansen voor natuurinclusieve landbouw	2.630	1.306	1.435	Iets meer dan 50% voorstanders	1315 (middelgroot)	11	19
Rek in de VHR	Minder, vergroten, samenvoegen, herindelen, schrappen	1.162	459	572	25% voor minder natuur 19% tegen minder natuur, maar voor herziening VHR	291 (klein) 221 (klein)	16	32
	Robuuste natuur	35	17	19	3% gaat over robuuste natuur	1 (zeer klein)	21	65
Perspectief voor de landbouw	Perspectief voor de landbouw	15.400	4.437	5.327	34% voorstanders	5236 (groot)	18	29
Economische ontwikkeling voorop	Nederland op slot	458	355	315	Meer dan 50% voorstanders	229 (klein)	9	28
	Sectoren en economie op gang	1.256	575	604	Meer dan 50% voorstanders	628 (middel groot)	10	47
Er is geen stikstof-probleem	Waan, leugen, paniek, verborgen agenda, complot	9.665	3.468	3.824	Kleine 70% voorstanders	6669 (groot)	6	70

²⁰ Ingeschat is of de geanalyseerde berichten het standpunt van een voorstander of tegenstander van het discours verwoorden, of neutraal of onduidelijk zijn. Het aantal geanalyseerde berichten per zoekopdracht verschilt aanzienlijk (zie Bijlage 1 voor het aantal geanalyseerde berichten).

²¹ Om tot een schatting te komen van de omvang van de discourses op sociale media is het percentage voorstanders gerelateerd aan het aantal gevonden berichten. Aangezien het aantal geanalyseerde berichten sterk verschilt tussen de zoekopdrachten, geven we vervolgens de omvang in 4 (groeve) categorieën, zeer klein (minder dan 100 berichten), klein (100-500 berichten), middelgroot (501-1500 berichten) en groot (alles daarboven).

²² Omdat de percentages relevante berichten zo klein zijn, nemen de sentimenten voor deze zoekopdracht niet mee.

---

5 Synthese: discourses in reguliere en sociale media

5.1 Introductie

Na de beschrijving van de discourses op basis van reguliere media (hoofdstuk 3) en de sociale media analyse (hoofdstuk 4) betrekken we beide op elkaar in dit hoofdstuk. Passen de discussies van sociale media ook binnen de discourses die zijn onderscheiden op basis van reguliere media? Wat is de omvang van de discourses als de reguliere media en sociale media samen worden genomen en worden op sociale media andere accenten gegeven (paragraaf 5.2)?

5.2 Omvang en accenten discourses in reguliere en sociale media

Omvang discourses op regulier en sociale media

In de vorige hoofdstukken hebben we de omvang van de discourses op reguliere en sociale media afzonderlijk ingeschat. Hier vatten we de inschatting van de omvang van de discourses op reguliere media en sociale media samen en zetten ze naast elkaar (zie Tabel 5.1). De inschatting van de omvang van de discourses op reguliere media is een samenvatting vanuit hoofdstuk 3, aan de hand van de hoeveelheid uitingen en de duur daarvan in de media. De omvang op sociale media hebben we in het vorige hoofdstuk ingeschat, op basis van het aantal berichten van de zoekopdracht en het ingeschatte percentage voorstanders. We gebruikten voor beide de kwalitatieve schaal groot, middelgroot, klein en zeer klein.

Enkele van de discourses zijn zowel in de reguliere media als op de sociale media prominent aanwezig, bijvoorbeeld 'Perspectief voor de landbouw' en 'Economische ontwikkeling voorop'. De natuurgerichte discourses 'Natuur voorop' en 'Rek in de VHR' zien we in reguliere media vrij prominent, maar op sociale media zijn ze klein qua aantallen berichten. Het discours 'Er is geen stikstofprobleem' is vrij klein in reguliere media, maar groot op sociale media.

Sommige onderwerpen komen in alle zoekopdrachten voor, terwijl andere discussies alleen voorkomen wanneer je er met specifieke trefwoorden naar zoekt. Onderwerpen en standpunten uit de discourses 'Perspectief voor de landbouw', 'Er is geen stikstofprobleem' en 'Economische ontwikkeling voorop' komen in alle zoekopdrachten voor. Ze zijn daarmee velen malen groter dan de 'smallere' natuurdiscussies, zoals natuurherstel, natuur voor mensen (gezondheid) en 'Rek in de VHR', die veel minder voorkomen in de zoekopdrachten met andere trefwoorden.

Accenten in de discourses op reguliere en sociale media

De discourses uit de reguliere media zijn te herkennen op sociale media, maar ze zijn minder goed te onderscheiden. De discourses die we hebben geconstrueerd op basis van de reguliere bronnen bevatten vanuit een bepaald belang of gedeelde waarde, een gedeelde visie op zowel het probleem als op de meest gewenste oplossingsrichtingen. Sleutelfiguren of vertegenwoordigers zetten die met richtinggevende publicaties in samenhang uiteen. Op sociale media vinden we de gedeelde belangen en waarden die vooropstaan in de discourses terug, bijvoorbeeld een sterke agrarische sector en boereninkomen, natuurherstel moet prioriteit krijgen, een toekomstbestendige landbouw is milieuvriendelijk, of 'economische ontwikkeling moet prioriteit krijgen'. Samenhangende visies op problemen en oplossingen in de discourses zijn echter minder eenduidig terug te vinden, te midden van een enorme hoeveelheid aan andere berichten, over de schuldvraag, over specifieke of tegengestelde oplossingsrichtingen. Het debat op sociale media gaat aanvullend op het debat in reguliere media om allerlei bredere discussies rond de stikstofproblematiek, bijvoorbeeld de 'schuldvraag' of complottheorieën. Op sociale media zijn de berichten daarnaast vaak kort, mensen nemen bijvoorbeeld alleen een link naar een nieuwsbericht of gebeurtenis op in hun bericht en het is

lastig om te beoordelen of je bij die berichten te maken hebt met een voorstander of tegenstander van zo'n gebeurtenis of discours.

Mensen op sociale media reageren op gebeurtenissen, maar zetten lang niet altijd expliciet in hun bericht waarin zij de oplossing zien liggen. Ze zeggen bijvoorbeeld alleen: "de stikstofmaatregelen zijn onzin." Vaak blijft het bij een enkelvoudig statement en worden geen oplossingen of probleemvisies aangedragen. Veel komen we ook tegen dat een bepaald probleem of waarde wordt gedeeld, bijvoorbeeld economische ontwikkeling heeft prioriteit, maar dat de oplossingsrichtingen uiteenlopen. Zo komt het voor dat de een vindt dat we ten behoeve van economische ontwikkeling moeten stoppen met de export van landbouwproducten, en vindt de ander dat stoppen met export alleen maar banen kost. Of berichten van mensen die wel vinden dat de landbouw oneerlijk bejegend wordt en dat de landbouw essentieel is voor onze voedselproductie, maar ook vinden dat de landbouw moet verduurzamen.

Op sociale media wordt verder ook veel eerder dan bij reguliere media een link gelegd met andere maatschappelijke discussies. Het gaat over stikstof, maar tegelijkertijd ook over andere onderwerpen zoals CO₂/klimaat, immigratie, bevolkingsdruk, woningnood. Het onderscheid tussen de discourses, dat op reguliere media vaak helder was te maken, is daarom op sociale media diffuser. Via Coosto worden per zoekopdracht veel berichten gegenereerd die het hele brede debat beslaan. Sommige onderwerpen komen we in alle zoekopdrachten op sociale media tegen, bijvoorbeeld er is geen stikstofprobleem, krimp van de veestapel, boosheid over de industrie en luchtvaart die 'worden ontzien', de stikstofcijfers van het RIVM, vergelijking van de Nederlandse stikstof aanpak met andere landen, en boosheid op het kabinet, terwijl we die bij de reguliere bronnen maar in enkele discourses herkennen. De discussies waaieren eerder uit, o.a. omdat mensen op sociale media met elkaar in discussie gaan, en zijn daardoor minder eenduidig dan in reguliere media waardoor de discourses moeilijker zijn te onderscheiden.

Natuur is beperkt aanwezig in het brede stikstofdebat op sociale media

Natuur wordt beperkt besproken in discussies op sociale media in het stikstofdebat. In paragraaf 2.2 zagen we al dat natuur in de algemene Coosto zoekopdracht naar PAS en stikstofgerelateerde woorden maar in 14% van de berichten voorkomt. Op sociale media komen de onderwerpen natuurherstel (discours 'Natuur voorop') en bijvoorbeeld aanpassing van de Europese regelgeving bijna niet voor in de andere zoekopdrachten binnen de sociale media. Bijvoorbeeld het woord natuurherstel komt vrijwel alleen naar voren bij de zoekopdracht op het trefwoord natuurherstel; terwijl een onderwerp als krimp van de veestapel naar voren komt bij vrijwel alle door ons gekozen (ook niet aan krimp gerelateerde) trefwoorden. Natuurherstel wordt op sociale media nauwelijks besproken en ecologische of juridische termen zijn vrijwel afwezig. Natuur wordt vooral besproken als een belang ten opzichte van andere belangen. Ook boeren natuur en de rol van boeren voor landschap (denk aan de rol van boeren bij beheer van landschapselementen) komen beperkt voor op sociale media. De belangrijke rol van boeren (ook reguliere boeren) voor het platteland komt wel naar voren bij tegenstanders van krimp van de veestapel en de landbouw. De vrees wordt bijvoorbeeld geuit dat wanneer boeren verdwijnen, het platteland vol woningen komt te staan.

Tabel 5.1 *Omvang discourses in reguliere en sociale media.*

Discours	Samenvatting	Inschatting omvang reguliere media	Inschatting omvang sociale media	Accenten op sociale media
Natuur voorop	Natuur in Nederland is er slecht aan toe en moet beter beschermd worden. De grenzen aan de groei van de landbouw (en andere economische sectoren) zijn bereikt. Een betere natuur is goed voor biodiversiteit, leefklimaat en economische ontwikkeling.	Middelgroot	Klein	We vinden aanhangers van 'Natuur voorop', die vinden dat herstel van de natuur prioriteit moet krijgen. Krimp van de veestapel is een groot debat op sociale media, echter niet vaak expliciet gemotiveerd vanuit natuur, en er is ook veel inbreng van tegenstanders van krimp.

Rek in de VHR	Het is als gevolg van de stikstofcrisis tijd om de gemaakte keuzes i.r.t. de Vogel- en Habitatrichtlijnen te herbezien.	Klein	Klein	'Rek in de VHR' vinden we terug als debat over de wenselijkheid van meer of minder natuur in Nederland. Het zijn vooral voorstanders van minder natuur; ook tegenstanders die minder natuur geen optie vinden.
Perspectief voor de landbouw	Landbouw is belangrijk voor de Nederlandse economie. Landbouw zorgt voor voedselvoorziening en banen. De landbouw moet perspectief houden op groei en ontwikkeling.	Groot	Groot	Perspectief voor de landbouw is prominent op sociale media; belangen en waarde van de Nederlandse landbouw worden verdedigd: pleidooi om de landbouw niet in te krimpen, boeren worden niet eerlijk behandeld; en de waarde van boeren voor voedselproductie en platteland. Ook tegenstanders roeren zich (zie ook bij discours kansen voor natuurinclusieve landbouw).
Kansen voor natuur-inclusieve landbouw	De landbouw moet om naar een ander systeem, met gesloten kringlopen. Natuur en landbouw moeten samen de crisis te lijf in een gebiedsgerichte aanpak rondom Natura 2000-gebieden.	Klein	Middelgroot	Op sociale media is het geluid dat een omslag van de landbouw noodzakelijk is vaak te lezen. Kringlooplandbouw en natuurinclusieve landbouw worden door de voorstanders aangedragen als (een van de) oplossingen voor de stikstofproblematiek. De koppeling met een gebiedsgerichte aanpak wordt op sociale media niet veel gemaakt.
Economische ontwikkeling voorop	Op gang brengen van economische ontwikkeling heeft prioriteit. Welke aanpassingen moeten de verschillende economische sectoren doen om de stikstofuitstoot te verminderen?	Groot	Middelgroot	'Nederland op slot' komt veel voor op sociale media; de vergunningverlening moet weer op gang komen, bouw en infra liggen te lang stil; ook boosheid dat bepaalde sectoren worden ontzien (bijv. luchtvaart en industrie) en veel berichten geven het kabinet er de schuld van dat de economie stilligt.
Er is geen stikstof-probleem	Er is geen stikstofprobleem. Stikstof is goed voor plantengroei. De huidige crisis is opgedrongen door de milieu- en klimaatbeweging.	Zeer klein	Groot	Het geluid dat er geen probleem is met stikstof voor natuur komt veel voor op sociale media; dat stikstof een probleem is, is een leugen; stikstofcrisis is een voorwendsel om andere doelen te realiseren, zoals krimp boerenstand, huizenbouw, het grote geld bevoordelen of links gedachtegoed realiseren.

---

6 Natuurbeleid en stikstof

6.1 Introductie

In paragraaf 6.1 vatten we de stikstofmaatregelen in het natuurbeleid samen. In paragraaf 6.2 bekijken we de belangrijkste reacties vanuit de discoursen op de kabinetsmaatregelen van 24 april 2020. Vanuit sociale media bekijken we reacties op eerder kabinetsbeleid, t/m 19 februari (toen liep onze Coosto-analyse af). In paragraaf 6.3 bekijken we de mogelijke invloed van de stikstofcrisis op (discussies binnen) het natuurbeleid.

6.2 Stikstofgerelateerd natuurbeleid

In deze paragraaf beschrijven we de belangrijkste kabinetsmaatregelen om de stikstofcrisis op te lossen op basis van een analyse van beleidsdocumenten en mediaberichten (zie de kabinetsbrieven LNV 2019b; LNV 2019c; LNV 2019d, LNV 2020a; LNV 2020b; en LNV 2020c). Het kabinet ontwikkelt met deze kabinetsbrieven vanaf mei 2019 een mix van maatregelen om met de stikstofproblematiek om te gaan, zoals maatregelen gericht op natuurherstel, (bron)maatregelen voor stikstofreductie bij de economische sectoren zoals landbouw, industrie en energie, mobiliteit en bouw, natuurinclusieve ruimtelijke inrichting en een gebiedsgerichte aanpak samen met provincies (LNV, 2020a).

Het kabinet komt op 4 oktober 2019 met een brief over de aanpak van de stikstofproblematiek, wat tevens een reactie is op het eerste advies van de Commissie Remkes. Het kabinet wil landelijke maatregelen nemen die gebiedsgericht worden uitgewerkt en volgt hiermee het advies van de commissie Remkes (LNV, 2019b, p. 1-3). De motivering voor een gebiedsgerichte aanpak is dat de herkomst van de stikstofdepositie verschilt per gebied en dus overall een andere aanpak nodig is. Het kabinet gaat met medeoverheden aan de slag om de gebiedsgerichte aanpak vorm te geven. In een gebiedsgerichte benadering kan inzichtelijk worden gemaakt "wat nodig is voor natuurherstel, welke (bron)maatregelen daarvoor in dat gebied beschikbaar zijn, maar ook welke ruimte nodig is om activiteiten in dat gebied te kunnen ontplooiën" (LNV, 2019b, p.3). De gebiedsgerichte benadering biedt volgens het kabinet ook kansen om andere opgaven mee te koppelen, zoals de klimaatopgave. Om de aanpak van de stikstofproblematiek te versnellen, kondigt het kabinet in deze kabinetsbrief verder aan in te zetten op: "versnelde uitvoering van de ruim 1.200 geprogrammeerde herstelmaatregelen voor 2021, een drempelwaarde voor stikstofdepositie, zodat het proces voor het verlenen van toestemming voor (kleine) activiteiten en projecten weer in gang kan worden gezet en het op gang brengen van de toestemmingverlening via intern salderen en extern salderen". Ook worden bronmaatregelen genomen waar deze "(gebiedsgericht) effect hebben, onder meer door vrijwillige en warme sanering van piekbelasters, boerenbedrijven in de buurt van natuurgebieden, investeringen in innovaties voor boeren die willen blijven en gerichte snelheidsverlagingen daar waar het effect heeft op de stikstofdepositie".

Op 13 november 2019 presenteert het kabinet drie kortetermijnmaatregelen, waarmee eenmalige stikstofruimte vrij moet komen, die wordt opgenomen in een stikstofregistratiesysteem, om economische ontwikkelingen weer op gang te brengen. Stikstofruimte wordt vrijgemaakt voor de realisatie van 75.000 woningen in 2020 en voor zeven MIRT-projecten.²³ De aangekondigde kortetermijnmaatregelen zijn: snelheidsverlaging op snelwegen naar 100km/u, een stoppersregeling voor de varkenshouderij en eiwit-maatregelen om de ammoniakuitstoot via veevoer te verlagen. Ook kondigt het kabinet aan dat 30% van de verminderde stikstofneerslag naar natuur gaat en de rest naar nieuwe ontwikkelingen. Het kabinet zet in op emissiearme landbouw en kondigt een doorlichting van Natura 2000-gebieden aan.

---

²³ MIRT staat voor: Meerjarenprogramma Infrastructuur, Ruimte en Transport.

Op 16 december 2019 wordt in een kamerbrief over de voortgang van de stikstofmaatregelen onder andere vermeld welke maatregelen de spoedwet stikstof zal gaan regelen (LNV, 2019d). De spoedwet zal onder andere de eiwit-maatregelen, het stikstofregistratiesysteem en drempelwaarde regelen en een versnelling van procedures voor natuurherstelmaatregelen op grond van de crisis- en herstelwet juridisch mogelijk maken. Het kabinet beschrijft hoe om te gaan met activiteiten die voor het PAS-arrest in aanmerking kwamen voor een vrijstelling van de Natura 2000-vergunningplicht (meldingen); deze worden onder bepaalde voorwaarden gelegaliseerd. Verder kondigt het kabinet aan dat in de loop van de maanden daarna maatregelen zullen worden gepresenteerd, o.a. brongerichte maatregelen om de emissie van stikstof te verminderen. In de kabinetsbrief wordt verder ingegaan op de drempelwaarde waarmee activiteiten door kunnen gaan, mits de stikstofuitstoot daaronder blijft; deze zullen regionaal worden vastgesteld en daarvoor moet eerst stikstofruimte worden gecreëerd, wat in de gebiedsgerichte aanpak wordt gedaan onder regie van provincies. Het kabinet geeft aan dat de stikstofaanpak een integrale aanpak zal zijn, in samenhang met andere grote opgaven, zoals het Klimaatakkoord, de Omgevingsvisie, de Kaderrichtlijn Water, duurzame mobiliteit, kringlooplandbouw en circulaire economie (LNV, 2019d).

Op 7 februari 2020 volgen de landbouwmaatregelen (LNV, 2020a). Er komt o.a. € 350 mln. beschikbaar voor uitkoop van boerenbedrijven, met name piekbelasters rond Natura 2000-gebieden, € 172 mln. voor het verduurzamen van stallen en een omschakelfonds voor boeren waaruit kringloopbouwprojecten worden gefinancierd van agrariërs die willen omschakelen naar kringlooplandbouw. Boeren kunnen er ook voor kiezen om hun stallen te innoveren, waarbij het doel is om mest en urine zo snel mogelijk te scheiden. Boeren die minder stikstof uitstoten dan ze volgens hun vergunning mogen, kunnen de ruimte die ze over hebben verhuren aan anderen. De rechten om een bepaald aantal dieren te houden, vervallen als bedrijven worden opgekocht door de overheid. Het bedrag van ruim een half miljard voor stikstofmaatregelen staat los van de € 180 miljoen die er is voor het uitkopen van varkensboeren en die eerder werd gepresenteerd.

Op 19 februari 2020 volgen de natuurmaatregelen (LNV, 2020b). In deze kabinetsbrief geeft het kabinet invulling aan de eerdere reservering van € 250 mln. voor natuurherstel en -verbetering uit de Najaarsnota. Het kabinet stelt € 125 mln. beschikbaar in het kader van een natuurbank, van waaruit compensatienatuur kan worden aangelegd, ter compensatie van projecten van het Rijk en waterschappen die een groot openbaar belang vertegenwoordigen en voor hun vergunning een beroep doen op de ADC-toets: er zijn geen **A**lternatieven voor de activiteit, de activiteit heeft een **D**wingende reden van groot openbaar belang en er worden **C**ompensatiemaatregelen getroffen. De tweede € 125 mln. euro komt beschikbaar voor natuurherstel en -verbetering ten behoeve van het bereiken van de instandhoudingsdoelstellingen door terreinbeherende organisaties. Er wordt een regeling ingesteld waarmee terreinbeherende organisaties, in samenspraak met provincies, gericht middelen kunnen aanvragen voor maatregelen die bijdragen aan het verminderen van de stikstofgevoeligheid van de natuur en die op korte termijn tot uitvoering kunnen komen. Bijvoorbeeld: "het versnellen en waar nodig intensiveren van natuurherstelmaatregelen, het nemen van hydrologische maatregelen in en rondom natuurgebieden, het versneld inrichten van reeds verworven natuurgronden, het verwerven van zogenoemde 'sleutelhectares' om versnippering van natuur tegen te gaan en robuuste ecologische verbindingen te realiseren, en het behalen van doelen in het kader van de Kaderrichtlijn Water" (LNV, 2020b). De doorlichting van Natura 2000 zoals aangekondigd in de brief van 13 november is inmiddels gestart.

Op 24 april 2020 presenteert het kabinet de structurele aanpak stikstof (LNV, 2020c). Het Kabinet investeert 5 miljard euro t/m 2030, waarvan 3 miljard in voor natuurherstel²⁴ en 2 miljard voor in bronmaatregelen t.b.v. stikstofreductie, m.n. voor aankoop en omvorming van boerenbedrijven (LNV, 2020c). De bronmaatregelen worden deels generiek en deels gebiedsgericht uitgewerkt. De 300 miljoen per jaar voor natuurherstel tot 2030 wordt uitgewerkt door LNV en provincies in het Programma Natuur dat, via een herziening van het Natuurpact, boven op de bestaande afspraken in het Natuurpact komt (LNV, 2020d). De streefwaarde t.a.v. stikstofreductie is dat in 2030 ten minste 50 procent van de hectares met stikstofgevoelige natuur in Natura 2000-gebieden onder de kritische depositiewaarden (KDW) zijn gebracht. In de structurele aanpak presenteert het kabinet ook

---

²⁴ Dit is in aanvulling op de eerdere middelen die werden gereserveerd voor natuur.

---

bronmaatregelen voor de verschillende economische sectoren, industrie en energie, landbouw, mobiliteit en bouw. Ook wordt ingegaan op het in goede banen leiden van extern salderen met veehouderijbedrijven. Het opkopen van veehouderijbedrijven mag niet leiden tot ongebreidelde uitkoop van het platteland. Met provincies wordt besproken hoe gebiedsplannen een afwegingskader kunnen gaan vormen om vergunningaanvragen met externe saldering te kunnen afwegen (LNV, 2020a, p. 9).

In het programma Natuur, dat in juli 2020 wordt gepresenteerd, werken de partijen aan 70 procent doelrealisatie ten aanzien van het realiseren van condities voor een gunstige staat van instandhouding van alle soorten en habitats onder de Vogel- en Habitatrichtlijn (VHR) voor 2030. Het programma wordt voornamelijk gebiedsgericht uitgewerkt en zal maatregelen bevatten zowel binnen als buiten de Natura 2000-gebieden, bijvoorbeeld het versterken van hydrologische en ruimtelijke condities.

6.3 Reacties op kabinetsmaatregelen vanuit de discourses

We kijken in deze paragraaf naar reacties op de voorgestelde kabinetsmaatregelen. Als momentopname is gekozen voor de kabinetsmaatregelen van 24 april 2020 – de structurele aanpak stikstof (LNV, 2020c). We hebben gekeken naar uitingen die we kunnen toeschrijven aan de verschillende discourses in de reguliere media en naar uitingen van belangenvertegenwoordigers, als indicatie voor de reacties vanuit verschillende discourses. Omdat de socialemedia-analyse via Coosto eerder ophield (zoekopdrachten tot 20 februari 2020), geven we reacties op beleid op sociale media op eerdere kabinetsvoorstellen.

Natuur voorop

Natuurorganisaties (representatief voor discours 'Natuur voorop') vinden de ambitie dat in 2030 50 procent van de Natura 2000-gebieden onder de kritische depositiewaarde (KDW) komt, niet voldoende. De organisaties Greenpeace, Milieudefensie, SoortenNL, Mobilization for the Environment (MOB), Werkgroep Behoud de Peel, Waddenvereniging en Vogelbescherming geven in een gezamenlijke reactie aan dat "herstel van de Nederlandse natuur alleen mogelijk is als investeringen in natuur gepaard gaan met een drastische reductie van de stikstofuitstoot (Vogelbescherming 2020)". Ook andere organisaties (IUCN NL, IVN, LandschappenNL, de Natuur- en Milieufederaties, Natuur & Milieu, het Wereld Natuur Fonds en Natuurmonumenten) geven in een gezamenlijke reactie aan dat ze de voorgestelde stikstofreductie te laag vinden (Natuurmonumenten 2020). Beide groepen geven aan dat de plannen van het kabinet geen zekerheid bieden (het gaat om een ambitie), terwijl dat volgens de wettelijke verplichtingen wel moet. Organisatie MoB neemt zich voor om weer te gaan procederen. Burgers die natuurherstel vooropstellen (discours 'Natuur voorop') zijn op sociale media ook regelmatig kritisch ten opzichte van de tot nu toe voorgestelde beleidsmaatregelen. Ze vinden dat eerst natuurherstel en dan pas economische ontwikkeling zou moeten plaatsvinden; dat het kabinet te weinig doet voor natuur; en ze zijn kritisch op het feit dat een deel van de stikstofreductie naar economische ontwikkeling gaat en menen dat het kabinet daarmee weer 'neigt naar trucjes'.

Perspectief voor de landbouw

Vanuit verschillende landbouworganisaties (LTO, FDF en Landbouw Collectief) (representatief voor discours 'Perspectief voor de landbouw') komt de reactie dat het kabinet te weinig geld investeert in innovatie en verduurzaming en dat met de maatregelen te weinig op groei van de landbouwsector wordt ingezet (NOS, 24 april 2020). Het kabinet zet volgens deze partijen te veel budget in voor natuurherstel en voor het uitkopen van agrariërs, ten opzichte van het budget voor innovatie en verduurzaming. Er is geen draagvlak voor extern salderen, waarbij stikstofruimte kan worden verkocht aan andere sectoren, "met als risico een verdere leegloop van het platteland" (Landbouw Collectief 2020). Landbouworganisaties LTO en FDF nemen zich voor om te gaan procederen. Vanuit dit discours zijn ook in sociale media veel kritische reacties op kabinetsvoorstellen te vinden. Deze zijn bijvoorbeeld te vinden in berichten van tegenstanders van krimp. Met name de krimp van de veestapel en de landbouw en het uitkopen van agrariërs worden bekritiseerd, o.a.: krimp van de veestapel leidt tot meer import van landbouwproducten uit andere landen die qua milieuregels veel slechter zijn (afwenteling); andere sectoren zullen profiteren van de vrijgekomen stikstofruimte of

---

grond, vooral (woning)bouw en vliegverkeer en dit komt het platteland niet ten goede; en wanneer boeren minder vee (en grond) hebben, zal er ook minder (agrarische) natuur zijn.

Economische ontwikkeling voorop

In de reguliere media is minder reactie op de beleidsvoorstellen terug te vinden vanuit discours 'Economische ontwikkeling voorop'. Belangenorganisatie Bouwend NL, die we als een van de vertegenwoordigende partijen kunnen zien van discours 'Economische ontwikkeling voorop', verwelkomt de kabinetsmaatregelen gericht op verduurzaming en vermindering van uitstoot in de bouw. Bouwend NL is "tevrede dat uitstoot bij de bron wordt aangepakt en dat er geld wordt vrijgemaakt voor de versterking van natuur" (Bouwend NL, 2020). Hiermee komt er ruimte voor belangrijke economische projecten. Bouwend NL vindt de voorgestelde maatregelen echter niet voldoende, omdat er niet genoeg ruimte mee wordt gecreëerd voor andere belangrijke projecten, ze willen op grotere schaal de vergunningverlening op gang kunnen brengen. Stikstofruimte die vrijkomt, moet volgens Bouwend NL aan de 'stikstofbank' (het stikstofregistratiesysteem) worden toegevoegd, zolang er nog geen drempelwaarde is. Bijdrage aan het oplossen van maatschappelijke opgaven moet een belangrijk criterium zijn voor het gebruik van die stikstofruimte. Ook wil Bouwend NL een snellere invoering van extern salderen, dat is van groot belang voor de "ontwikkeling van mobiliteit, maar ook woningen, utiliteitsbouw en de verdere verduurzaming van Nederland" (Bouwend NL, 2020). Reacties op sociale media op kabinetsbeleid zijn dat maatregelen te langzaam gaan en niet ver genoeg gaan. Bijvoorbeeld mensen die 'economische ontwikkeling voorop' voorstaan, vinden wat er wordt bereikt met de snelheidsverlaging (november 2019) onvoldoende; het kabinet en Rutte worden bekritiseerd dat Nederland op slot zit.

Kansen voor natuur inclusieve landbouw

Vanuit discours 'Kansen voor natuur inclusieve landbouw' vinden we op de kabinetsmaatregelen van 24 april 2020 in de reguliere media weinig vertegenwoordiging; wel zijn er enkele uitingen, zoals van Natuur en Milieu, dat ze het een gemiste kans vinden dat het kabinet nu niet inzet op een echte transitie van de landbouw – extensiever en natuurinclusief boeren met minder dieren (Natuur en Milieu, 2020). Partijen die als vertegenwoordigers van natuurinclusieve landbouw kunnen worden beschouwd, komen beperkt in de media. Juist de kringlooplandbouw heeft geen goede vertegenwoordiging in de reguliere media (wat wordt beaamd door belangenvertegenwoordiger Caring farmers).

Er zijn geen reacties gevonden op de kabinetsplannen van 24 april op de websites van BoerenNatuur, de Federatie van Agro-ecologische boeren, de Herenboeren, Voedsel Anders NL, de Natuur en Milieufederaties (NMF's) en de Boerenraad. Andries Datema van de organisatie BoerenNatuur is het eens met de ambitie uit het rapport van de commissie Remkes om 50 procent minder stikstofuitstoot te bereiken, en met de maatregel om geen drijfmest meer te gebruiken. Hij zet wel vraagtekens bij de haalbaarheid hiervan in 2030, omdat dit investeringen vraagt in nieuwe stalsystemen voor scheiding van mest en urine. Verder vindt hij dat er een doelenbeleid moet komen, waarbij de boer zelf kan bepalen hoe hij de stikstofreductie aanpakt, in plaats van een middelenbeleid waarbij de overheid bijvoorbeeld bepaalt dat er minder eiwitrijk krachtvoer gebruikt mag worden (Datema in *Vroege Vogels* op NPO 1, 14 juni 2020). Een andere uiting is bijvoorbeeld van coöperatie 'Land van Ons'²⁵, dat een echt "samengaan van ecologie en economie uitblijft en dat de kabinetsplannen niet zullen leiden tot een bestendige verbetering van de biodiversiteit in het agrarisch landschap" (Land van Ons, 2020).

Een zoekopdracht op sociale media naar kringlooplandbouw en duurzame landbouw in relatie tot de stikstofcrisis laat zien dat voorstanders van omvorming van de landbouw vinden dat er vanuit het kabinet onvoldoende gebeurt. Bijvoorbeeld n.a.v. 19 februari 2020 is de grootste piek in activiteit te zien in de zoekopdracht naar kansen voor natuurinclusieve landbouw. Op deze dag werd een boerenprotest georganiseerd in Den Haag door Farmers Defense Force en kwam het kabinet met maatregelen voor de landbouw. Een zin die deze dag erg vaak wordt getweet, is: "Dit land wordt al een halfjaar gegijzeld door radicale boeren. Schouten, laat je niet afleiden! Kom in actie voor [duurzame] [landbouw], minder [stikstofuitstoot] en meer ruimte voor de natuur. Teken nu!" #laatjenietafleiden #boerenprotest <https://t.co/NxRUBELm9r> via @de_goede_zaak.

---

²⁵ Een coöperatie die beoogt zelf grond te verwerven om aan boeren te verpachten die willen boeren met ecologie als basis voor de exploitatie van de gronden

---

Rek in de VHR

Vanuit het discours 'Rek in de VHR' is alleen indirect gereageerd op de maatregelen van 24 april 2020. De heroverweging van Natura 2000 komt dan ook niet inhoudelijk aan de orde in de kabinetsbrief van 24 april. Er staat alleen een verwijzing in naar de Doorlichting Natura 2000, waarover later in de zomer van 2020 zal worden gerapporteerd. Natuur- en milieuorganisaties geven wel indirect hun standpunt weer: in hun reactie op de kabinetsplannen stellen ze dat er geïnvesteerd moet worden in robuuste natuur, door de natuur te versterken en te verbinden (Natuurmonumenten, 24-04-2020).

Er is geen stikstofprobleem

Discours 'Er is geen stikstofprobleem' komt nauwelijks in de reguliere (geschreven) media voor. Op sociale media (*onze sociale media analyse liep tot 20 februari 2020*) leidt de kabinetsbrief 'Voortgang stikstofproblematiek' van 19 februari 2020 wel tot een piek in activiteit, waarin mensen bijvoorbeeld menen dat de overheid met het stikstofbeleid eigenlijk andere doelen nastreeft, zoals de boerenstand inkrimpen, grond van boeren afpakken om huizen te bouwen (voor immigranten, windmolens, zonneparken) of dat de overheid wil afleiden van werkelijke problemen (immigratie, financiële crisis), dat de overheid burgers geld uit de zak wil kloppen en/of het 'grote geld' en grote bedrijven wil bevorderen en/of dat de overheid niet tegen de EU durft in te gaan.

Wat opvalt, is dat het kabinet vanuit de verschillende discoursen op protest kan rekenen, met name vanuit de discoursen 'Perspectief voor de Landbouw' en 'Natuur voorop'. Wat verder opvalt, is dat burgers op sociale media vaak vanuit een negatief sentiment reageren op beleidsvoorstellen. Veel van deze geluiden (*tot 20 februari 2020*) zijn dat maatregelen te langzaam of niet ver genoeg gaan vanuit een bepaald belang of waarde. Met name vanuit landbouwperspectief en economische ontwikkeling voorop wordt op sociale media kritiek op de beleidsvoorstellen gegeven. De reacties op sociale media vertegenwoordigen niet per se een meerderheid van de Nederlandse bevolking. Reacties van belangenpartijen die overleg voeren met het kabinet zijn waarschijnlijk belangrijker als het gaat om invloed. Maar waar de reacties op sociale media samenkomen met de reacties van de belangenpartijen kan wel een groot geluid worden gemobiliseerd, zoals uit de boerenprotesten is gebleken.

6.4 Invloed op discussies binnen het natuurbeleid

We hebben in het onderzoek vooral gekeken naar de plek van natuur binnen het brede stikstofdebat en we hebben gezien dat het stikstofdebat veel breder is dan een discussie over natuur alleen. Als je inzoomt op het natuurbeleid, wordt duidelijk dat de stikstofproblematiek ook een grote invloed heeft op (discussies binnen) het natuurbeleid. Sommige van de discoursen zijn oude of bestaande visies over de koers in het natuurbeleid die een nieuwe impuls krijgen, en vanuit andere discoursen ontstaan nieuwe onderwerpen die naar verwachting een rol gaan spelen in het natuurbeleid. Voorbeelden hiervan bespreken we hieronder.

Tegenstelling natuur en economie en 'Nederland op slot': natuurherstel krijgt meer urgentie

De tegenstelling tussen natuur en economie en 'Nederland op slot' wordt weer een prominent thema in het maatschappelijke debat. De spanning tussen natuur en economische ontwikkeling speelde eerder een rol in het natuurbeleid. In de periode 2011/2012 bijvoorbeeld signaleren Buijs et al. (2012) het discours 'Nederland op slot'. In deze periode was binnen dit discours de roep te horen om versoepeling van natuurwetgeving. Economische actoren voelden zich belemmerd door de strenge Europese natuurregelgeving. Het PAS kan worden gezien als een poging om een uitweg te vinden voor deze spanning (zie o.a. Remkes, 2020). Het PAS bood een basis om toestemming te kunnen geven voor activiteiten die stikstof uitstootten en bood de landbouweconomische ontwikkelingsruimte; tegelijkertijd werd aan natuurherstel gewerkt. In het discours 'Economische ontwikkeling voorop', dat we in het stikstofdebat zien, is te veel stikstof een belemmering voor economische ontwikkeling. Echter, in reacties op de PAS-uitspraken van de Raad van State, het (eerste) advies van de commissie Remkes en het kabinetsbeleid komt het oude verhaal, dat Europese wetgeving en Natura 2000-beleid een belemmering vormen voor economische ontwikkeling, ook volop terug in het maatschappelijk debat. Met name op sociale media is het niet alleen stikstof, maar zijn het vooral kabinetskeuzes en soms ook weer natuur en natuurwetgeving die de doosdoener zijn. Boerenbelangen zijn op scherp gezet, maar ook de bouwsector heeft een stem. Vergunningverlening in de bouw is een prominent

---

thema in de discussies rond de stikstofproblematiek. De stikstofproblematiek en het PAS-arrest leiden ertoe dat het kabinet op zoek gaat naar andere manieren dan het PAS om met de spanning tussen Natura 2000 en economie om te gaan. Er wordt fors meer geïnvesteerd in natuurherstel en er wordt ingezet op bronmaatregelen om de stikstofuitstoot te verminderen. Natuurherstel wordt als gevolg van het stikstofdebat, en o.a. gevoed door het discours 'Economische ontwikkeling voorop', meer dan voorheen gezien als voorwaarde voor het op gang brengen van vergunningverlening en economische ontwikkeling. Met name het kabinet draagt dit standpunt uit. Verbetering van de natuur krijgt door de wens om economische ontwikkeling op gang te kunnen brengen een grotere urgentie en impuls in het natuurbeleid (zie ook PBL en WUR, 2020). Aan de andere kant wordt vanuit het discours 'Natuur voorop' gemeend dat het kabinet de Europese wetgeving nog steeds onvoldoende strikt interpreteert, bijvoorbeeld de doelstelling wordt te laag gevonden en handel in stikstofrechten aanvechtbaar. Hiermee kan verwacht worden dat de afweging tussen natuur en economie een discussie blijft in het natuurbeleid.

Ruimte zoeken binnen de Europese regelgeving voor Natura 2000-gebieden

Door de stikstofproblematiek is het zoeken naar ruimte binnen de Europese regels in het natuurbeleid (de Vogel en Habitatrichtlijnen, VHR) om de aanwijzing van Natura 2000-gebieden tegen het licht te houden (discours 'Rek in de VHR') weer een discussie, terwijl de VHR afgelopen jaren juist een gegeven was in het natuurbeleid (zie bijv. Kuindersma et al., 2020, in prep). Door de stikstofproblematiek wordt in de media, vanuit de landbouwhoek, maar ook gemotiveerd vanuit Natuur voorop, bediscussieerd of de Natura 2000-gebieden misschien herzien moeten worden. Dit wordt aangezwengeld door enkele artikelen in de media waarin wordt gesuggereerd dat er in Nederland minder natuur moet komen. Door het kabinet wordt onderzocht of er ruimte mogelijk is in de gemaakte keuzes met betrekking tot Nederlandse implementatie van de VHR-regels, of natuurdoelen wel haalbaar zijn en of aanpassingen nodig zijn m.b.t. Natura 2000-gebieden, bijvoorbeeld herbegrenzen of kleine kwetsbare gebieden schrappen (LNV, 2020a, o.a.). Anderen (bijvoorbeeld ook het lange termijn advies van de commissie Remkes) benadrukken dat er juist meer natuur moet komen, niet minder. Of dit daadwerkelijk tot een verandering gaat leiden in de aantallen of begrenzing van Natura 2000-gebieden, hangt af van de uitkomst van de doorlichting van de Natura 2000-gebieden die het kabinet in gang heeft gezet (en ten tijde van onze analyse nog niet was verschenen).

Grijze economie op het platteland

De stikstofproblematiek heeft geleid tot de mogelijkheid voor extern salderen en het herverdelen van stikstofruimte tussen economische sectoren. Dit leidt tot discussie over het platteland als gevolg van het extern salderen. Deze discussie wordt gevoed door de discourses 'Perspectief voor de landbouw' en 'Economische ontwikkeling voorop', die wat dit betreft tegenover elkaar staan. Het Landbouw Collectief en andere landbouwpartijen benadrukken de rol van agrariërs voor een groen platteland en stellen dit tegenover de kans op een 'grijs platteland'. Het Landbouw Collectief (2020) stelt: "*Een ander heet hangijzer betreft het zogenaamd extern salderen. Daarbij kunnen landbouwbedrijven ook van buiten de sector opgekocht worden voor hun stikstofruimte, met als risico een verdere leegloop van het platteland. Groene economie wordt ingeruild voor grijze economie*". Bouwend NL (2020) wil het juist zo snel mogelijk: "*Wil er überhaupt ruimte komen voor nieuwe infrastructuur, dan zal snelle invoering van extern salderen met dierrechten absoluut noodzaak zijn. Op die wijze kan de winst die wordt behaald door de uitkoop van vee-houdende boeren worden ingezet voor de verdere ontwikkeling van mobiliteit, maar ook voor woningen, utiliteitsbouw en de verdere verduurzaming van Nederland*."

Ook op sociale media is dit een belangrijk thema, met name bij tegenstanders van inkrimping van de veestapel: ze benadrukken dat dat krimp nadelige bijeffecten heeft voor het platteland, zoals huizenbouw; dat als boeren minder vee hebben (en dus minder grond) er ook minder agrarische natuur zal zijn en de facto minder natuur, want vrijgekomen grond gaat naar woningbouw. Het kabinet besteedt aandacht aan deze thematiek en dit zal naar verwachting een thema worden in de uitvoering van het natuurbeleid. Provincies, die verantwoordelijk zijn voor het uitwerken van de gebiedsgerichte stikstofaanpak, gaan op zoek naar 'stikstofruimte' en voeren gesprekken met economische sectoren in hun provincie om te onderzoeken hoe de stikstofuitstoot in hun provincie kan verminderen, en hoe deze ruimte weer uit kan worden gegeven. Ook wordt een afwegingskader voor het beoordelen van vergunningsaanvragen in het kader van extern salderen van belang.

Het belang van verbinden van natuurgebieden

Het belang van verbinden van natuurgebieden en herstel van de Ecologische hoofdstructuur (EHS) komt weer op in het natuurbeleid. In de periode 2011/2012 zijn de verbindingen als onderdeel van de ecologische hoofdstructuur als beleidscategorie afgeschaft. Natuurorganisaties, vanuit het discours 'Natuur voorop', brengen het belang van deze verbindingen terug in het debat binnen het natuurbeleid. O.a. in een plan van aanpak dat natuurorganisaties in december 2019 aan het kabinet overhandigen, wordt het cruciaal gevonden dat het Natuurnetwerk Nederland wordt afgemaakt, maar ook dat daarbinnen verbindingen tussen natuurgebieden worden gerealiseerd en beheerd. Dit wordt ondersteund door een rapport van het Planbureau voor de Leefomgeving, dat aangeeft dat, wanneer het kabinet de realisatie van de natuurdoelen tot doel stelt, grotere en beter op elkaar aansluitende natuurgebieden nodig zijn. Volgens Natuurmonumenten en andere natuurorganisaties is de enige manier om ervoor te zorgen dat het weer goed gaat met de natuur in Nederland, het investeren in het natuurnetwerk dat oorspronkelijk beoogd was, de Ecologische Hoofdstructuur. Natuurgebieden die met elkaar zijn verbonden, en daaromheen bufferzones waarin natuur en natuurinclusieve landbouw samen kunnen gaan (Natuurmonumenten, 17-02-2020). Het realiseren van verbindingen tussen natuurgebieden is nog niet opnieuw opgepakt door het kabinet, maar is ook als zodanig opgenomen in het langetermijnadvies van de commissie Remkes. We verwachten dat het de komende tijd weer een thema zijn, ook in het politieke debat over natuurbeleid.

Vrijwilligheid versus dwingendheid van natuurbeleid

Het PAS was belangrijk in de uitvoering van het natuurbeleid in de provincies met stikstofgevoelige natuur. Het PAS was, ondanks dat het nu niet mee als toetsingskader voor vergunningverlening kan worden gebruikt, ook een krachtig instrument in het natuurbeleid (PBL & WUR, 2017 en Kuindersma et al., 2020). Sommige provincies waren, met name gemotiveerd vanuit realisatie van de Europese natuurdoelen en in het bijzonder in de voormalige PAS-gebieden, bereid om rond stikstofgevoelige Natura 2000-gebieden te kiezen voor het uitkopen van agrariërs met volledige schadeloosstelling, met in het uiterste geval onteigening (WUR en PBL, 2020). We komen in de discoursanalyse discussies tegen tussen voorstanders van de mogelijkheid tot verplicht uitkopen van boerenbedrijven, versus voorstanders van uitsluitend uitkoop van boeren op basis van vrijwilligheid. De landbouworganisaties willen uitkoop alleen op basis van vrijwilligheid, een belangrijk punt vanuit het discours 'Perspectief voor de landbouw'. Deze discussie speelt vanaf de D66-uitspraak over halvering van de veestapel begin september 2019 een rol in het debat. Minister Schouten komt de landbouwsector hierin al vanaf het begin van de stikstofcrisis tegemoet, en benadrukt tijdens een van de boerenprotesten de vrijwilligheid: het kabinet gaat (alleen) boeren die willen stoppen, helpen. Anderen, met name vanuit discours 'Natuur voorop', menen dat dit niet ver genoeg gaat en dat er ook de mogelijkheid moet zijn om agrariërs dwingend uit te kopen. We verwachten dat deze discussie een rol zal spelen in het natuurbeleid, vooral als blijkt dat de doelen voor de stikstofreductie niet gehaald gaan worden op basis van vrijwilligheid.

---

7 Conclusies en reflectie

7.1 Introductie

In dit hoofdstuk beantwoorden we de onderzoeksvragen (paragraaf 7.2) en geven we een reflectie op het onderzoek, bijvoorbeeld op de methode (paragraaf 7.3).

7.2 Beantwoording van de onderzoeksvragen

De volgende onderzoeksvraag stond het onderzoek centraal:

Hoe wordt er in publieke discussies in de reguliere media en de sociale media in Nederland gesproken over de stikstofproblematiek en over natuur binnen dat debat, sinds het PAS-arrest van 29 mei 2019? En wat kunnen we op basis hiervan verwachten ten aanzien van de maatschappelijk steun voor natuurbeleid?

Beantwoording van de subvragen:

Welke verschillende maatschappelijke discourses ontstaan er over de stikstofproblematiek in reguliere en sociale media?

We hebben zes maatschappelijke discourses over de stikstofproblematiek geconstrueerd. De meeste van deze discourses bestonden al voor het PAS-arrest, sommige latent, en ze leven nu (weer) op, ze worden sterker, of krijgen een nieuwe draai.

Twee discourses gaan vooral over de landbouw. De stikstofcrisis leidt tot een hernieuwde discussie over de landbouw, die niet altijd gaat over de relatie landbouw-natuur, maar meer over wat er nu met de landbouw moet gebeuren n.a.v. de uitspraak van het PAS-arrest. Verschillende gebeurtenissen hebben extra voeding gegeven aan deze verhalen, bijvoorbeeld de (RIVM-)uitspraak dat de landbouw het grootste aandeel heeft in de stikstofuitstoot die natuurgebieden bedreigt, en de uitspraak van D66'er Tjeerd de Groot dat de veestapel moet halveren. Het ene discours, 'Perspectief voor de landbouw', stelt het belang van de landbouw in Nederland zoals die is voorop en gaat de onderhandelingen daarover aan met het kabinet. Het andere discours over de landbouw, 'Kansen voor natuurinclusieve landbouw', is voor hervorming van de landbouw n.a.v. het PAS-arrest, circulair en milieuvriendelijk, met minder dieren.

We vinden twee discourses die een rol spelen in het maatschappelijke debat in relatie tot de stikstofproblematiek die vanuit natuur redeneren. Voor 'Natuur voorop' is stikstof een van de grote problemen voor de natuur in Nederland, die teruggedrongen moet worden om de (Europese) doelen in het natuurbeleid, de gunstige staat van instandhouding van belangrijke soorten en habitats, te behalen. Het PAS-arrest is in dit discours een gebeurtenis die vooral laat zien dat natuurherstel weer een strikte voorwaarde moet zijn voor economische ontwikkeling, terwijl het PAS ten onrechte vooruitliep op natuurherstel. 'Rek in de Vogel- en Habitatrichtlijn' is een discours dat een relatief korte periode een rol speelt in het debat, en waarin mogelijkheden voor flexibiliteit in de regelgeving overwogen worden (bijvoorbeeld het aantal of de begrenzingen van Natura 2000 gebieden). In dit discours wordt de stikstofproblematiek vooral gezien als een gebeurtenis die wijst op de ruimtedruk in Nederland. Kleine Natura 2000-gebiedjes lijden onder een hoge milieudruk vanuit de omgeving; de oplossing is te verkennen of hierop ingespeeld kan worden met regelgeving. Er zijn te veel Natura 2000-gebieden in ons drukbevolkte land; en/of doelen zouden efficiënter gehaald kunnen worden door grotere gebieden aan te wijzen.

Het discours 'Economische ontwikkeling voorop' ziet de stikstofproblematiek vooral als een probleem voor economische ontwikkeling. De vergunningen liggen stil en de stikstof moet omlaag om de

economische ontwikkeling weer op gang te brengen. Het discours 'Er is geen stikstofprobleem' ontkent stikstof als probleem voor de natuur en ziet het meer als een administratief of zelfs verzonnen probleem.

De omvang van de discourses is verschillend in reguliere en sociale media. De discourses 'Perspectief voor de landbouw' en 'Economische ontwikkeling voorop' zijn prominent aanwezig op zowel reguliere als sociale media. De natuurgerichte discourses 'Natuur voorop' en 'Rek in de VHR' zijn kleiner op sociale media, terwijl met name 'Natuur voorop' in de reguliere media meer wordt teruggevonden. Het discours 'Er is geen stikstofprobleem' is klein in de reguliere media, maar groot op sociale media. De discussies op sociale media over krimp, 'Perspectief voor de landbouw', 'Er is geen stikstofprobleem' en 'Economische ontwikkeling voorop', zijn velen malen groter dan de 'smallere' natuurdiscussies, zoals natuurherstel, natuur voor mensen (gezondheid) en Rek in de VHR. De manier waarop discourses geuit worden, bijvoorbeeld via de boerenprotestacties en sociale media, kan ervoor zorgen dat een discours een grotere omvang of kracht krijgt in het maatschappelijk debat.

Discours	Samenvatting	Omvang reguliere media	Omvang sociale media	Accenten op sociale media
Natuur voorop	Om de natuur te herstellen, moet de stikstofuitstoot drastisch omlaag.	Middelgroot	Klein	Aanhangers van 'natuur voorop' vinden dat herstel van de natuur prioriteit moet krijgen. Krimp van de veestapel is een groot debat op sociale media, echter niet vaak gemotiveerd vanuit natuur.
Rek in de Vogel- en Habitatrichtlijn	De stikstofproblematiek is aanleiding om keuzes i.r.t. de VHR te heroverwegen.	Klein	Klein	Vooral voorstanders van minder natuur zijn voor Rek in de VHR, ze zijn voor minder Natura 2000. Het vergroten van gebieden kan ook helpen om de natuurdoelen te halen.
Perspectief voor de landbouw	Het huidige landbouwsysteem is belangrijk voor economie en voedselvoorziening en moet ontwikkelperspectief houden.	Groot	Groot	Voorstanders van het huidige landbouwsysteem verdedigen de belangen van de landbouw, de waarde van boeren voor voedselproductie en platteland. Ze willen geen krimp van de landbouw en vinden dat boeren niet eerlijk worden behandeld.
Kansen voor natuur-inclusieve landbouw	De landbouw moet omvormen naar een systeem met gesloten kringlopen.	Klein	Middelgroot	Een omslag van de landbouw is noodzakelijk volgens de aanhangers van dit discours: kringlooplandbouw en natuurinclusieve landbouw zijn een oplossing voor de stikstofproblematiek.
Economische ontwikkeling voorop	Economische ontwikkeling op gang brengen, heeft prioriteit.	Groot	Middelgroot	'Nederland op slot' komt veel voor op sociale media; vergunningverlening en de economie moeten weer op gang komen; boosheid dat bepaalde sectoren worden ontzien.
Er is geen stikstofprobleem	Er is geen stikstofprobleem, maar een administratief probleem.	Zeer klein	Groot	Stikstof is geen probleem voor natuur; de stikstofcrisis is een voorwendsel om andere doelen te realiseren, zoals krimp van de boerenstand of huizenbouw.

Welke betekenis krijgt natuur binnen de discourses?

Natuur en natuurbeleid komen midden in de samenleving terecht, vooral als een van de maatschappelijke sectoren, die ineens een grote invloed krijgt op andere sectoren. Natuur als

---

onderwerp is echter beperkt aanwezig in het stikstofdebat, d.w.z. andere onderwerpen zijn veel prominenter aanwezig. Natuur komt maar in 14 procent van de berichten van de algemene Coosto zoekopdracht naar PAS en stikstofgerelateerde woorden voor. Binnen de discoursen krijgt natuur een verschillende betekenis.

In het discours 'Natuur voorop' wordt de stikstof geframed als een probleem voor de natuur, en tegelijkertijd de stikstofcrisis ook als een kans om de natuur echt te gaan herstellen. Natuur en de effecten van stikstof worden in termen van ecologische processen besproken en de terminologie van de Vogel- en Habitatrichtlijn wordt hierbij veel gebruikt. Specifieke, kwetsbare soorten moeten worden beschermd tegen een teveel aan stikstof. Op sociale media krijgt natuur vooral de betekenis van een maatschappelijk belang dat afgewogen wordt ten opzichte van andere belangen.

In het discours 'Rek in de VHR' krijgt natuur de betekenis van een wettelijk beschermde categorie. Natuur, en met name Natura 2000-gebieden, wordt opgevat als 'juridische categorie' die mogelijk met regelgeving is aan te passen. Ook op sociale media is dit zo, de discussie gaat over de vraag of Natura 2000-gebieden moeten worden geschrapt, opnieuw ingedeeld en of meer of minder natuur wenselijk is in Nederland.

In het discours 'Perspectief voor de landbouw' worden natuur en natuurbeleid gezien als beperking voor de landbouw. Natuur als zodanig speelt in de discussies maar beperkt een rol. Bijvoorbeeld het belang van boeren voor natuur komt maar beperkt aan de orde in de reguliere media. Wel wordt de waarde van (ook reguliere) boeren voor het platteland een belangrijk thema. Ook op sociale media komt natuur niet heel prominent naar voren in de berichten van mensen die de landbouwbelangen willen verdedigen. Wel komt natuur naar voren in berichten van tegenstanders van krimp van de veestapel, bijvoorbeeld 'natuur van natuurbeschermers' wordt tegenover 'boeren natuur' gezet en 'met krimp worden niet alleen vruchtbare grond, maar ook boeren natuur en weidevogels vernietigd'. Minder boeren is minder (boeren) natuur, onder meer omdat waar boeren zijn, Nederland niet wordt volgebouwd.

In het discours 'Economische ontwikkeling' speelt natuur als onderwerp van discussie geen grote rol. Dit discours gaat vooral om het zoeken naar oplossingen om de economie weer op gang te brengen. Naast stikstof wordt natuur – en de wens om bijzondere soorten te beschermen – door sommigen als schuldige aangewezen voor het feit dat Nederland op slot zit. Met name door het kabinet wordt natuurherstel gezien als een voorwaarde om economische ontwikkeling weer op gang te kunnen brengen en natuur wordt als zodanig ook door partijen met een economisch belang gezien.

Binnen het discours 'Kansen voor natuur inclusieve landbouw' is natuur een waarde binnen het boerenbedrijf, die bijvoorbeeld de afhankelijkheid van kunstmest kan verkleinen. Natuurinclusieve landbouw is in harmonie met de natuur. Ook in dit discours wordt natuur als onderwerp echter niet veel besproken. Op sociale media komt natuur in de betekenis van waarde op het boerenbedrijf minder terug, het gaat er eerder om dat natuurinclusieve landbouw beter is voor natuur, welzijn en dieren.

In het discours 'Er is geen stikstofprobleem' is er vooral kritiek op de natuur-elite, op het feit dat bijzondere soorten moet worden beschermd. Natuur moet zijn gang kunnen gaan, brandnetels zijn ook natuur. Op sociale media wordt verwoord dat het in Nederland gaat om pseudo, minuscule, waardelose Natura 2000-gebiedjes, die op wereldschaal niets voorstellen, en wordt de stikstofproblematiek geframed als overtrokken.

Wat is de steun voor de voorgestelde kabinetsmaatregelen vanuit de discoursen?

Binnen elk discours worden verschillende accenten gelegd wat er moet gebeuren om een uitweg te vinden voor de stikstofproblematiek, en deze zijn deels terug te vinden in het kabinetsbeleid.

Vanuit 'Natuur voorop' is dat werk maken van herstel van de natuur, grenzen stellen vanuit het natuurbeleid, extra geld van kabinet voor herstelmaatregelen, maar ook: omvorming van de landbouw, krimp van de veestapel en verduurzaming van de economie. In het kabinetsbeleid is

---

hiervan veel terug te zien, er is extra geld gereserveerd voor herstelmaatregelen en er zijn maatregelen om de landbouw en de economie te verduurzamen.

Vanuit 'Rek in de VHR' staat herziening van de gemaakte keuzes t.a.v. de aanwijzing van gebieden voorop. Het kabinet laat deze mogelijkheden onderzoeken.

Vanuit 'Perspectief voor de landbouw' is het belangrijkste dat wordt ingezet op innovatie en technische maatregelen, zodat de landbouw ontwikkelperspectief houdt, maar ook vrijheid van agrariërs om eigen keuzes te maken. Het kabinet komt ze deels tegemoet: er is budget vanuit het kabinet voor technische maatregelen en innovatie, bijvoorbeeld om via innovatie van stallen de stikstofuitstoot te beperken. Het kabinet kiest niet voor generieke uitkoop van agrariërs rond Natura 2000-gebieden, maar benadrukt vrijwilligheid.

Vanuit 'Kansen voor natuur inclusieve landbouw' staat omvorming van het landbouwsysteem voorop, naar milieuvriendelijke, circulaire landbouw, die minder afhankelijk is van krachtvoer en kunstmest, met minder dieren en in harmonie met natuur. Een wens ten aanzien van het beleid is ondersteuning van deze omvorming. Het kabinet komt aan deze wens tegemoet met budget voor uitkopen van boeren en voor omvorming naar extensievere vormen van landbouw.

Vanuit 'Economische ontwikkeling voorop' is de gewenste oplossing voor de stikstofproblematiek met name drempelwaarden in relatie tot vergunningverlening en het snel mogelijk maken van economische ontwikkeling vanuit ontstane stikstofruimte en saldering. Het kabinet komt ze tegemoet met enkele kortetermijnmaatregelen, waaronder 100 km/uur op de snelweg, waardoor er op korte termijn ruimte komt voor het weer op gang brengen van de bouw.

Vanuit 'Er is geen stikstofprobleem' is er geen erkenning van de problematiek en geen draagvlak voor het aanpakken van de stikstofcrisis. Het kabinet komt hier niet aan tegemoet.

Ondanks dat het kabinet – of juist omdat – het kabinet kiest voor een gemengde aanpak met inzet op veel verschillende fronten, is er tot nu toe beperkte steun voor de maatregelen. Veel gehoorde reactie vanuit de verschillende discourses is dat het sneller en meer moet zijn (bijv. vanuit 'Kansen voor natuurinclusieve landbouw', en 'Economische ontwikkeling voorop'). Met name vanuit de discourses 'Natuur voorop' en 'Perspectief voor de landbouw' is de steun voor de kabinetsmaatregelen tot nu toe beperkt. Vanuit deze twee discourses komt het signaal van partijen dat ze ook in de toekomst zullen gaan procederen. Volgens natuurorganisaties is het doel van 50 procent van de Natura 2000-gebieden onder de kritische stikstofwaarden niet voldoende voor de Europese wetgeving. De organisatie MoB vindt verder dat er te weinig maatregelen zijn voor reductie van de veestapel in de intensieve veehouderij. MoB wil gaan procederen op individuele vergunningen en later ook op het kabinetsbesluit om kleine projecten door te laten gaan zonder vergunning.

Vanuit de landbouw is er met name het signaal dat er te weinig wordt geïnvesteerd op innovatie, maar juist te veel op uitkoop van boerenbedrijven. Er is fel geprotesteerd, zowel op sociale media als via de protestacties. Boerenorganisaties zijn afgehaakt uit het overleg met de minister, omdat de maatregelen te veel werden opgelegd. Uiteindelijk is bijvoorbeeld de eiwit-maatregel in veevoer van tafel gegaan. Het afschaffen van de eiwit-maatregel werd door verschillende partijen geframed als een overwinning. Deze framing als strijd zagen we ook eerder in het debat, toen het PAS-arrest werd gezien als overwinning voor natuur. De boeren vinden het ook onterecht dat zij moeten opdraaien voor stikstofruimte in de bouw. Zowel FDF als LTO neemt zich voor te gaan procederen, met name om de stikstofruimte die wordt afgenomen, waardoor ontwikkelperspectief van de landbouw in de knel komt. Ook vanuit de andere discourses is er beperkte steun voor kabinetsmaatregelen, bijvoorbeeld vanuit 'Kansen voor natuurinclusieve landbouw' is het signaal dat er juist een kans is gemist om niet vol te kiezen voor hervorming van de landbouw. Vanuit 'Er is geen stikstofprobleem' wordt gevonden dat het kabinet de aandacht beter kan besteden aan belangrijker zaken dan stikstof, wordt – met name op sociale media – met wantrouwen gereageerd en wordt het kabinet leugens verweten.

Wat is de invloed van het stikstofdebat op (discussies binnen) het natuurbeleid?

Het stikstofdebat is ontstaan vanuit het natuurbeleid. Het stikstofdebat dat zich vervolgens ontwikkelt, is breder dan natuur alleen. De invloed op het natuurbeleid zelf van het PAS-arrest en de discourses die vervolgens in het stikstofdebat ontstaan, is behoorlijk groot. Het kabinet zet geld in voor natuurherstel en voor bronmaatregelen om de stikstofuitstoot te verminderen. Binnen het natuurbeleid komen door het stikstofdebat verschillende discussies op die het natuurbeleid naar verwachting verder gaan beïnvloeden. We hebben er vijf gevonden. 'Nederland op slot' en de noodzaak om op een nieuwe manier – anders dan in het PAS – met natuur om te gaan, het vinden van een balans tussen natuur en economie, komen weer volop terug in het debat. Natuurkwaliteit krijgt, onder invloed van de discourses 'Natuur voorop' en 'Economische ontwikkeling voorop', meer urgentie en wordt een striktere voorwaarde voor het verlenen van vergunningen. Met het discours 'Rek in de VHR' komt de discussie in het natuurbeleid weer op of het kabinet moet proberen de gemaakte keuzes bij de aanwijzing van Natura 2000-gebieden te herzien. In hoeverre dit gaat leiden tot daadwerkelijke herzieningen was ten tijde van onze analyse nog niet bekend. De mogelijke opkomst van een grijze economie op het platteland is een thema dat opkomt in relatie tot de stikstofruimte die vrijkomt wanneer agrariërs stikstofrechten of hun bedrijf verkopen. Dit kan worden verkocht aan private partijen, wat tot een heel ander, 'volgebouwd' platteland kan leiden. Met name de discourses 'Perspectief voor de landbouw' en 'Economische ontwikkeling voorop' staan hierin tegenover elkaar: landbouwpartijen vinden het onwenselijk, terwijl belangenbehartigers van andere economische sectoren het wenselijk vinden. Vanuit het natuurbeleid is de uitdaging om deze ontwikkeling in goede banen te leiden. Het belang van verbindingen tussen natuurgebieden (met verwijzing naar de eerdere 'Ecologische Hoofdstructuur') om de natuurkwaliteit voldoende te versterken, wordt vanuit het discours 'Natuur voorop' teruggebracht in het debat binnen het natuurbeleid. Dit wordt door het kabinet nog niet opgepakt, maar zou wel een discussiepunt kunnen blijven. Een discussie die ook een rol is gaan spelen in het natuurbeleid, is de afweging tussen verplichting en vrijwilligheid als het gaat om het uitkopen van agrariërs. Hier zie je een botsing tussen 'Natuur voorop', die wel dwingende uitkoop wil en 'Perspectief voor de landbouw', die alleen kan instemmen met vrijwilligheid. Het kabinet benadrukt vrijwilligheid; aan de andere kant zijn er partijen die menen dat ook het verplicht uitkopen van agrariërs nodig kan zijn om voldoende stikstofreductie te kunnen gaan realiseren met meer garanties op natuurherstel.

7.3 Reflectie

In deze paragraaf reflecteren we op het onderzoek. We gaan bijvoorbeeld in op de gebruikte focus en methode, en de vraag of we met een andere focus andere discourses hadden gevonden; daarnaast gaan we in op de waarde van de gecombineerde aanpak van discoursanalyse en socialemedia-analyse, en op de vraag hoe onze resultaten zich verhouden tot eerder onderzoek.

Hadden we ook tot andere discourses kunnen komen?

Een discoursanalyse heeft een interpretatieve basis. We hebben op basis van een analyse van berichten in de reguliere media en expert judgement het brede stikstofdebat in beeld gebracht, en daarbinnen gefocust op natuur en natuurbeleid. Een ander uitgangspunt had mogelijk tot andere discourses geleid. Bijvoorbeeld een kleiner en specifiek discours als 'Rek in de VHR' was er dan mogelijk niet uitgekomen. Ook de keuze voor het analyseren van berichten uit de reguliere media heeft de uitkomsten beïnvloed, aangezien deze media mede sturend zijn in het maatschappelijk debat. Korthagen et al. (2020) spreken van verschillende informatie-*biases* in het journalistieke nieuws – het gegeven dat nieuwsmedia onevenredig veel informeren over bepaalde gebeurtenissen en andere gebeurtenissen structureel links laten liggen. Het lijkt er niet op dat veel gebeurtenissen links zijn blijven liggen in het stikstofdebat, maar wel dat bepaalde onderwerpen meer en andere minder aandacht kregen. Bijvoorbeeld de term 'Nederland op slot' in het stikstofdebat wordt geïntroduceerd door berichten in *De Telegraaf*, *Het Parool* en *AD*, waarmee ze een bepaalde framing van het stikstofprobleem ondersteunen.

Sommige partijen hebben minder toegang tot de reguliere media, de kringlooplandbouw bijvoorbeeld heeft daarin niet echt een vertegenwoordiger. De media creëren zelf ook regelmatig een gebeurtenis die aanleiding is tot debat, zoals een interview met Johan Vollenbroek, of de publicatie van uitspraken

---

van wetenschapper Rabbinge dat het minder kan met het aantal natuurgebieden in Nederland, waarna een piek in de discussie op sociale media ontstond. Er hadden andere discourses kunnen ontstaan wanneer we niet de media als leidraad hadden genomen, maar bijvoorbeeld wetenschappelijke publicaties, of een google search. Bijvoorbeeld de woordcombinatie 'stikstof en energie-transitie' geeft op google ook hits, maar niet direct media-hits. Met name de landbouw en de economie zijn belangrijke onderwerpen geweest in de media.

Ten slotte was de socialemedia-analyse in ons onderzoek volgend, d.w.z. binnen sociale media is op basis van de voorlopige discourses gezocht naar berichten. Ook dit heeft misschien tot andere uitkomsten geleid dan wanneer we de socialemedia-analyse 'open' waren ingegaan en de sociale media hadden gebruikt om discourses te construeren in plaats van primair te kijken of we gevonden discourses op reguliere media, ook op sociale media konden herkennen.

Sociale en reguliere media; het belang van het meenemen van het sociale media debat

Korthagen et al. (2020) stellen dat sociale media aan iedereen buiten het traditionele beleidsnetwerk de mogelijkheid geven om zich in de discussie te mengen. Er ontstaat daardoor 'ruimte voor nieuwe frames rond het beleidsprobleem en de te verkiezen beleidsoplossing'. Ook Breman et al. (2018) concluderen dat door de opkomst van sociale media meer partijen toegang hebben gekregen tot het maatschappelijk debat over natuur. Wij herkennen dat in het stikstofdebat. Een zeer groot aantal individuele twitteraars mengt zich in het debat, maar ook experts en vertegenwoordigers van organisaties. De reacties op sociale media vertegenwoordigen daarmee niet per se de meerderheid en de middenmoot van meningen onder de Nederlandse bevolking. We zien dat op sociale media argumenten vaak met meer emotie en directer worden geuit. Sociale media geven vooral de mening van de flanken van het debat weer, zoals wordt gesteld door Daan Roovers, de Denker des Vaderlands, in een uitzending van *Buitenhof* op 22 december 2019. Als we alleen sociale media hadden gebruikt om discourses te construeren, hadden we waarschijnlijk sterker gepolariseerde discourses gevonden. Maar met alleen reguliere media waren de flanken waarschijnlijk onderbelicht gebleven. Dat kan worden geïllustreerd met het discours 'Er is geen stikstofprobleem', dat zich vooral op sociale media afspeelt. Dit discours was met alleen reguliere media als bron niet zo snel opgepikt.

Sociale media kunnen ook op een andere manier invloed hebben gehad in het stikstofdebat, met name rond de boerenprotesten. Stevens (2020) geeft aan dat de boeren hebben geleerd om zich snel te organiseren via sociale media, zoals app-groepen. Dit is ook het geval geweest bij de boerenprotesten. Het landbouwverhaal is prominenter verwoord in het debat dan het natuurverhaal, en dat komt o.a. door de manier waarop het is gecommuniceerd. Met de boerenprotestacties zijn ook veel de reguliere media gehaald.

Verskil en overeenkomsten met eerdere discours analyse in het natuurbeleid

Buijs et al. (2012) hebben een discoursanalyse uitgevoerd naar natuur en draagvlak, in de periode na de bezuinigingen op natuurbeleid van het kabinet Rutte I. Ook dat was een roerige periode in het natuurbeleid. Hoewel vergelijking van deze discourses over natuur en draagvlak een-op-een met de gevonden discourses in het stikstofdebat niet mogelijk is – wij hebben immers niet gezocht op draagvlak en hebben alleen gefocust op het stikstof gerelateerde natuurbeleid – zijn de toentertijd gevonden discourses wel deels herkenbaar in het huidige stikstofdebat. Bijvoorbeeld het destijds gevonden discours 'Breed draagvlak voor natuurbescherming', waarin mensen vinden dat de natuur in Nederland goed beschermd moet worden en die opkomen voor het belang van natuurbescherming, zien we nu terug in het stikstofdebat in het discours 'Natuur voorop'. Het in 2012 gevonden discours 'Nederland op slot', waarin de tegenstelling tussen natuur en economie en de roep om versoepeling van de (EU-)regels in het natuurbeleid een rol spelen, komen in het stikstofdebat weer boven. De discussie over 'Nederland op slot' is in het stikstofdebat verbreed naar de hele Nederlandse economie, door de omvang van het aantal projecten en vergunningverlening dat stilligt en de breedte van de sectoren die hierdoor getroffen worden. In het stikstofdebat wordt daarnaast primair de hoeveelheid stikstof (en niet natuur) als oorzaak gezien voor de rem op economische ontwikkeling, maar toch komen we ook weer het standpunt tegen dat de natuur en natuurwetgeving verantwoordelijk worden gehouden voor het feit dat de economie stilligt. Sommige vertegenwoordigers van het discours 'Economische ontwikkeling voorop' benadrukken nu de noodzaak voor natuurherstel als voorwaarde voor economische ontwikkeling en dit is een verschil met eerder. Discussie over de vraag of Nederland

---

meer doet dan de Europese verplichtingen ('Nederlandse koppen op Europese natuurbeleid') en hoe hiermee om te gaan, lijkt minder heftig gevoerd dan destijds. Het in 2012 gevonden discours 'Bestuurlijke onwil' is ook breed vertegenwoordigd in het stikstofdebat, met name op sociale media. Het zich afzetten tegen het technocratische karakter van het natuurbeleid en de 'natuur-elite' wordt vertegenwoordigd in het discours 'Er is geen stikstofprobleem'. Het wordt daarin vermengd met het niet erkennen van het stikstofprobleem. Het in 2012 gevonden discours 'Kloof tussen beleid en beleving' is minder te herkennen in het huidige stikstofdebat. Voor discussie over de waarde van natuur voor mensen en een brede discussie dat het natuurbeleid zich meer moet inspannen voor meer toegankelijke of aantrekkelijke natuur voor mensen, is in het stikstofdebat minder plek.

Het debat over natuur binnen het stikstofdebat versus het brede natuur-debat

Breman et al. (2018) hebben een socialemedia-analyse gedaan naar het begrip 'natuur' in de breedte en concluderen dat online 'natuur' springlevend is en vaak in positieve woorden wordt besproken. Wij concluderen dat natuur *binnen* het stikstofdebat niet zo'n prominente rol speelt ten opzichte van andere onderwerpen. De stikstofproblematiek geeft bijvoorbeeld aanleiding voor een discussie over de landbouw, waarin natuur nauwelijks een rol speelt. Andere onderwerpen, zoals de economie en krimp van de veestapel, krijgen veel aandacht. De discussie over natuur binnen het stikstofdebat is smaller. Belangrijke onderwerpen op sociale media die Breman et al. (2018) in relatie tot natuur signaleren, zoals de Oostvaardersplassen, komen niet aan de orde. Dit heeft waarschijnlijk ook te maken met onze koppeling met aan stikstof gerelateerde woorden in de zoekopdrachten op Coosto en het daarbij niet meenemen van andere trefwoorden in relatie tot andere onderwerpen in het natuurbeleid, zoals het Natuurnetwerk, de wolf of de Oostvaardersplassen.

Reflectie op de methode

PBL vroeg naar inzicht in de maatschappelijke discourses rond de stikstofproblematiek en wat dit kan betekenen voor (de steun voor) het natuurbeleid. We hebben de analyse uitgevoerd met een discoursanalyse en een socialemedia-analyse. Wat waren de voor- en nadelen? De discoursanalyse is bruikbaar geweest om de discourses in beeld te brengen, daarmee de maatschappelijke reacties op kabinetsmaatregelen te verklaren en te duiden op welke wijze het draagvlak voor het stikstofgerelateerde natuurbeleid vanuit verschillende maatschappelijke groepen verschilt. Door daar een socialemedia-analyse eraan te koppelen, konden we in beeld brengen wat er breed leeft (in het op sociale media actieve deel van) de samenleving, in aanvulling op de uitingen van belangenorganisaties en in de reguliere media. Ook kregen we daarmee grofweg een idee van de omvang van het discours op sociale media. Socialemedia-analyse is tijdrovend, gezien de grote hoeveelheid berichten die daar in de periode van een jaar worden geplaatst. We hebben maar een beperkt deel daarvan kunnen behappen, maar het leverde inzichten op die van waarde zijn geweest, bijvoorbeeld het inzicht dat sommige visies vooral op sociale media zijn te vinden, welke dus met alleen de discoursanalyse aan de hand van reguliere media buiten beeld gebleven zouden zijn. Op sociale media is er verder meer overlap tussen de discussies rond de verschillende discourses dan in reguliere media, o.a. doordat mensen op sociale media met elkaar in discussie gaan, en binnen de zoekopdrachten zowel voor- als tegenstanders zijn te vinden. Ook waaiert de discussie op sociale media breder uit naar andere maatschappelijke discussies, zoals klimaat, immigratie, bevolkingsdruk of woningnood.

Literatuur

- Buijs, A.E.; Langers, F.; Mattijssen, T.J.M.; Salverda, I.E., 2012. Draagvlak in de energieke samenleving: van acceptatie naar betrokkenheid en legitimatie. Alterra, Wageningen-UR Alterra-rapport 2362
- Commissie Remkes, 2019. Niet alles kan. Eerste advies Adviescollege Stikstofproblematiek.
- LNV, 2019a. Stand van zakenbrief met inventarisatie projecten die mogelijk gevolgen ondervinden van de PAS-uitspraak. Kamerbrief DGNVVG-NP / 19219179, 13 september 2019.
- LNV, 2019b. Aanpak stikstofproblematiek. Kamerbrief BPZ / 19238400, 4 oktober 2019.
- LNV, 2019c. Maatregelenpakket voor de stikstofproblematiek in de woningbouw- en infrastructuursector en voor de PFAS. Kamerbrief DGNVVG / 19260351, 13 november 2019.
- LNV, 2019d. Voortgang Aanpak Stikstofproblematiek. Kamerbrief BPZ / 19306068, 16 december 2019.
- LNV, 2020a. Voortgang stikstofproblematiek: maatregelen landbouw en verdere impuls gebiedsgerichte aanpak. Kamerbrief DGA-DAD / 20032998, 7 februari 2020.
- LNV, 2020b. Voortgang stikstofproblematiek: maatregelen natuur. Kamerbrief DGNVVG-NP / 20046810, 19 februari 2020.
- LNV, 2020c. Voortgang stikstofproblematiek: structurele aanpak. Kamerbrief BPZ / 20120075, 24 april 2020.
- LNV, 2020d. Gezamenlijk Programma Natuur. Kamerbrief en bijlage bij kamerbrief DGNVVG / 20188557, 10 juli 2020.
- Kamphorst, D.A. en J.L.M. Donders, 2012. Politieke discoursen over natuurbeleid en draagvlak. Een quick scan naar discoursen over natuurbeleid in landelijke en provinciale politieke debatten ten tijde van het kabinet Rutte I. Alterra-rapport 2411
- Korthagen, I., Dekker, R. & Breman, B., 2020. De gemediatiseerde strijd om natuurbeleid in de Oostvaardersplassen. In: Buijs, A., Boonstra, F. & Mattijssen, T. (Eds.). Natuurbeleid betwist. Visies op legitimiteit en natuurbeleid (p. 39-50). Zeist: KNNV Uitgeverij.
- Natuurmonumenten, WNF, Soorten NL, Landschappen NL, Natuur en Milieufederaties, Vogelbescherming, 2019. Oplossingsrichtingen stikstofproblematiek. Brief aan het Adviescollege Stikstofproblematiek, 12 augustus 2019
- PBL, 2014. Beoordeling Programmatische Aanpak Stikstof
- PBL en WUR, 2020. Lerende evaluatie van het Natuurpact 2020. Gezamenlijk de puzzel leggen voor natuur, economie en maatschappij, Den Haag: PBL
- Raad van State, 2019. PAS mag niet als toestemmingsbasis voor activiteiten worden gebruikt. Persbericht 29 mei 2019, <https://www.raadvanstate.nl/@115651/pas-mag/>
- Sanders, M.E. et al., 2020. Nederlands natuurbeleid in internationale context. Voortgang realisatie natuur- en biodiversiteitsbeleid, Den Haag: PBL.
- WNF, Milieudefensie, Natuurmonumenten, Natuur en Milieu, Vogelbescherming Nederland, Waddenvereniging, Natuur en Milieufederaties, Greenpeace, SoortenNL en Landschappen NL, 2019. Benut de stikstofcrisis als kans voor natuur en alle Nederlanders.

Bronnen discoursanalyse

datum link

1. Caring farmers, 2020. 'Alleen de gangbare landbouw wordt in de media gehoord' Artikel van 25 mei 2020.
<https://www.dekortsteweg.nl/alleen-de-gangbare-landbouw-wordt-in-de-media-gehoord/>
2. Landbouw Collectief 2020. Ordinaire opkoop van boerenbedrijven gevolg van stikstofbeleid 29 april 2020.
<https://www.varkensbedrijf.nl/nieuwsartikel/2020/ordinaire-opkoop-van-boerenbedrijven-gevolg-van-stikstofbeleid/b24g8c24o2962/>
3. Land van Ons 2020. Bestuur vraagt aandacht bij Kabinet voor alternatief voor uitkoopregeling 27-april.
<https://us5.campaign-archive.com/?u=457f3038e20d9ee596ed8a453&id=d9b660a752>

-
4. Volkskrant, 27 april 2020. De stikstofcrisis: bijna vergeten miljarden lossen het conflict niet op. <https://www.volkskrant.nl/nieuws-achtergrond/de-stikstofcrisis-bijna-vergeten-miljarden-lossen-het-conflict-niet-op~b97c66cb/>
  5. Natuurmonumenten 2020 Kabinet investeert flink natuurherstel maar pakt stikstofoverschot onvoldoende aan. 24-april 2020. <https://www.natuurmonumenten.nl/nieuws/kabinet-investeert-flink-natuurherstel-maar-pakt-stikstofoverschot-onvoldoende-aan>
  6. nu.nl, 25-april 2020. milieuorganisaties stappen opnieuw naar rechter vanwege stikstofplannen. <https://www.nu.nl/politiek/6047169/milieuorganisaties-stappen-opnieuw-naar-rechter-vanwege-stikstofplannen.html>
  7. Vogelbescherming 2020 24-april 2020 Kabinet investeert flink in natuurherstel maar pakt stikstofoverschot onvoldoende aan. <https://www.natuurenmilieu.nl/nieuwsberichten/kabinet-investeert-flink-in-natuurherstel-maar-pakt-stikstofoverschot-onvoldoende-aan/>
  8. Vogelbescherming 2020 stikstofmaatregelen van het kabinet onvoldoende. 24 april 2020. <https://www.vogelbescherming.nl/actueel/bericht/stikstofmaatregelen-van-het-kabinet-onvoldoende>
  9. Bouwend NL 2020 Stikstofmaatregelen kabinet: bedoelingen goed, uitwerking onvoldoende 24-april 2020. <https://www.bouwendnederland.nl/actueel/nieuws/11934/stikstofmaatregelen-kabinet-bedoelingen-goed-uitwerking-onvoldoende>
  10. nos, 24 april 2020. Boeren én milieugroepen ontevreden met stikstofplannen kabinet. <https://nos.nl/artikel/2331633-boeren-en-milieugroepen-ontevreden-met-stikstofplannen-kabinet.html>
  11. Natuurmonumenten, 24-apr 2020. <https://www.natuurmonumenten.nl/nieuws/kabinet-investeert-flink-natuurherstel-maar-pakt-stikstofoverschot-onvoldoende-aan>
  12. nos, 20-april 2020. Kabinet trekt nog eens 5 miljard uit voor stikstofbeleid. <https://nos.nl/artikel/2331135-kabinet-trekt-nog-eens-5-miljard-uit-voor-stikstofbeleid.html>
  13. ad, 3-apr-20. Radicale boeren woedend op Rutte en Schouten: 'Het is oorlog'. <https://www.ad.nl/politiek/radicale-boeren-woedend-op-rutte-en-schouten-het-is-oorlog~a054fe1a/>
  14. nos, 2-apr-20. Mesdagfonds komt nu toch uit op zelfde stikstofcijfer als RIVM, trekt kritiek stil in. <https://nos.nl/artikel/2329170-mesdagfonds-komt-nu-toch-uit-op-zelfde-stikstofcijfer-als-rivm-trekt-kritiek-stil-in.html>
  15. rtl nieuws, 1-apr-20. Boeren willen niet langer met minister Schouten praten over stikstof.
  16. ad, 31-mrt-20. Minister stelt opening Lelystad Airport opnieuw uit. <https://www.ad.nl/binnenland/minister-stelt-opening-lelystad-airport-opnieuw-uit~a8d4cafb/>
  17. rtlNieuws, 10-mrt-20. Coalitiepartijen buigen zich in extra overleg over oplossingen stikstofcrisis. <https://www.rtlNieuws.nl/nieuws/politiek/artikel/5051121/schouten-landbouw-stikstofcrisis-knopen-doorhakken-optimisme>
  18. nieuwe oogst, 17-02-2020. Landbouw-collectief maant tweede kamer tot actie <https://www.nieuweoogst.nl/nieuws/2020/02/17/landbouw-collectief-maant-tweede-kamer-tot-actie>
  19. Natuurmonumenten, 17-feb-20. Goed natuurbeleid blijft uit. <https://www.natuurmonumenten.nl/nieuws/goed-natuurbeleid-blijft-uit>
  20. rijksoverheid, 07-02-2020. Nieuwe stappen stikstofaanpak bieden landbouwsector perspectief. <https://www.rijksoverheid.nl/actueel/nieuws/2020/02/07/nieuwe-stappen-stikstofaanpak-bieden-landbouwsector-perspectief>
  21. nos, 07-02-2020. Kabinet focust in stikstofcrisis op stoppende én duurzame boer. <https://nos.nl/artikel/2322007-kabinet-focust-in-stikstofcrisis-op-stoppende-en-duurzame-boer.html>
  22. nos, 4-feb-2020. Kabinet trekt geld uit voor stikstofcrisis, Groen Links wil meer actie <https://nos.nl/artikel/2321601-kabinet-trekt-geld-uit-voor-stikstofcrisis-groenlinks-wil-meer-actie.html> 04-02-2020

-
23. Boerenbusiness, 4 feb 2020. Ruim half miljard voor boeren tegen stikstof.
<https://www.boerenbusiness.nl/rss/algemeen/artikel/10885766/ruim-half-miljard-voor-boeren-tegen-stikstof>
  24. LC, 30-01-2020. Landbouw: onze rol in stikstof is veel kleiner.
https://www.lc.nl/friesland/Landbouw-onze-rol-in-stikstof-is-veel-kleiner-25290592.html?utm_medium=article_sharing&utm_source=email
  25. petities, 29-12-2019 halveer de Nederlandse veestapel
<https://petities.nl/petitions/halveer-de-nederlandse-veestapel?locale=nl>
  26. nu.nl, 27-12-2019 rabo-topman-draijer-fonds-nodig-voor-ruilverkaveling-boeren
<https://www.nu.nl/economie/6019756/rabo-topman-draijer-fonds-nodig-voor-ruilverkaveling-boeren.html>
  27. nu.nl, 27-12-2019 woede-of-marketing-hoe-een-veevoergigant-boerenprotesten-een-zet-gaf
<https://www.nu.nl/weekend/6020408/woede-of-marketing-hoe-een-veevoergigant-boerenprotesten-een-zet-gaf.html>
  28. nrc, 23-12-2019. 'Ik heb rapporten herschreven. En daarna dwong je onderzoekers een handtekening eronder te zetten'
<https://www.nrc.nl/nieuws/2019/12/27/stikstofakkoord-het-moest-en-zou-er-komen-a3985137>
  29. ad, 18-dec-19, Spoedwet stikstof aangenomen door Eerste Kamer
<https://www.ad.nl/binnenland/spoedwet-stikstof-aangenomen-door-eerste-kamer~ad23de52/>
  30. trouw, 18 -12- 2019. Vooral-jonge-boeren-worden-steeds-radicaler.
<https://www.trouw.nl/binnenland/vooral-jonge-boeren-worden-steeds-radicaler~bd7bb83d/>
  31. rtl nieuws, 17-dec-20 Verwarring over 'akkoord' met kabinet en boerenclubs
<https://www.rtlnieuws.nl/nieuws/politiek/artikel/4959306/boeren-sluiten-akkoord-met-kabinet>
  32. Gelderlander, 17-12-2019 Gelderland: liefst 2 miljard euro nodig voor aanpak stikstofprobleem.
<https://www.gelderlander.nl/arnhem/gelderland-liefst-2-miljard-euro-nodig-voor-aanpak-stikstofprobleem~a277649a/>
  33. NRC, 17-12-2019. Vrijwel niemand spreekt ze tegen.
<https://www.nrc.nl/nieuws/2019/12/17/vrijwel-niemand-sprekt-ze-tegen-a3984210>
  34. nu.nl 15-dec-19. Partijen Landbouw Collectief keuren 'jodenuitspraak' van collega scherp af
<https://www.nu.nl/binnenland/6017996/partijen-landbouw-collectief-keuren-jodenuitspraak-van-collega-scherp-af.html>
  35. voedselanders, 13-dec-19. Oprichting Boerenraad.
<https://www.voedselanders.nl/oprichting-boerenraad/>
  36. NRC, 13-dec-19 Boeren dagen RIVM over berekeningen stikstof
<https://www.nrc.nl/nieuws/2019/12/13/boeren-voor-de-rechter-over-rivm-berekeningen-stikstofuitstoot-a3983785>
  37. rtl nieuws, 13-dec-19 Planbureau: verminderen stikstofneerslag geen 'ultieme oplossing'
<https://www.rtlnieuws.nl/nieuws/nederland/artikel/4954116/planbureau-leefomgeving-overheid-stikstofprobleem-meer-oplossingen>
  38. Landschap Noord-Holland, 12-dec-20 Natuurorganisaties-overhandigen-plan-van-aanpak-stikstof-aan-kabinet.
<https://www.landschapnoordholland.nl/nieuws/natuurorganisaties-overhandigen-plan-van-aanpak-stikstof-aan-kabinet>
  39. Farmers Defense force, 12-12-2019. Dit is ons land.
<https://farmersdefenceforce.nl/dit-is-ons-land/>
  40. ad, 12-dec-19 Ruime meerderheid LTO-boeren vindt harde protestacties helemaal niks
<https://www.ad.nl/binnenland/ruime-meerderheid-lto-boeren-vindt-harde-protestacties-helemaal-niks~ae2ede94/>
  41. Bouwend NL, 10-dec Extra geld natuurherstel onmisbaar voor houdbare drempelwaarde stikstofuitstoot bouw
<https://www.bouwendnederland.nl/actueel/nieuws/9780/extra-geld-natuurherstel-onmisbaar-voor-houdbare-drempelwaarde-stikstofuitstoot-bouw>
  42. nos, 8-dec-19 #mijnnatuurblijft: foto's van natuurschoon als protest tegen stikstofplannen
<https://nos.nl/l/2313883.#mijnnatuurblijft:foto's-van-natuurschoon-als-protest-tegen-stikstofplannen>

-
43. Trouw, 6-12-2019 Wat wil het landbouwcollectief? En maken ze een kans?
<https://www.trouw.nl/duurzaamheid-natuur/wat-wil-het-landbouw-collectief-en-maken-ze-een-kans~b2f53582/>
  44. rtl nieuws, 5-dec-19 Kamer stemt in met spoedwet stikstof die woningbouw op gang moet brengen.
<https://www.rtlnieuws.nl/nieuws/politiek/artikel/4945476/kamer-stikstof-woningbouw-infrastructuur-veevoer-drempelwaarde>
  45. Boerenbusiness, 4-dec-19 Rijk en provincies blijven tornen aan latente ruimte.
<https://www.boerenbusiness.nl/agribusiness/artikel/10884915/rijk-en-provincies-blijven-tornen-aan-latente-ruimte>
  46. Volkskrant, 4-dec-19 Op te halen wegens stikstofoverschot: duizenden gratis kerstbomen.
<https://www.volkskrant.nl/nieuws-achtergrond/op-te-halen-wegens-stikstofoverschot-duizenden-gratis-kerstbomen~ba925429/>
  47. ad, 29-nov-19 Provincies zwichten voor boerenprotest: stikstofregels worden versoepeld
<https://www.ad.nl/politiek/provincies-zwichten-voor-boerenprotest-stikstofregels-worden-versoepeld~af36b72bc/>
  48. NRC, 25-nov-19 De Nederlandse natuur staat er slecht voor.
<https://www.nrc.nl/nieuws/2019/11/25/de-duinen-doen-het-nog-wel-goed-a3981570>
  49. nos, 23-nov-19. Jaren vertraging voor infrastructuurprojecten door stikstof
[https://nos.nl/l/2311321Jaren vertraging voor infrastructuurprojecten door stikstof](https://nos.nl/l/2311321Jaren%20vertraging%20voor%20infrastructuurprojecten%20door%20stikstof)
  50. Volkskrant, 23-nov-19 Dijkhoff: 'Kabinet hield te weinig rekening met stikstofcrisis'
<https://www.volkskrant.nl/nieuws-achtergrond/dijkhoff-kabinet-hield-te-weinig-rekening-met-stikstofcrisis~bf6bf8be/>
  51. NOS, 20-nov-19 Landbouwcollectief komt met eigen stikstofplannen
[https://nos.nl/l/2311277Landbouwcollectief komt met eigen stikstofplannen](https://nos.nl/l/2311277Landbouwcollectief%20komt%20met%20eigen%20stikstofplannen)
  52. NRC, 14-11-2019 In Brussel snappen ze niet wat Nederland bedoelt met natuurgebieden 'herindelen'.
<https://www.nrc.nl/nieuws/2019/11/14/als-je-aan-de-natuur-komt-gaat-brussel-over-tot-actie-a3980407>
  53. NRC. 14-11-2019 'Stikstofcrisis was niet nodig, Nederland is te voorzichtig'.
<https://www.nrc.nl/nieuws/2019/11/14/crisis-met-stikstof-was-niet-nodig-a3980368>
  54. groeneruimte, 14-11-2019 Kabinet overweegt samenvoeging en herindeling natuurgebieden en opheffen beschermde status
<https://www.groeneruimte.nl/nieuws/artikel.html?id=217960>
  55. NOS, 13-11-2019 Schrappen natuurgebieden lijkt onhaalbaar   Schrappen natuurgebieden lijkt onhaalbaar
<https://nos.nl/l/2310320>
  56. dagelijkse standaard, 13-nov-20 Thierry Baudet over stikstof: 'Helemaal niet SLECHT voor natuur, maar zorgt slechts voor wat ANDERE natuur!'
<https://www.dagelijksestandaard.nl/2019/11/thierry-baudet-over-stikstof-helemaal-niet-slecht-voor-natuur-maar-zorgt-slechts-voor-wat-andere-natuur/>
  57. rijksoverheid, 13-11-2019. Kabinet neemt maatregelen voor natuur, bouw en infrastructuur
<https://www.rijksoverheid.nl/actueel/nieuws/2019/11/13/kabinet-neemt-maatregelen-voor-natuur-bouw-en-infrastructuur>
  58. RTL Nieuws, 10-11-2019. Geert Wilders komt met noodwet voor stikstofproblematiek.
<https://www.rtlnieuws.nl/nieuws/artikel/4916001/geert-wilders-pvv-stikstof-stikstofproblemen-milieu-uitstoot-co2>
  59. ad, 9-nov-19 CDA wijzigt omstreden zin over export door boeren
<https://www.ad.nl/politiek/cda-wijzigt-omstreden-zin-over-export-door-boeren~a04800a5/>
  60. Bouwend NL, 7-11-2019 Stikstofproblematiek: groot deel van de schade niet meer te voorkomen. <https://www.bouwendnederland.nl/nieuws/19867794/column--stikstofproblematiek-groot-deel-van-de-schade-niet-meer-te-voorkomen>
  61. LTO, 7-11-2019 Landbouw Collectief voortvarend gestart
<https://www.lto.nl/landbouw-collectief-voortvarend-gestart/>
  62. Volkskrant, 6-nov-19 Brussel en provincies eisen 'solide oplossingen' van het kabinet voor stikstofcrisis

-
- <https://www.volkskrant.nl/nieuws-achtergrond/brussel-en-provincies-eisen-solide-oplossingen-van-het-kabinet-voor-stikstofcrisis~b6188d57/>
63. NRC, 6-11-2019 D66-voorstel is paradoxaal godsgeschenk voor boeren
<https://www.nrc.nl/nieuws/2019/11/06/d66-voorstel-is-paradoxaal-godsgeschenk-voor-boeren-a3979413>
  64. LTO, 6-11-2019 LTO Nederland wil met sectorbrede werkgroep zaken doen over stikstof
<https://www.lto.nl/lto-nederland-wil-met-sectorbrede-werkgroep-zaken-doen-over-stikstof/>
  65. Boerderij, 6-11-2019. Sectorbrede samenwerking voor oplossing stikstof.
<https://www.boerderij.nl/Home/Nieuws/2019/11/Sectorbrede-samenwerking-voor-oplossing-stikstof-493616E/?dossier=218659&widgetid=0>
  66. Trouw, 2-11-2019. Wrevel binnen de natuurbeweging over stikstofcrisis.
<https://www.trouw.nl/nieuws/wrevel-binnen-de-natuurbeweging-over-stikstofcrisis~>
  67. Boerderij, 31-10-2019 Actievoerders in gesprek met Schouten.
<https://www.boerderij.nl/Home/Nieuws/2019/10/Actievoerders-in-gesprek-met-Schouten-492221E/?dossier=218785&widgetid=0>
  68. AD, 31 -10- 2019. Kabinet: Snelheid met spoed omlaag om huizen te bouwen.
<https://www.ad.nl/politiek/kabinet-snelheid-met-spoed-omlaag-om-huizen-te-bouwen~a095e623/>
  69. nu.nl, 30-10-2019 ABN AMRO: Stikstofuitspraak raakt elke sector, maar vooral de (land)bouw.
<https://www.nu.nl/economie/6007426/abn-amro-stikstofuitspraak-raakt-elke-sector-maar-vooral-de-landbouw.html>
  70. LTO, 30-10-2019 LTO: 'Politiek neem geen overhaaste rigide stikstofmaatregelen'
<https://www.lto.nl/lto-politiek-neem-geen-overhaaste-rigide-stikstofmaatregelen/>
  71. VK, 29-10-2019 De tijdbom onder het stikstofdossier tikte al twee jaar, maar het ministerie wilde het niet horen.
<https://www.volkskrant.nl/nieuws-achtergrond/de-tijdbom-onder-het-stikstofdossier-tikte-al-twee-jaar-maar-het-ministerie-wilde-het-niet-horen~b58848da/>
  72. VK, 29-10-2019 Brabant zwicht niet voor massaal boerenprotest: stallen moeten al in 2022 voldoen aan strengere stikstof-eisen
<https://www.volkskrant.nl/nieuws-achtergrond/brabant-zwicht-niet-voor-massaal-boerenprotest-stallen-moeten-al-in-2022-voldoen-aan-strengere-stikstof-eisen~b80d698c/>
  73. vee en gewas, 26-10-2019 'Politieke agenda zit oplossing stikstof dwars'.
<https://www.vee-en-gewas.nl/artikel/223720-politieke-agenda-zit-oplossing-stikstof-dwars/>
  74. Trouw, 26-10-2019 Heeft Nederland nu te weinig of te veel natuur?
<https://www.trouw.nl/duurzaamheid-natuur/heeft-nederland-nu-te-weinig-of-te-veel-natuur~b2556eb1/>
  75. resource wur, 26-10-2019 'Boeren kunnen ammoniakprobleem oplossen met vakmanschap'
<https://resource.wur.nl/nl/show/Boeren-kunnen-ammoniakprobleem-oplossen-met-vakmanschap-2.htm>
  76. rtl nieuws, 21-10-2019 Proef: stikstof door melkveehouderij kan flink omlaag door simpele ingrepen.
<https://www.rtlnieuws.nl/nieuws/nederland/artikel/4892356/ammoniak-landbouw-stikstof-onderzoek-universiteit-wageningen>
  77. AD, 21-10-2019 Hoogleraar over stikstofcrisis: 'Zet mes in 160 beschermd natuurgebieden'
<https://www.ad.nl/binnenland/hoogleraar-over-stikstofcrisis-zet-mes-in-160-beschermd-natuurgebieden~a965edc0/>
  78. LNV, 19-10 -19 Een vraag die we veel krijgen over #aanpakstikstof is
<https://mobile.twitter.com/minlnv/status/1185510914541473794> Een vraag die we veel krijgen over #aanpakstikstof is
  79. Omgevingsweb, 18-10-2019 Verslag debat over de stikstofproblematiek
<https://www.omgevingsweb.nl/nieuws/verslag-debat-over-de-stikstofproblematiek>
  80. LTO, 18-10-2019 LTO: "Aantasting eigendomsrecht onacceptabel"
<https://www.lto.nl/lto-aantasting-eigendomsrecht-onacceptabel/>
  81. nu.nl, 18-10-2019 Schouten en provincies nog niet akkoord over stikstofmaatregel
<https://www.nu.nl/politiek/6004820/schouten-en-provincies-nog-niet-akkoord-over-stikstofmaatregel.html>

-
82. trouw, 17-10-2019 Hoe het stikstofgedrocht groeide en ter wereld kwam
<https://www.trouw.nl/verdieping/hoe-het-stikstofgedrocht-groeide-en-ter-wereld-kwam~be56db7b/>
  83. resource wur, 17-10-2019 Waar blijft de landbouwvisie
https://resource.wur.nl/upload_mm/d/8/7/e4baa231-fdb3-4ad7-ab70-e70dc843f408_NL_1-32p_resource_1404.pdf
  84. VK, 17-10-2019 Stikstof moet ruim gehalveerd, saneren van boeren rond kwetsbare natuur niet genoeg.
<https://www.volkskrant.nl/es-bc8f3c84. Stikstof moet ruim gehalveerd, saneren van boeren rond kwetsbare natuur niet genoeg>
  85. AD, 17-10-2019 Stikstofchaos in provincies duurt voort: uiterlijk 1 december duidelijkheid
<https://www.ad.nl/politiek/stikstofchaos-in-provincies-duurt-voort-uiterlijk-1-december-duidelijkheid~a3119c68/>
  86. AD, 16-10-2019 Juristen-kraken-stikstofaanpak-van-kabinet-in-strijd-met-wet.
<https://www.ad.nl/politiek/juristen-kraken-stikstofaanpak-van-kabinet-in-strijd-met-wet~a22c42a1/>
  87. VK, 15-10-2019 Boerenfront is lang niet zo eensgezind als het lijkt
<https://www.volkskrant.nl/columns-opinie/boerenfront-is-lang-niet-zo-eensgezind-als-het-lijkt~b44ec2ce/>
  88. Trouw, 14-10-2019 'Met de huidige stikstofregels los je het stikstofprobleem nog niet op'
<https://www.trouw.nl/duurzaamheid-natuur/met-de-huidige-stikstofregels-los-je-het-stikstofprobleem-nog-niet-op~b57eaa8a/>
  89. Joop.nl, 14-10-2019 Rapport: Advies Remkes ontoereikend, uitstoot stikstof moet nog verder omlaag.
<https://joop.bnnvara.nl/nieuws/rapport-stikstofuitstoot-moet-nog-verder-omlaag-advies-remkes-ontoereikend>
  90. Joop.nla, 14-10-2019 VVD buigt voor boeren: Geen koe of varken minder
<https://joop.bnnvara.nl/nieuws/vvd-buigt-voor-boeren-geen-koe-of-varken-minder>
  91. VK, 12-10-2019 Binnen de coalitie stormt het, zo blijkt tijdens het debat over de landbouw-begroting
<https://www.volkskrant.nl/es-b9212075. Binnen de coalitie stormt het.>
  92. NZO, 10-10-2019 NZO maakt zich grote zorgen over stikstofaanpak kabinet
<https://www.nzo.nl/nieuws/grote-zorgen-over-stikstofaanpak-kabinet>
  93. Geenstijl, 10-10-2019 'Kritisch' CDA doodsbenuwd door stikstof
<https://www.geenstijl.nl/5149941/kritisch-cda-doodsbenuwd-door-stikstof/>
  94. LTO, 10-10-2019 Voorzichtige tegemoetkomingen kabinet, zorgen blijven
<https://www.lto.nl/voorzichtige-tegemoetkomingen-kabinet-zorgen-blijven/>
  95. Joop.nl, 10-10-2019 RIVM: landbouw is wél boosdoener schade aan natuur
<https://joop.bnnvara.nl/nieuws/advies-remkes-verlaag-maximumsnelheid-en-koop-boeren-uit>
  96. NRC, 09-10-2019 RIVM: landbouw is wél boosdoener schade aan natuur
<https://www.nrc.nl/nieuws/2019/10/09/rivm-landbouw-is-wel-boosdoener-schade-aan-natuur-a3976270>
  97. Bij12, 9-10-2019 Advies Remkes: verlaag maximumsnelheid en koop boeren uit
<https://www.bij12.nl/nieuws/eerste-reactie-provincies-op-rapport-adviescommissie-stikstofproblematiek/>
  98. Dagelijkse standaard, 8-10-2019 FVD: 'Nederland heeft geen stikstofprobleem, overheid creëert doelbewust probleem met onbetrouwbare metingen!'
<https://www.dagelijksestandaard.nl/2019/10/fvd-nederland-heeft-geen-stikstofprobleem-overheid-creert-doelbewust-probleem-met-onbetrouwbare-metingen/>
  99. Boerderij, 4-10-2019 Uit de pas
<https://www.boerderij.nl/Home/Blogs/2019/9/Uit-de-pas-471578E/>
  100. RTL Nieuws, 1-10-2019 Waarom zijn de boeren zo boos? Dit zijn de redenen.
<https://www.rtlnieuws.nl/nieuws/nederland/artikel/4867051/demonstreren-boeren-boerenbedrijf-stikstof-landbouwbeleid.>
  101. Nieuwlicht, 1-10-2019
<https://nieuwlicht.eo.nl/artikelen/2019/10/wanne-roetemeijer-het-stikstofprobleem-is-echt-dramatisch-voor-de-natuur>

-
102. vakblad nlb, okt-19 Stelling: "De uitspraak van de Raad van State geeft het failliet van het huidige natuurbeleid aan."
<https://vakbladnbl.nl/Uitspraak-raad-van-state-geeft-failliet>
  103. vlakblad nlba, okt-19 Einde van het PAS. Nu inzetten op winst voor natuur.
<https://vakbladnbl.nl/>
  104. Nieuwe oogst, 27-9-2019 Politiek overwegend positief over advies commissie-Remkes
<https://www.nieuweoogst.nl/nieuws/2019/09/27/politiek-overwegend-positief-over-advies-commissie-remkes>
  105. Gelderlander, 25-9-2019 Door deze Nijmegenaar moet Nederland stikstofuitstoot drastisch aanpassen
<https://www.gelderlander.nl/nijmegen/door-deze-nijmegenaar-moet-nederland-stikstofuitstoot-drastisch-aanpassen>
  106. een vandaag, 25-9-2019 Zomaar stikstof uitstoten mag niet meer, maar natuurorganisaties blijven bezorgd
<https://eenvandaag.avrotros.nl/item/zomaar-stikstof-uitstoten-mag-niet-meer-maar-natuurorganisaties-blijven-bezorgd/>
  107. AD, 25-9-2019 Advies Remkes: boeren en automobilisten kunnen borst natmaken
<https://www.ad.nl/politiek/advies-remkes-boeren-en-automobilisten-kunnen-borst-natmaken~aa893d7d/>
  108. landschap Noord-Holland, 15-9-2019 Reactie Landschappen NL op PAS rapport Commissie Remkes.
<https://www.landschapnoordholland.nl/nieuws/reactie-landschappen-nl-op-pas-rapport-commissie-remkes>
  109. NRC, 11-9-2019 Stikstofreductie en duurzaam natuurherstel kunnen samengaan
<https://www.nrc.nl/nieuws/2019/09/11/stikstofreductie-en-duurzaam-natuurherstel-kunnen-samengaan-a3973045>
  110. RTL Nieuws, 11-9-2019 Stikstofcrisis: 127 grote overheidsprojecten in gevaar
<https://www.rtlnieuws.nl/nieuws/politiek/artikel/4845082/stikstofcrisis-snelwegen-openbaar-vervoer-energie-defensie-stikstof>
  111. Telegraaf, 9-9-2020 veehouders-laken-stikstofplan-liegende-d66
<https://www.telegraaf.nl/financieel/402740063/veehouders-laken-stikstofplan-liegende-d66>
  112. D66, 09-09-2019 halveer de veestapel
<https://d66.nl/halveer-veestapel/>
  113. NRC, 6-9-2019 Beleid moet terug naar de basis: nul extra stikstof
<https://www.nrc.nl/nieuws/2019/09/06/beleid-moet-terug-naar-de-basis-nul-extra-stikstof-a3972559>
  114. NOS, 6-9-2019 18.000 projecten in de knel door stikstofuitspraak
<https://nos.nl/artikel/2300556-18-000-projecten-in-de-knel-door-stikstofuitspraak.html>
  115. Natuurmonumenten, 12-8-2019 Oplossingsrichtingen stikstofproblematiek
https://res.cloudinary.com/natuurmonumenten/raw/upload/v1567696359/2019-09/21120208_Brief%20aan%20Adviescollege%20Stikstofproblematiek.pdf
  116. Parool, 21-6-2019 Moet het land op slot voor de natuur? <https://www.parool.nl/nederland/moet-het-land-op-slot-voor-de-natuur~b47b15d2>
  117. Telegraaf, 20-6-2019 ingrijpende-uitspraak-rechter-dreigt-nederland-op-slot-te-zetten
<https://www.telegraaf.nl/nieuws/1348903104/ingrijpende-uitspraak-rechter-dreigt-nederland-op-slot-te-zetten>
  118. AD, 13-6-2019 Kabinet in paniek door stikstofverbod
<https://www.ad.nl/politiek/kabinet-in-paniek-door-stikstofverbod~a0d181f2/>
  119. Nieuwe Oogst, 29-5-2019 Raad van State schiet PAS af
<https://www.nieuweoogst.nl/nieuws/2019/05/29/raad-van-state-schiet-pas-af>
  120. Telegraaf, 29-05 2019
<https://www.telegraaf.nl/nieuws/3667211/nederland-deels-op-slot-door-verstikkende-uitspraak>
  121. NOS, 29-5-2019 Raad van State: Nederlandse aanpak stikstof deugt niet
<https://nos.nl/collectie/13799/artikel/2286818-raad-van-state-nederlandse-aanpak-stikstof-deugt-niet>

-
122. Raad van State, 29-5-2019 PAS mag niet als toe-stemmingsbasis voor activiteiten worden gebruikt
<https://www.raadvanstate.nl/@115651/pas-mag/>
  123. Natuurmonumenten, datum onbekend. Stikstof en PAS
<https://www.natuurmonumenten.nl/standpunten/stikstof-en-pas>
  124. GLK, datum onbekend Stikstofproblematiek
<https://www.glk.nl/bescherming-beheer/beleid-standpunten/stikstofproblematiek/>
  125. Staatsbosbeheer, datum onbekend PAS
<https://www.staatsbosbeheer.nl/over-staatsbosbeheer/dossiers/natura-2000/programma-aanpak-stikstof/veelgestelde-vragen-pas>

Verantwoording

WOT-technical report: 207

BAPS-projectnummer: WOT-04-010-037.15

Dit project werd begeleid door Marlies Sanders (WENR), Didi van Doren (PBL) en Hendrien Bredenoord (PBL). Van tevoren werd advies ingewonnen over de mogelijke aanpak bij enkele collega's die ervaring hebben met discoursanalyse en met socialemedia-analyse via het programma Coosto. De aanpak is in de beginfase van het onderzoek besproken met Marlies Sanders, Didi van Doren en Hendrien Bredenoord (PBL). Om de socialemedia-analyse goed te kunnen uitvoeren, hebben we een cursus Coosto gevolgd. Tussentijds is een vroege versie van het rapport becommentarieerd door de klankbordgroep met deskundigen op het gebied van natuurbeleid, van zowel PBL als WUR. Ook hebben we commentaren ontvangen op de teksten die we hebben aangeleverd voor de Beleidsstudie Natuur voor de Balans voor de Leefomgeving, die ook in deze achtergrondrapportage zijn geïncorporeerd. Ten slotte heeft Wiebren Kuindersma (WENR) een concept van ons eindrapport becommentarieerd. We bedanken allen voor hun bijdrage aan het tot stand komen van deze rapportage.

Akkoord Extern contactpersoon

functie: Beleidsonderzoeker Sector Natuur en Landelijk Gebied

naam: Hendrien Bredenoord

datum: 15 maart 2021

Akkoord Intern contactpersoon

naam: Marlies Sanders

datum: 18 januari 2021

Bijlage 1   Overzicht zoekopdrachten Coosto

Discours	Zoektermen Coosto	Hoeveel berichten?	Aantal geanalyseerde berichten	
1	Natuur voorop	1. ("herstel natuur" OR natuurherstel OR "herstel van natuur" OR "herstel van de natuur") (stikstof*) -rt	<ul style="list-style-type: none"> • Aantal berichten 1.234 • Aantal bronnen (websites): 800 • Aantal auteurs: 804 	715
		2. (("krimp veestapel" OR "Krimp veestapel" OR "halvering veestapel" OR "Halvering veestapel" OR "inkrimping veestapel" OR "Inkrimping veestapel" OR "minder vee" OR "Minder vee" OR "groei veestapel") -rt) AND (natuur OR natuurgebied*)	<ul style="list-style-type: none"> • Aantal berichten 787 • Aantal bronnen (websites): 507 • Aantal auteurs: 526 	787
2	Natuur voor mensen	1. ("stikstof") (natuur*) (rust OR ontspanning OR schoonheid OR genieten OR gezondheid OR recreatie OR recreëren) -rt -"met rust"	<ul style="list-style-type: none"> • Aantal berichten 1745 • Aantal bronnen (websites): 1076 • Aantal auteurs: 989 	185
3	Kansen voor natuur-inclusieve landbouw	1. Trefwoorden (stikstof*) (kringlooplandbouw OR extensivering OR milieuvriendelijke OR "milieu vriendelijke" OR natuurinclusieve OR "natuur inclusieve" OR natuurinclusief OR "natuur inclusief" OR verduurzaming OR duurzame OR extensiveren) (*landbouw OR *veehouderij OR *veehouders) -rt	<ul style="list-style-type: none"> • Aantal berichten 2.630 • Aantal bronnen (websites): 1.306 • Aantal auteurs: 1.435 	94
2	Rek in de VHR	1. (N2000 OR natura2000 OR "natura 2000" OR "Natura 2000") (minder OR schrappen OR samenvoegen OR herindelen OR vergroten) (stikstof*) -rt	<ul style="list-style-type: none"> • Aantal berichten 1162 • Aantal bronnen (websites): 459 • Aantal auteurs: 572 	150
		2. (N2000 OR natura2000 OR "natura 2000" OR "Natura 2000") (minder OR schrappen OR samenvoegen OR herindelen OR vergroten) (stikstof*) (robuust*) -rt	<ul style="list-style-type: none"> • Aantal berichten 35 • Aantal bronnen (websites): 17 • Aantal auteurs: 19 	35
5	Perspectief voor de landbouw	Trefwoorden (stikstof*) (landbouw* OR agrarisch* OR boer* OR melkvee*) (*perspectief OR innovatie OR toekomst* OR technisch* OR technologisch* OR experimenteerruimte OR "latente ruimte" OR "Latente ruimte" OR voedsel* OR rechten OR vergun* OR efficient OR eigendom* OR "Vruchtbare landbouwgrond" OR "vruchtbare landbouwgrond" OR beweiden OR veevoer OR *mest* OR uitkopen OR *import* OR *export* OR uitkoop*) -rt	<ul style="list-style-type: none"> • Aantal berichten 15.400 • Aantal bronnen (websites): 4437 • Aantal auteurs: 5327 	218
6	Economische ontwikkeling voorop	1. (stikstof*) ("Nederland op slot" OR "nederland op slot") -rt	<ul style="list-style-type: none"> • Aantal berichten 458 • Aantal bronnen (websites): 355 • Aantal auteurs: 315 	133
		2. (stikstof*) AND (bouw OR vastgoed OR luchtvaart OR industrie OR ondernemers OR "economische sectoren" OR "Economische sectoren" OR "economische sector" OR "Economische sector" OR economie OR vergunning*) AND ("op gang" OR "Op gang" OR "stil leggen" OR "Stil leggen" OR vertragen OR "stil liggen" OR "Stil liggen" OR "stil ligt" OR "Stil ligt" OR vertraging) -rt	<ul style="list-style-type: none"> • Aantal berichten 1256 • Aantal bronnen (websites): 575 • Aantal auteurs: 604 	337
7	Er is geen stikstof-probleem	Stikstof* EN waan, milieuactivist, opgedrongen, leugen, paniek, hysterie, krankzinnig, complot, voorwendsel, "verborgen agenda"	<ul style="list-style-type: none"> • Aantal berichten 9665 • Aantal bronnen (websites): 3468 • Aantal auteurs: 3824 	1000
				3654

Verschenen documenten in de reeks Technical reports van de Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu

168	Arets, E.J.M.M., J.W.H van der Kolk, G.M. Hengeveld, J.P. Lesschen, H. Kramer, P.J. Kuikman & M.J. Schelhaas (2020). <i>Greenhouse gas reporting of the LULUCF sector in the Netherlands. Methodological background, update 2020.</i>		<i>methaan, niet-methaan vluchtige organische stoffen, fijnstof en koolstofdioxide uit kalkmeststoffen - Berekeningen met het model NEMA.</i>
169	Van Kraalingen, D., E.L. Wipfler, F. van den Berg, W.H.J. Beltman, M.M.S. ter Horst & J.A. te Roller (2020). <i>User manual for FOCUSPIN version 3.3.</i>		179 Knegt, de B., M. Pleijte, E. de Wit-de Vries, I. Bouwma, F. Kistenkas, W. Nieuwenhuizen (2020). <i>Samenhang Klimaatakkoord en natuurbeleid. Proces en implementatie van het Klimaatakkoord door provincies en maatschappelijke partijen en de potentiële effecten op biodiversiteitsdoelen van de Vogel- en Habitatrichtlijn.</i>
170	Bos-Groenendijk, G.I., C.A.M van Swaay (2020). <i>Habitatrichtlijnrapportage 2019: Annex B Habitatrichtlijnsoorten; Achtergronddocument.</i>		180 Mattijssen T.J.M., M. Pleijte, J. Dengerink, T. Koster, M. Visscher (2020). <i>Indicatoren voor burgerbetrokkenheid bij natuur: een zoektocht naar nieuwe aanknopingspunten voor monitoring.</i>
171	Janssen, J.A.M. (red.), R.J. Bijlsma (red.), G.H.P. Arts, M.J. Baptist, S.M. Hennekens, B. de Knegt, T. van der Meij, J.H.J. Schaminée, A.J. van Strien, S. Wijnhoven, T.J.W. Ysebaert (2020). <i>Habitatrichtlijnrapportage 2019: Annex D Habitattypen. Achtergronddocument.</i>		181 Kamphorst, D.A., M. Pleijte, F. Kistenkas (2020). <i>Uitvoering van de Vogel- en Habitatrichtlijn in de praktijk: spanningen en mogelijke oplossingsrichtingen.</i>
172	Van Kleunen, A., M. van Roomen, E. van Winden, M. Hornman, A. Boele, C. Kampichler, D. Zoetebier, H. Sierdsema & C. van Turnhout (2020). <i>Vogelrichtlijnrapportage 2013-2018 van Nederland – status en trends van soorten.</i>		182 Elschot K., M.E.B. Van Puijenbroek, D.D.G. Lagendijk, J-T. Van der Wal, C. Sonneveld (2020). <i>Lange-termijnontwikkeling van kwelders in de Waddenzee (1960-2018).</i>
173	Glorius, S.T., A. Meijboom (2020). <i>Ontwikkeling van de bodemdiergemeenschap in de geulen van referentiegebied Rottum; Tussenrapportage 13 jaar na sluiting (najaar 2018).</i>		183 Koffijberg K., P. de Boer, S.C.V. Geelhoed, J. Nienhuis, K. Oosterbeek, J. Postma (2020). <i>Broedsucces van kustbroedvogels in de Waddenzee in 2018.</i>
174	Kuindersma, W., D. van Doren, R. Arnouts, D.A. Kamphorst, J.G. Niesink, E. de Wit-de Vries (2020). <i>Realisatie Natuurnetwerk door provincies. Achtergrondstudie bij de Tweede Lerende Evaluatie Natuurpact.</i>		184 IJsseldijk, L.L., M.J.L. Kik, L. van Schalkwijk & A. Gröne (2020). <i>Postmortaal onderzoek van bruinvissen (Phocoena phocoena) uit Nederlandse wateren, 2019. Biologische gegevens, gezondheidsstatus en doodsoorzaken.</i>
175	Bouwma, I.M., D.A. Kamphorst, D. van Doren, T.A. de Boer, A.E. Buijs, C.M. Goossen, J.L.M. Donders, J.Y. Frissel, S. van Broekhoven (2020). <i>Provinciaal beleid voor maatschappelijke betrokkenheid bij natuur – het beleid nader bekeken in 8 casussen. Achtergrondstudie bij de Tweede Lerende Evaluatie Natuurpact.</i>		185 Os, J. van, L.J.J. Jeurissen, J.C. Verkaik (2020). <i>Rekenregels schapen en geiten voor de landbouwtelling; Verantwoording van het gebruik van het Identificatie & Registratiesysteem.</i>
176	Gerritsen, A.L., H. Agricola, C. Aalbers, J. van Os (2020). <i>Natuur en landbouw verbinden. Achtergrondstudie bij de Tweede Lerende Evaluatie Natuurpact.</i>		186 Bakker, G., M. Heinen, H.P.A. Gooren, W.J.M. de Groot, P.D. Peters (2020). <i>Hydrofysische gegevens van de bodem in de Basisregistratie Ondergrond (BRO) en het Bodemkundig Informatie Systeem (BIS); Update 2019.</i>
177	Brouwer, F., D.J.J. Walvoort (2020). <i>Basisregistratie Ondergrond (BRO) Actualisatie bodemkaart. Herkartering van de veengebieden aan de flanken van de Utrechtse Heuvelrug.</i>		187 Kuindersma, W., E. de Wit - de Vries, F.G. Boonstra, M. Pleijte, D.A. Kamphorst (2020). <i>Het Nederlandse natuurbeleid in zijn institutionele context. Beschrijving en analyse van de interne en externe congruentie van het Nederlandse natuurbeleidsarrangement in relatie tot landbouwbeleid, waterbeleid (voor de grote rivieren) en recreatiebeleid (1975-2018).</i>
178	Bruggen, C. van, A. Bannink, C.M. Groenestein, J.F.M. Huijsmans, L.A. Lagerwerf, H.H. Luesink, G.L. Velthof & J. Vonk (2020). <i>Emissies naar lucht uit de landbouw, 1990-2018; Emissies van ammoniak, stikstofoxide, lachgas,</i>		188 Kuiters, A.T., G.A. de Groot, D.R. Lammertsma, H.A.H. Jansman, J. Bovenschen (2020).

	<i>Genetische monitoring van de Nederlandse otterpopulatie; Ontwikkeling van populatieomvang en genetische status 2019/2020.</i>
189	Gerritsen, A.L., H.J. Agricola & J. van Os (2020). <i>Ruimtelijk-economische dynamiek van de landbouw. Rapport 1: analyses van ontwikkelingen in gewasarealen, dieraantallen, grondgebruik, grondprijzen, verdien capaciteiten en verbredingsactiviteiten.</i>
190	Pouwels, R., A. van Hinsberg, V. Mensing, S. van Tol & J.Y. Frissel (2020). <i>Achtergrondrapport referentiescenario's natuurverkenning 2050</i>
191	Hennekens, S., J. Holtland, N. van Rooijen, W. Wamelink & W. Ozinga (2020). <i>Indicatiewaarden voor voedselrijkdom van de bodem; een vergelijking tussen drie indicatiesystemen.</i>
192	Glorius, S.T. & A. Meijboom (2020). <i>Ontwikkeling van enkele droogvallende mosselbanken in de Nederlandse Waddenzee; situatie 2019.</i>
193	Glorius, S.T. & A. Meijboom (2020). <i>Ontwikkeling van de bodemdiergemeenschap in de geulen van referentiegebied Rottum; Tussenrapportage 14 jaar na sluiting (najaar 2019).</i>
194	Adams, A.S. & W.J. Remmelts (2020). <i>Achtergronddocumentatie Vogel- en Habitatrichtlijnrapportage Annex A.</i>
195	Van der Meij, W.M. & G.J. Maas (2020). <i>Kwaliteitsdocument van de Geomorfologische kaart van Nederland.</i>
196	Buijs, A.E., D.A. Kamphorst, C.B.E.M. Aalbers (2020). <i>Draagt maatschappelijke betrokkenheid bij aan de legitimiteit van het natuurbeleid? Inventarisatie van beleidsverwachtingen en review van literatuur.</i>
197	Knegt, B. de, M. van der Aa, L. van Gerven, K. Hendriks, S. Koopmans, M. Lof, M. Riksen, H. Roelofsen, S. de Vries, I. Woltjer (2020). <i>Graadmeter Diensten van Natuur, update 2020; Vraag, aanbod, gebruik en trend van goederen en diensten uit ecosystemen in Nederland.</i>
198	Bouwma, I.M., M.C. van Riel, J.G. Nuesink, J.A. Veraart, R. Pouwels (2020). <i>Verkenning naar de samenhang van de Vogel- en Habitatrichtlijn</i>

	<i>en de Kaderrichtlijn Water. Een analyse voor het vergroten van de synergie tussen de richtlijnen.</i>
199	Muskens, G., M. La Haye, R. van Kats, S. Moonen & E.A. van der Grift (2020). <i>Ontwikkeling van de hamsterpopulatie in Limburg; Stand van zaken 2019-2020.</i>
200	J.J.T.I. Boesten, M.M.S. ter Horst (2021). <i>Manual for PEARLNEQ v6.</i>
201	Arets, E.J.M.M., J.W.H van der Kolk, G.M. Hengeveld, J.P. Lesschen, H. Kramer, P.J. Kuikman & M.J. Schelhaas (2021). <i>Greenhouse gas reporting of the LULUCF sector in the Netherlands. Methodological background, update 2021.</i>
202	M.E. Sanders, H.A.M Meeuwssen, H.D. Roelofsen, R.J.H.G. Henkens (2021). <i>Voortgang natuurnetwerk en areaal beschermd natuurgebied. Technische achtergronden bij de digitale Balans van de Leefomgeving 2020.</i>
203	Bruggen, C. van, A. Bannink, C.M. Groenestein, J.F.M. Huijsmans, L.A. Lagerwerf, H.H. Luesink, M.B.H. Ros, G.L. Velthof, J. Vonk en T. van der Zee (2021). <i>Emissies naar lucht uit de landbouw berekend met NEMA voor 1990-2019.</i>
204	IJsseldijk, L.L., van Schalkwijk, L., M.J.L. Kik & A. Gröne (2021). <i>Postmortaal onderzoek van bruinvissen (Phocoena phocoena) uit Nederlandse wateren, 2020. Biologische gegevens, gezondheidsstatus en doodsoorzaken.</i>
205	Kros, J., J.C.H. Voogd, J. van Os, L.J.J. Jeurissen (2021). <i>INITIATOR Versie 5 - Status A; Beschrijving van de kwaliteitseisen ter verkrijging van het kwaliteitsniveau Status A.</i>
206	Waenink, R., D.J. van der Hoek, B. de Knegt & J. Schütt (2021). <i>Aanbevelingen voor verbetering van de landelijke analyse van effect herstelmaatregelen op biodiversiteit; Verdiepende analyse in zes natuurgebieden.</i>
207	Kamphorst, D.A., J.L.M. Donders, T.A. de Boer & J.G. Nuesink (2021). <i>Maatschappelijk debat naar aanleiding van het PAS-arrest en de mogelijke invloed op het natuurbeleid; Discours- en sociale media analyse naar aanleiding van het PAS arrest.</i>

Thema Periodieke
Evaluatie Natuurbeleid
Wettelijke Onderzoekstaken
Natuur & Milieu
Postbus 47
6700 AA Wageningen
T (0317) 48 54 71
E info.wnm@wur.nl

ISSN 2352-2739

www.wur.nl/wotnatuurenmilieu

De missie van Wageningen University & Research is 'To explore the potential of nature to improve the quality of life'. Binnen Wageningen University & Research bundelen Wageningen University en gespecialiseerde onderzoeksinstituten van Stichting Wageningen Research hun krachten om bij te dragen aan de oplossing van belangrijke vragen in het domein van gezonde voeding en leefomgeving. Met ongeveer 30 vestigingen, 6.500 medewerkers (5.500 fte) en 12.500 studenten behoort Wageningen University & Research wereldwijd tot de aansprekende kennisinstellingen binnen haar domein. De integrale benadering van de vraagstukken en de samenwerking tussen verschillende disciplines vormen het hart van de unieke Wageningen aanpak.

